

НИКОЛА ПАШИЋ У ХОДУ ИСТОРИЈЕ

NIKOLA PA[1] U HODU ISTORIJE

Miodrag DIMITRIJEVI]

NIKOLA PA[1]

U HODU ISTORIJE

KREATIVNA RADIONICA

Kru{evac, 2004.

PREDGOVOR

*U historiografiji, kwièvnosti i drugim prate-
}im umetni~kim i nau~nim sagledavawima realnosti ivota, Isto~na
Srbija, ili u uèm smislu Timo~ka Krajina, bili su kao geoetni~ki i
istorijski prostor nepoznati, pomalo misti~ni i, svakavo,
zapostavqeni.*

*No takav utisak moè da vai za vreme kada su razni istraiva~i,
nau~ni radnici, putopisci, istori~ari upravo konstantovali da Timo~ka
Krajina, odnosno weni stanovnici, ne poznaju svoju pro{lost, pa,
stoga, nemaju nikakvu tradiciju. To, naravno, nije ta~no jer ne postoji
stanovni{tvo bez svog usmenog i pisanog se}awa i takva amnezija je
i fizi~ki nemogu}a.*

*Sredinom devetnaestog veka kao da su sve rezerve politi~kog
ume}a bile na prostorima centralne Srbije istro{ene, obeshrabrene
posle mnogih pobuna ~ije je slamawe donosilo uvek istu pouku:
obrenovi}evski reim uprkos svemu zna {ta radi i zna {ta je najboqe
za srpski narod i dravu.*

*U takvoj klonulosti pojavquje se jaka struja politi~ara iz Isto~ne
Srbije, zapostavqene kao daleke i tamne provincije sa nekakvom
□ Vr{kom ^ukom□ (em □ vr{ka□, nije ni vrh, em □ ~uka□, obi~no
brdo, neka neva-*

*`na kota na isto~noj granici), koja je u isto vreme, kada je
prime}ena tabula raza istorije ovih predela, 5*

*stvorila novu poletnu silu cele Srbije. Tadawi rezultati mogu se
uporediti sa najve}im dometima snage {irewa sredwovekovne srpske
drave.*

*Stoga je sasvim logi~no da se u jednoj posebnoj publikaciji
ustanovi hronolo{ki niz sastavqen od li~nosti i wihovog okruèwa koji
su u drugoj polovini 19. i prvim decenijama 20. veka u~estvovali u
stvarawu novije istorije srpske i jugoslovenske drave. Pri tom nije ni*

potrebno da se previše naglašava da je na kraju tog niza povezanih ličnosti □ Nikola Pašić.

Pored toga, posle neuspeha u sprešavawu secesije republika bivše SFRJ i novih sličnih pretwi i opasnosti, teško je pomisliti da Pašić nije naš najveći političar novijeg doba, ili je, možda, tačna ocena da je i on krivac za stradanje verasajske, a nakon we, po uzorno posledičnoj vezi, i avnojevske Jugoslavije. Kako se istorija naše države pred našim očima na dramatičan način ponavlja i kako Pašić posle 1926. g. nije mogao da utiče na buduća zbivanja, izgleda da dileme ne može biti. Da je Pašić, name, krenuo drugim putem, da je u njegovu vreme Srbija postala austrougarska provincija, kao i mnoge nekadašnje države u njenom sastavu, a koje su po nekoj neminovnosti obnovile svoju izgubljenu državnost, teško je poverovati da bi se jedna tako nasilno uvešana Austrougarska, sa svojim nepresušnim apetitom prema bivšim turskim provincijama, odr-

žala i bez otpora Srbije. U takvu zajednicu mogu da poveruju samo oni koji, bez ikakvih argumenata, smatraju da je Srbija izazvala prvi svetski rat i koji, po pravu trenutno jačeg, smatraju da slične uvek pravi krivci.

Razlika je očigledna: Srbija i Crna Gora su u balkanskim ratovima oslobađale delove svoje nekadašnje teritorije, koje su stranom turskom silom bile naru-

šene počev od 14. veka, a Austrougarska je uzimala tuče.

Pašić je to znao i osećao i ma koliko da je u svom umnom oku video velike i krvave budućnosti, nije mogao i nije ni smeo da odstupi od svoje politike jer bi i druga rešenja donela ista, a možda i veća, stradanja.

6

U èqi da se šitaoci sami odrede prema velikanu naše politike, za koga se slučajno u toku stvaranja ove knjige pojavio termin koji mu, možda, najbolje pristaje □ □kraj demokratije□ (nisam siguran da taj naziv u obimnoj građi i literaturi o Pašiću nije upotrebio i neko drugi) neka ova knjiga bude još jedan, kakav takav doprinos opšte izrađene konstataciji o značaju Nikole Pašića, od kojih }u pomenuti samo jednu od strane dr Dragošuba Petrovića koja je u listu □Timok□ od 3. februara 1995. g. štampana u okviru

~lanka o mom fewtonu o Nikoli Pa{i}u: □No, Pa{i}, pogotovu wegovo vreme, zasluuje nove poglede, iz novih uglova. Posebno zbivawa na tlu Timo~ke Krajine u smeni 19. i 20. veka.□ Zameraju}i da je □suvi{e apolo-gizirana li~nost Pa{i}a□ sam Petrovi} je izrekao ocenu koju su na svoj na~in izrekli mnogi autori: □Kao dugogodi{wi istraiva~, istori~ar i pravnik, verujem da na{ zemqak, dravnik Nikola Pa{i}, ne bi nikada dozvolio da Srbija bude usamqena u me|u-dravnim odnosima svoga vremena.□ Drugi se uglavnom slaù da u novije vreme nemamo dravnike takvog zna~aja. Zar nije vreme da se malo boqe upoznamo i sa istorijom wegovog zavi~aja i da bar naslutimo {ta je on podario Pa{i}u.

U Zaje~aru,
30. 09. 1999.

Autor

7

NA PO^ETKU BE[E □ SEOBA

U vreme kada su bra}a Jirilo i Metodije, visoki dostojanstvenici na vizantijskom dvoru i u~eni filozofi, ve} obavili svoju misiju ustanovqewa sveslovenskog kwièvnog jezika i pisma, seoba stanovni{tva sada{we severoisto~ne Srbije jo{ uvek nije bila zaboravqena. Ta seoba, a moè se naslutiti da je bila ve}ih razmera, je istovremeno i po~etak lokalne istorije Timo~ke Krajine.

Mada je prevlast bugarskog oru}a i posle smrti hana Kruma 814. godine bila izraèna na gotovo celom balkanskom prostoru, izgleda da je severni deo Timo~ke Krajine izazvao posebno jake udare Bugara koji su uz Dunav i Savu prodirali duboko na zapad, na hrvatske prostore. Znamo da su seobe iz severnog dela Timo~ke Krajine izazvali me|uslovenski, srpsko □

bugarski, bugarsko □ slovenski i bugarsko □ vizan-tijski razdori i ratovi.

Prvi pomen Timo~ana datira iz IX veka nove ere u zapisu frana~kog letopisca Ajnharda.¹ On je 818.

godine opisao susret dva slovenska poslanstva, Brani~evaca i Timo~ana, sa frana~kim kraqem Ludo-vikom. Poslanici Timo~ana, po tuma~ewu Svetislava Prvanovi}a zastupali su pred frana~kim kraqem kneza Timo~ana i Gudu{~ana (Ku~ana), Bornu. Istovremeno Ajnhard je zapisao da su Timo~ani i Gudu-

{~ani □ nedavno iz zajednice s Bugarima otpali i u na{e (frana~ke □ prim.p.) krajeve pre{li. □ Da li je Borna hrvatski knez ili je to postao posle preseqewa iz daleke Timo~ke Krajine, istori~ari nisu ustanovili. Zna se da je Borna bio u dobrim odnosima sa 9

Francima kojima je pomogao da slome panonske Hrvate i Qudevita Posavskog. Za uzvrat Franci su wemu pomogli da dalmatinsku dravu razgrani~i sa romanskim gradovima u primorju. Ako je seoba Timoana i Kuana bila izvesna, bez obzira kojih je razmera bila, mnogi detaqi iz Ajnhardovog zapisa ukazuju da je Timo~ka Krajina bila oduvek kraji{te sa nestalnim naseqima *ije se stanovn{tvo esto rasipa, ponovo vra}a ili naseqava novim iteqima. O*

seobama Timo~ana i Gudu{~ana, tj. Ku~ana □ sada varo{ica Ku~evo (ime joj je nastalo od rimskog naziva Guduscum)², Svetislav Prvanovi} pi{e: □ Drugi pisci pak smatraju, osobito Ferdo [i{i}, da su se Timo~ani □ on samo o wima govori □ stvarno iselili.

Jiri~ek tako|e smatra da su se Timo~ani iselili, ali ne svi, ve} jedan wihov deo, vaqda samo gorwi vojno □ stare{inski sloj. Kuda? □ Negde bliè me|ama frana~kim odnosno Qudevitovoj oblasti. □ Proce-wuju}i daqe Ajnhardov zapis Prvanovi} zakqu~uje da su se Ku~ani priklonili Borni i Francima i zadr-

àli se □ izme|u Velebita i Male Kapele □, a brojniji Timo~ani (Ajnhard ih naziva timo~ki narod □ timo-cianorum populorum) prikqu~uju se Qudevitu.

10

CRNA REKA ILI TIMO^KA KRAJINA

Sada{wa Timo~ka Krajina (zaje~arski, kwaè-va~ki, negotinski i borski okrug) postoji kao neadmi-nistrativni pojam, a u XV veku se javqa pod imenom Timok, Crna Reka, Vini{nica i Klivje kao vojno-administrativna oblast vidinskog sanxaka.³ Pre toga ona je pripadala bugarskom carstvu u vreme Stracimira i zauzimala je odgovaraju}e prostore vidinske mitropolitije. Zapadne granice ove oblasti bile su na obali reke Pore~, varo{ Pore~je (Pore~) pripada smederevskom sanxaku, a nadaqe je granica i{la preko planine Ku~ajna (danas Ku~ajske planine). Zahvaquju}i istraiva~u dr Du{anki Bojani}-Luka~ moè se zakqu~iti da su za kraji{ta, uz pomenute oblasti koje se ve} od XVI veka nazivaju

Crna Reka, smatrane i nahije Svrqig i Bawa (Soko Bawa), a od sredine XVI veka i Kladovo (Fethislam) i Krivina.

Po svemu sudeći Timoška Krajina je, posle mnogih raseqavawa i doseqavawa, u *emu i povratništvo iseqenih ima znaajnu ulogu*, kao etnički prostor u najvećoj meri i trajno ustanovqena u XVI veku. O tome dr Duška Bojanić-Lukać u *lanku Negotinska Krajina u vreme turske vladavine* □ *na osnovu izvora iz XV i XVI veka (Glasnik etnografskog muzeja, 31. i 32, 1968-1969) piše: □ Turski izvori kojima raspolaemo nisu eksplicitni u pogledu etnike pripadnosti stanovništva Negotinske Krajine i Kquća. Oni vlahe i vojnike koloniste tretiraju kao socijalnu kate-goriju i rukovode se pri tome wihovim vojničkim slubama koje ih određuju kao takve. Suoćeni sa □ u 11*

ovom pogledu □ oskudnim izvorima, skloni smo pretpostavci da su kolonizirani vojnuci i vlasii, etnički Srbi, saiwavali najširi sloj stanovništva koji se bogatio doqacima i doseqenicima iz susednih oblasti, iz smederevskog sanxaka u kome se turska vlast sporo stabilizovala, i iz Vlaške, zbog nepovoqnih uslova pod kojima je iveo rumunski seqak, a mawe iz severozapadne Bugarske, jer je timarski reim bio stabilan a spahije ekonomski zainteresovane da im se raja ne iseqava sa timara.□

U *lanku* □ *Zajear* i Crna Reka od XV do XVIII veka□, Glasnag Etnografskog muzeja, br. 42, dr Duška Bojanić-Lukać navodi da su pripadnici vlaškog stalea u Crnoj Reci bili □ u većini, srbijanski vlasii □ preseqenici iz smederevskog i krućevaćkog sanxaka koji su ove polupuste oblasti naselili izme-

ju devedesetih godina XV veka i tridesetih godina XVI veka.□

Nova iseqewa, povratak iseqenog i naseqavawe novog stanovništva nisu nikada prekidana. Stanovništvo Timoške Krajine, taćnije Crne Reke, razveja-vano je na sve strane iz raznih razloga. Nova masovni-ja iseqewa krenula su na sever kada je teiće novih turskih osvajawa prenećeno na prostor Rumunije i kada je 1552. g. formiran temićvarski beglerbegluk zbog povoqnih uslova ivota i povlastica (starose-delaćko stanovništvo se kao posle svake turske vojnićke pobede u velikoj mera razbealo). Zapaene su masovne pojave prelaska preko Dunava, naroćito begunaca iz vidinskog, smederevskog i zvornićkog sanxaka. Kasnije se struja iseqenih vraća natrag u srpsko □ rumunskim simbiozama ili u posebnim etni-

~kim grupacijama. Po ocenama dr Du{anke Bojani}-
-Luka~ tim seobama bili su skloni vlasni, pripadnici nomadsko □
sto~arskog staleà, ali i svi drugi koji su teili istupawu iz rajetinskog
zemqoradni~kog sta-tusa da bi izbegli veliki broj poreskih obaveza.
Svi ti elementi (dr Du{anka Bojani}-Luka~ smatra de su oni bili
pretèno srpske, rumunske i bugarske naro-12
dnosti) postali su snaèn faktor turske vojne sile.

Tako turski vojni zapovednik Podunavqa Alibeg Mi-haloglu uspeva
da u vojnoj kampawi protiv Velikog Varadina sakupi oko 3000
hri}ana □ turski deo vojske iznosi oko 6000 ratnika. Novo tei}te i
□obe}ana zemqa □ postaje podru~je Kladova i Krivine posle
izgradwe tvrjave Fethislam. Ono je skoro 60

godina bilo za{ti}eno pa je sve do 1586. g. bilo ste-ci}te iseqenika iz
raznih krajeva. Kada su povlastice te godine bile ukinute zapo~ela
su masovna iseqavawa. Dr D. Bojani}-Luka~ navodi ubedqive
pokazateqe. U nahiji Krivina 1587. g. opustelo je 57

naseqa. Oko 1531. g. Negotinska Krajina ima 30.000
stanovnika, a 1586. g. oko 13.000.4

DUBOKI PLANINSKI KORENI

Dugo vremena u sredi}tu pàwe Timo~ana bile su uvek interesantne
pri~e o prostoru koji i stvara karakter svakog kraji}ta, a to su granica
i zbivawa na woj i oko we. Izgra}ena 1833. g. kada su Pa{i}evi
roditeqi bili ìvi svedoci wenog ustanovqavawa, stabilizacije,
provaqivawa i raznih pogibija, ona je u vreme Pa{i}evog ro}ewa
1845. godine bila nova pojava. I sam Pa{i} je vi}estruko bio vezan za
wu.

Mada je u svom ìvotu sa druga~ijim ose}awima i misijom prelazio
bezbroy puta mnoge granice, ova, isto~na za wega je *esto bila znak
qubavi, nade, straha, izazova i mr`we. Granica koja je imala jo{
jedno prozaino ime □ plot, ocrtavala je u svesti Timo~ana svoj
vizuelni profil □ visoki lanac Stare planine.*

Posebnost tog ose}aja proisti~e iz ~iwenice da ve}i-na stanovni}tva
ìvi na desetak kilometara od we.

U mnogobrojnim plimama i osekama stanovni}tva u pitomijim
predelima Timo~ke Krajine, raseqava-wima, povratcima i
doseqavawem novih ìteqa, pla-13

nine su bez svake sumnje imale ulogu spasonosnih prihvatala u vreme pogroma (zuluma), velikih ratnih operacija ili nemogućih uslova života zbog redovnih i vanrednih poreskih opterećenja. Stiče se utisak da su u južnim predelima u slivu Belog, Svrčkog i Trgovičkog Timoka, kao i duboko na jug i jugo-istok, rasećena imala prirodu privremenog ili trajnijeg ukulawawa od nevoća, ali na relativno maloj udaljenosti, pošto je reč o planinskom predelu. U severnim delovima zajedničke opštine i Negotinskoj Krajini situacija je sasvim drugačija. Iz takvih planinskih krajeva dosećeni su u Zaječar i Paševi preci. To je odgovor na pitanje: odakle tačno. Na slična pitanja mnogi Timoćani, iako privrćeni familijarnoj tradiciji, ne znaju tačne odgovore jer su njihovi dedovi na pitanje o poreklu pomiwali viće prebivališta svojih predaka. Takva porodična pamćenja, a nisu sva takva, potvrđuju istraživača D. Bojanić-

-Lukać o pokretljivosti stanovništva koje se, pre svega najviše bavilo stočarstvom.⁵ Ako se treba opredeliti za jednu od mnogobrojnih teorija o poreklu Paševе porodice, onda je to verovatno [opluk na srpskoj ili sadašoj bugarskoj strani. Sam Pašev

tome nije pridavao važnost. Da se u prošlosti stočarske zajednice nisu stalno selile, verovatno bi i u familijarnoj tradiciji bilo fiksirano jedno mesto prvobitnog života. Stoga se može pretpostaviti da bi sam Pašev saopštio svojim biografima poreklo svoje porodice da je znao pravu istinu. Sforca⁶ koji je s wim boravio na Krfu pomiwe Staru planinu kao [iru oblast porekla Paševih roditelja, ali u istoj kwizi i [ar-planinu. S obzirom na pogrdne epitete koje je Pašev dobijao od svojih političkih protivnika (□Bugara□, □[op□) verovatnije je da je prva tvrdwa (Stara planina) tačna. Sam Pašev je □[opsko nasećewe□ u Bugarskoj za vreme svojih emigrantskih dana okarakterisao kao privrćeno Srbima u emigraciji, što i nije nikavo *udo jer jezik [opa i druge osobenosti ukazuju na srpski varijetet u isturenim istonim i jugoistoćnim predelima naše zemće* ¹⁴

i isturenim jugozapadnim delovima Bugarske. Kao mesto Paševog prekla pomiwe se i Veliki Izvor, odakle je van svake sumnje najveći Pašev politički protivnik, posle kraća Milana, [orđe Genić}. Drugi pomiwu Makedoniju kao postojbinu familije Nikole Paševa.⁷

SULTANOVI POPISIVA^I U CRNOJ RECI
I STALE[KE PODELE U XV VEKU

Raspoloivna literatura uputila nas je da povest Timo~ke Krajine i lanac istorijskih prethodnika Nikole Pa{i}a zapo~nemo od XV veka. Jedna od mnogih slika koja se kao dominantna name}e odnosi se na zakqu~ak da su {ume iz vremena prvih obimnijih dokumenata na{eg kraja bile daleko rasprostraweni-je nego {to su danas. To proisti~e iz *iwenice da su naseqa bila veoma mala po broju stanovnika. Selo Zajear u XV veku ima jedva ~etrdesetak stanovnika.*

Kako ~uvawe krupne stoke i koza uop{te nije oporezi-vano od turskih vlasti, moglo bi se pretpostaviti da su {ume u blizini brojnih ali malih naseqa bile potpuno upropa}ene (ni se~a {uma nije oporezivana) i da je bilo veoma mnogo kr{evitih terena i *estara. Za dana{we pojmove, kada jo{ uvek moemo* uti da su mnogi, sada potpuno podivqali planinski predeli nekada bili potpuno ogoqeni, Timo~ka Krajina ili Crna Reka, kako je zvani~no nazivana, je ipak po~ivala u pravom okeanu {uma.

U takvo crno □ zeleno prostranstvo u prole}e 1455.

godine slùbeno su dojahali sultanovi poreski popisiva~i. Posle grdnog lomatawa od Ni{a prema Svr-qigu oni sa oboda planina i ivica oblasti Crna Reka nisu mogli da vide ni{ta {to ve} nisu videli □

visoke planinske vrhove, {ume, kamenite klisure,

{iroke ravnice, a iza slede}eg brde opet to isto. Kao 15

i sa visina tako i u ravnici oni su naseqa mogli uo~iti po visokim dimovima iz oxaka skrivenih ku}a.

Sude}i prema poslu koji su obavili nisu zaobi}li ni naseqa od dve ili jedne porodice. Najve}a naseqa imaju u to vreme oko dvadeset ku}a. To je vreme kada se preko pokorenih oblasti sve ~vr{e zatezala mreà turskog poreskog sistema.

Posmatra~i su mogdi da uo~e da su i ovi sultanovi qudi bili oki}eni perjem. Na licu mesta oni su popi-sivali iznose svih vrsta poreza koje je stanovni{tvo davalo lokalnom gospodaru □ spahiji ili timarniku, sanxakbegu u Vidinu i samom sultanu. Pored medveda, divqih sviwa, {umskih mu{ica i otrovnih zmija ove goste su sa~ekivali, po slùbenoj dùnosti, predstavnici seoskih vlasti. I oni su bili oki}eni raznovrsnim perjem □ imali su cela krila raznih ptica na kapi. Zaudarali su na sviwsku mast, a wihovi gosti □ popisiva~i i izaslanici sultana Mehmeda II na maslo. Ovi na{i qudi mogli su imati razna zvawa ustanovqena od turske vlasti. Na samom ulasku u Crnu Reku

zbog mnogobrojnih klisura i useka prvi su ih mogli dočekati dervenkije, *uvari klisura iz najvišeg društvenog sloja zvanog vojnici*. Na doeku, a kasnije i u pratwi, mogli su biti martolozi, specijalni progoniteqi rezbojnika.

Posebno su uz wih mogli da budu predstavnici hrišćanskog lokalnog plemstva □ povlačeni vojnici (vojnici) □ turski vojni obveznici i reje gospod-stveni sokolari koji su svoje proizvode, obuene sokolove i strele, nosili lično sultanu u Carigrad.

Pisari su ulazili i u sela gde turska noga nije stupala. Takvu privilegiju su imali oni podanici *iji je timarnik (gospodar) imao slubu uvara tvrjave u jednom od pet utvrjenih gradova vidinskog sanxaka*.

Zastupnici tih sela sami su nosili sve vrste poreza svom timarniku, sanxakbegu ili sultanskim poreznicima. Vojnici ili vojnici, sokolari dervenkije i martolozi bili su ipak bedna pratwa poreznicima jer su kao pripadnici najvišeg društvenog sloja 16

imali pravo da u borbu i slubu vode najviše po dva pratioca, zvana jamaka.

A šta je sa ostalima? Poqoprivrednici su kao i u prethodnim srpskim ili bugarskim državama bili trajno vezani za zemqu. Nisu se selili, izuzev u velikim ratnim meteima, nisu iveli nomadskim načinom ivota. Bili su optereeni sa devet vrsta poreza, ali im je turski zakon, kao i pripadnicima viših stalea, bar na papiru ostavqao nadu da mogu opstati i iveti. Oni su plaali i sultanu i vojsci i spahiji ili timarniku i oblasnom gospodaru □ sanxakbegu u Vidinu. Porezi u srpskoj despotovini, a ranije u oblasti kraqa Vukašina i bugarskog vladara Stracimira bili su neuporedivo veji. Narod je okrenuo leja svojim gospodarima, wihovim svaajama, ne-sposobnostima, samosatirawu i sebi-luku. Opstanak svake države izgleda zavisi zakonomerno od poreske politike. Ako država uzme sve svom podaniku, ona gubi smisao svog postojawa. Poqoprivrednici, zvani rajetini, mogli su te daleke 1455. godine da budu sre-

eni što su uz oporezovane poqoprivredne proizvode mogli da ive od neoporezovane krupne stoke, zanatskih usluga, neograniene seume, proizvoda od drveta i rudarewa. Mogli su □ da nije bilo drugih nevoqa... Bez obzira na povlastice, turska centralna vlast i lokalni gispodari su svojim postupcima pre-vazišli sve ranije otimaene.

Poseben stalè (i poseban problem) bili su noma-di □ sto~ari. I oni su po zakonu mogli, kao vojni obveznici, biti u pratwi carskih popisiva~a, ako je za to bilo potrebe i ako su ih nadlèni na vreme prona{li. Budu}i da su stalno ìveli u sedlu i po planinama ja{u}i za stokom, verovatno nije bilo lako da se privedu svojim dùnostima. Turci su ih zvali vlasi a bili su srpske, bugarske i rumunske narodnosti. Te nemirne i neobuzdane lualice bile su isto toliko stra{ne kada su progla{avani za odmet-nike kao i odmetnici svakog drugog staleà, pa i rajetniskog, ~iji su odmetnici od Turaka nazivani 17

hajduci i haramije. Po turskom zakonu rajetini nisu bili vojni obveznici, a po svemu sude}i odmetni{tvo od zakona i vlasti bilo je naj~e}e iz redova vi{ih staleà. Povla}eni stalei, ukqu~uju}i i nomade, pla}adi su samo ov~arinu i to ako su imali vi{e od sto ovaca i, ponekad □baduhavu□ □ vanredne poreze za potrebe vojske.

O redukovanim se}awima na staleè u dubokoj pro{losti, hajducima iz pesme i pri~e, haramijama na granici, o surovim primenama turskih zakona, o Vidinu kao carskom gradu i pre sjajnih istraivawa Du{anke Bojani}-Luka~ slu{ali smo od retkih pojedinaca iz naroda. Iako su wihove pri~e koje su *uli od svojih dedova liile* na snevawe istorije u Pa{i}evom detiwstvu (u kome se atavisti~ko se}awe najboqe prima) one su bile mnogo bliè realnosti nego {to je to danas. One su mogle da uti~u na formirawe vitalnog mentaliteta Nikole Pa{i}a koji se, mòda, sastojao u saznanu da se u odrejenim okolnostima dràva vrlo brzo i lako ru{i a te{ko ponovo uspostavqa.

IZNEVERAWAWE DR@AVNIH I ZAKONSKIH GARANCIJA U XV I XVI VEKU

Ni pomenuti sokolari, vojnuci, dervenxije, martolozi i vlasi nisu mogli bez gor~ine i samo u svoju korist da sluè tu}inskoj vlasti. Mòda je ba{ u vreme koje je preko turskih popisa oìvela D. Luka~

nastala izreka □ne lip{i magar~e do zelene trave□. Ta spasonosna trava u nedostatku sena mogla je da oli-

~ava ispoqenu tèwu turskih vlasti da u povoqnom trenutku ukine povlastice i sitnu ali gordu gospodu pretvori u rajetine.

Izvor mnogih nevoqa bio je i sam turski zakon.

Iako turski pravni sistem nije poznavao diskrimi-18

naciju hrišćanskih podanika, odredba koja obavezuje pravoslavca tuđeg da pred hrišćanski sud mora da dovede muslimana za svedoka praktično je dovela do male mogućnosti ostvarenja nekog prava. U XV veku u našim krajevima bilo je svega dva muslimana u Doboju Lubnici i Jošanici koji su kao zanatlije bili nasećeni iz Turske. Pošto je bilo mnogo parnica mogli su se preko naknade za dangubu obogatiti. Pripadnici vojnog staleža, među kojima je bilo i poturica Srba i Rumuna iz Ugarske, nisu bili baš pogodni za svedoke, budući da su stalno u pokretu i u ratovima.

Pored toga i oni su se, kao pripadnici najvišeg društvenog sloja u turskoj službi, prepuštali odmetništvu i nasilju. To se događalo zbog korumpiranosti ali i zbog neisticanja u borbi zbog čega su mogli da padnu sa kova na magarca, odnosno da izgube svoj posed sa koga su za svog gospodara i sebe ubirali porez. Kao nezadovoljnici proglašeni od zakona oni su jednostavno pristupali razbojničkim etama ili su ih sami osnivali i vodili. Tako je, kako su sultanovi pisari zapisali, sitan spahija, boćo ređi kandidat za tu titulu jer je nazvan "sluga" i kao posed ima samo jedno selo u Timoku, po imenu Balaban, ubio kopčem belogradskog kadiju. Planine poznate po odmetnicima u XV i XVI veku su Stara planina i Kućajna gora, sada Kućajske planine. Zabeležen je i progon hajduka koji su općekalimila (poverenika, agenta) Husreva koji je sakupčao ispenxu (glavnicu) u okolini Metovnice. Zbog toga što su prilikom sakupčavanja ovčarine za sebe prisvojili po aspru za svaku ovcu, predstavnik hrišćana Crne Reke, Bratin, šli se sultanu. Nomadi, zvani vlasii, ubili su svog kolegu na oći turskih vlasti jer se kao vojni obveznik istakao u borbi, ime je istovremeno uoena u njihova pasivnost i nezalaganje. Lokalne spahije ili timarnici esto su naplašivali ovarinu i za one ovce koje su u toku zime pocrkale od hladnoće, ali su proćlog proleća bile popisane posle obaveznog brojanja.

Mnogi nadmeni vojnuci srozavani su tako u nomade jer su, da bi plaćali mawe iznose, krili svoja stada po 19

planinama. Osim toga pojedine spahije su, znajući za tendenciju sultanske vlasti da svo pokoreno stanovništvo pretvori u rejetine, raspisivali na svoju ruku razne vrste nameta. Joć jedno izvorište stalne krize su zakaćwewa transporta sa provijantom za tursku vojsku u pohodu, koja je u takvim slućajevima imala pravo da se

nasilno snabde svim potrebama, ukqu~uju}i ène i devojke. Takvi incidenti, tvrd turski zakon, ukidawe staleà dovodili su do pobuna {irih razmera i intervencije vojske. Prakti~no na zgari{tima naseqa, umesto do popi{u sve poreske prihode u asprama i iznose poreza po doma}instvima, pisarima je preostalo da u svoj tefter upi{u: □reseqeno zbog zuluma□. Ne podru~ju oblasti Timok, Crna Reka, Vini{nica i Klivje na osnovu popisa iz 1455.

godine nasilno je raseqeno, pobijeno ili oterano stanovni{tvo 12 naseqa. Posle ukidawa stale{kkih povlastica, da bi se ostvario {to ve}i broj poqo-privrednih familija, 1560. godine, kada su istovremeno ukinute sve stale{kke povlastice, do{ao je jo{

razorniji talas nasiqa. Turska regularna vojska je u stvari ogwem i ma~em potvrdila legitimitet novog stale{kog ure|ewa na okupiranim oblastima i demon-strirala svoju silu koja veruje u samu sebe jer joj, zbog novih osvajawa gde }e povlastice biti potrebnije, nisu bile vi{e vane iluzije pridvorica o wihovom zna~aju u turskoj dravi.

U nekim oblicima i do mladog Pa{i}a su stizala se}awa na ta gorka vremena. Izbeglice iz neoslobo-

lenih krajeva, koje je u svom detiwstvu i mladosti mogao da vidi na ulicama Zaje~ara, nisu dozvoqavale da se turski zulumi zaborave. I sada se u narodu pamti da su se paqevine i ru{ewa manastira i sela zbili na Vidovdan. Turski dokumenti su to i potvrdili. Jedan ru{ila~ki talas koji su zabeleili turski pisari dogodio se 22. juna 1560. godine.9

20

KATOLI^KI ZLO^IN NAD BALKANSKIM POBEDNICIMA

Pa{i}eva gorqiva upornost i dravniki genije ne mogu se objasniti izvan istorijskog konteksta i tradicije Srbije na istoku. Istorijska pozadina savremenih zbivawa, koliko i uvid u kontinuitet doga|aja, bili su u bliskoj pro{losti zanemareni, pa je i potreba da se pojave li~nosti kakav je bio Nikola Pa{i} usko i pragmati~no tuma~ena. Strani i na{i istori~ari, etnolozi i putopisci poput Dragoquba K. Jovanovi}a, Josifa Pan~i}a, Stevana Ma~aja, Karla Sforce i drugih, do{li su do zakqu~ka da gradovi i sela Timo~ke Krajine □nemaju nikakve tradicije□, □nemaju nivakvu istoriju□ ili wihovi me{tani □ne znaju ni{ta o svojoj pro{losti□. Samo postojawe naroda je dovoqan dokaz da je on imao i pro{lost i istoriju, ali kako se istorijski doga|aji

pamte i beleè, to je ve} posebno pitawe. I ovi kriti~ari na{e historiografije u pro{losti su svojim beleè-

wem znatno doprinedi na{oj pisanoj istoriji, a najnovija arhivska istraivawe sve boqe obelodawu-ju dramati~na zbivawa u XVII i XVIII veku na tlu Isto~ne Srbije.

Uskoro posle nasilnog udara na stale{ki poredak na ve}em delu pokorenog Balkana centralna Evropa i papa Kliment shvataju da je vrag odneo {alu, zane-maruju pogodnosti bliskog trgova~kog prostora na kome su od Turaka kupovali pamuk za svoju tekstilnu industriju¹⁰ i 1593. godine osnivaju Svetu ligu koja oruànim akcijama me|unarodne vojske treba da zaustavi tursku ekspanziju. Dve godine kasnije zapo~eo je rat u kome su najve}i teret podneli Srbi i Bugari i nesre}nim separatizmom i neslogom optere}eni Rumuni i Ma}ari u Vla{koj, Erdequ, Moldaviji i Transilvaniji.

Rat je zapo~eo vla{ki vojvoda Mihaj Hrabri, vazal transilvanskog gospodara Sigismunda Batorija. Kako ²¹

je Turcima unekoliko bio olak{an posao posle smrti kneza Lazara, despota Stefana Lazarevi}a i drugih koji su na razne na~ine odolevali turskim napadima, tako je Mihaju i wegovim severnim susedima bilo lak{e posle smrti sposobnog sultana Sulejmana Veli-anstvenog 1596. godine. Vojvoda Mihaj te iste godine prelazi Dunav, a istovremeno se na noge diu Srbi u dana{woj istonoj Srbiji i Bugari sada{we zapadne Bugarske. Arhivski zapisi u kojima je ta~no zapisano koliko je hvati drva potrebno za vatru koja }e pomra-iti slavu glavnog aktera ovog rata, svedoe da je zapovednik hajduka i naoruànog stanovni{tva sa desne obale Dunava bio □Stari□ ili □Baba□ Novak.

Zapisi savremenika koje je obelodanio dr Nikola Gavrilovi} nedvosmisleno ukazuju da Novak nije hajdukovao sa Deli Radivojem, Radojicom i Grujicom ve}

sa Mihajom Hrabrim i wihovim javnim evropskim prijateqima koji su za obojicu tajno pripremali smrt umesto priznawa i zaborav umesto slave.¹¹

Baba Novak, koga su Turci ne bez razloga tako krstili, do~ekuje saborca Mihaja, narodni peva~ bi rekao pobratima, sa svojih 1000 hajduka i haramija i zatim sravwuju sve pred sobom od Dunava do planine Balkan. Zatim nastavqa svoj pohod sve do Nikopoqa.

Ustaju i banatski Srbi, ali pošto je očekivana pomoć transilvanskog vojvode Batorija izostala moraju zbog straha od Turaka da se sele u daleku i mračnu Transilvaniju i da postanu podanici gospodara koji obećanu pomoć nije uputio. No Mihaj i Baba Novak koji 1595.

godine ima 65 godina, nisu znali da pešani sat koji meri vreme turske moći još nije istekao.

Opunomoćenik novog turskog sultana Sinan-paša sakupio je vojsku koja je mogla da broji i do 300.000

qudi. Rumuni i Mađari iz Erdeqa jedva imaju 10.000, Baba Novak oko 1000 stalnih ratnika. Kampawa pape Klimenta dovedena je u pitawe. Batori ponovo izne-verava □ ne upušta se u susretawe takve mase turskih ratnika. U avgustu iste godine dobro obavešteni Novak pravi most od vezanih amaca preko Dunava i beu u 22

Vlašku. Mihaj ima više uspeha, ali tursku vojsku ne može da istera iz svoje zemlje. Iz krajeva koji su poznati po povampirenim grofovima i baronima □

Moldavije dolaze najzad Batorijeve vojske sa 300 talijanskih ratnika iz Toskane. Od straha da ove vojske ne pokažu srpsko i bugarsko stanovništvo Baba Novak se iz Vlaške vraća u proleće 1596. g. Na svom putu između Dunava i planine Balkan ne nalazi više duže.

Baba Novak, iz pesme opevani Starina Novak, ima neobičnu sudbinu. On gori između mnogih vatri od kojih je prva greh iz mladosti, druga kajawe što je napustio svoju veru i srpsku narodnost, a izgorene od *etvrte na koju kao zaslužni ratnik može nije raunao*. No tog proleća 1596. g. on sraunuje sa zemljom Vracu, dospeva *ak do Orfave i Sofije idući tragom turske pokolebane vojske. Tursko robstvo i stoku prebacuje u Rumuniju. Za otkup sina, žene i kćerke bogatog Mihajoglua uzima 500.000 dukata. Za slišan otkup dobija još 400.000 talira*. Dok Mihaj i njegovi saveznici polako malaksavaju, Novaka prati ratna sreća.

On sve više traži pomoć ujedinjene Evrope da zada konačan udarac turskoj imperiji.

Mihaju dodijava Batori. Često se ne zna, ili bar to ne zna Mihaj, ko je od njih vazal a ko gospodar, ko je separatista a ko nije. Ipak uspeva da u Austriji sakupi 4.000 plaćenika □ Srba, Rusa, Bugara, Arbanasa. Za komandanta je postavqen Novak. Ipak Turci sve jače

ugroàavaju Mihaja. Novaku je lakše kad ratovawe krene naopako i kad se vojska razbeì, a on ostane sa svojim hajducima. Turci ponovo ulaze u Rumuniju.

Mihaj priznaje vlast Austrije ali mu to ne}e pomo}i.

Novak sa 16.000 hajduka ide za wim. Godine 1599.

Mihaj je odahnuo: smewen je Sigismund Batori. Wegovo mesto zauzima Andrej Batori. Velika pometwa ili trik da bi Novak i Mihaj novim elanom napali Turke i izginuli za papu i Batorijeve. Andrej otvoreno radi o glavi Mihaju. Dogovara se ~ak i sa Turcima. Zašto su balkanski junaci u nemilosti Svete lige? Sa Srbima i Kozacima pod komandom Babe Novaka, 23

Mihaj se sprema da udari na izdajnika Batorija. No Batorija napadaju ma}arski separatisti u Erdequ pod zapovedni{tvom Sekeqa.

Najzaslùniji za ovu povest po~etkom XVII veka (izgleda da je po~etak svakog veka fatalan), Mihajev i Novakov savremenik, Samo{kezi zapisuje da u pohodu protiv Batorija Baba Novak pqa~ka i ubija sve pred sobom kao da su Ma}ari i Moldavci Turci. Izgleda da je dobro {to je Novak verovao u silu, ali nije dobro {to istovremeno nije koristio politiku i diplomatiju. Da li je ova osveta nad saboterima kona~ne pobede nad Turcima jo{ jedan wegov velivi greh? U

oktobru iste godine sa svojih 20.000 ratnika Mihaj se sukobqava sa 15.000 erdeqskih separatista. S wim je i Novak i oni pobe|uju, a kardinal Batori beì.

Mihaj trijumfuje i postaje poglavar svih rumuniskih kneèvina. Ulazi i u Transilvaniju. Kako je sa Nova-kom pobe|ivao Turke, pobe|ije i separatiste i wihove ma}arske i austrijske pomo}nike. Novaka {aqe u Moldaviju. On se tamo bori kao da je na Staroj planini. San je gotovo ispuwen iako se ratna situacija iskomplikovala. Kako su pri~e o Novaku, Mihaju, Staroj planini, Rumuniji do{le do narodnog peva~a

□

guslara i do Bosne i Romanije? Zašto je Mihaj zaboravqen? Zaboravqeno je i veliko pobratimstvo □ svi Novakovi pesni~ki pobratimi su daleko ispod wegovog ugleda. Istorijska istina je nadma{ila provin-cijalnu ma{tu. Mihaj nije stigao da uiva plodove svoje pobede i pomo}i prijateqa Novaka. Ima mnogo onih koji su

spremni da pomognu erdeqskim Ma|arima. Carski austrijski general
lor|e Basta pridru-

uje se pobuwenicima. Basta ima najelitnije evropske jedinice:
flamanske oklopnike i nema~ku kowicu.

Rat se nastavqa sa svim pojavama koje idu uz wega.

Na ra~un pomo}i svojim saveznicima u ratovima protiv Turske,
Austrija, koriste}i wihovu malaksalost, uzima sve ve}i broj teritorija i
taj wen metod prikqu~ewa biv{i}ih turskih oblasti i novoformiranih
drava bi}e prese~en tri veka kasnije, u ~emu }e kao 24

pojedina bitnu ulogu imati upravo Nikola Pa{i}.

Nije poznato da li je Baba Novak pomogao Mihaju da se odupre
navali pobuwenika i ~eta pod komandom generala Baste. Zna se da
je traio od Novaka da iza|e pred poqsku vojsku koja je tako|e po}la
na Mihaja.

Ratni cipevi Svete lige pragmati~ki su bili izmeweni u korist
teritorijalnog pro}irewa Austrije.

Odse~en i usamqen Mihaj odlazi u Be~ ne samo da moli da ga
doju~era{wi prijateqi ne ubiju ve} da ubedi cara Rudolfa II da }e Turci
ponovo napasti obe zara}ene strane i ne}e po}tedeti nikoga, niti }e se
pokolebati zbog poraza. Svako primirje traje do dolaska novih trupa
iz Anadolije.

Mihajevi i Novakovi doju~era{wi prijateqi ra~unaju na umor i
izolovanost balkanskih pobedni-ka. Balkanske zemqe sa svojim
izgubqenim dravnim legitimitetom nemaju Svetu ligu. Wih vodi Sveti
duh budu}e i te{k}o dostine pravde. Javno je obelodaweno da je Baba
Novak zavr}io svoju misiju. Te{k}om optu-

`bom o{inut je i general Basta. Mihaj je jo{ uvek u igri. Baba Novak i
general Basta optuuju se za izdaju. Batori je u vi}e navrata izdao
Mihajeve ratne cipeve u odnosu na Turke kao {to je to ~inio i Basta i
Andrej Batori, ali niko od wih nije unapred i tajno osu|en kao Baba
Novak. Da bi se spasilo {to se spasti moe Mihaj savetuje Novaka da
sa svojih 7.000 ratnika pristupi Basti. No bilo je ve} kasno. Tuilac
l{tvan ^aki optuio je Novaka da je hteo da preda Turcima grad Lugo{.
Novak je uhva}en i okovan.

Sigismund Batori je ponovo vojvoda Transilvanije.

General Basta kome su neke eventualne simpatije prema Babi
Novaku opro}tene, ima motiva da se sa novim elanom upusti u

odbranu već odbravene Evrope.

Letopisac Samokezi opisao je, a za ~itaoce u Ti-mo~koj Krajini te opise izneo dr Nikola Gavrilovi}

1986, mladost Starine ili Babe Novaka da bi se u boqoj svetlosti razumela wegova smrt. Novak je, zapisao je Samokezi, Srbin iz Pore~a kod Smedereva. Ta ~iwenica je jedina veza Novakova sa Smederevom koju 25

je znao i narodni peva~. □Prokleta Jerina□ i weni surovi kuluci i nameti nisu mogli da oteraju Novaka u Bosnu jer je ona u Novakovo vreme već sto godina pokojna. Namete i prinudan rad sproveli su Turci u Novakovoj ranoj mladosti, a ne na~i qudi. Samo-kezi otkriva još jednu osobenost Novakog vremena.

Kao i pustolovi (Srbi i Rumuni iz Ugarske) Branislav, Boidar, Radul, Rolendi~ i drugi koji su postali timarnici i spahije, a zatim se, ako nisu poginu-di, potur~ili i Novak je u svojoj mladosti postao suba{a, a zatim je pre{ao u muslimansku veru. Kao i Balabanu, ubici turskog kadije, i Novaku nije ni{ta smetalo da se odmetne od svojih gospodara. Kada je kao hajduk uhva}en za kaznu su mu pova}eni svi zubi. Bio je mlad ali je zbog zuba prozvan Baba (Stari). I bez zuba je u ratni~koj efikasnosti bio sli~an lavu.

Po{to se vratio pravoslavnoj veri, on be} u Rumuniju, a ne na planinu Romaniju. Hajdukovao je dugo, a najvi{e se zadržavao na Staroj planini. Verodostojni su stihovi narodne pesme: □A na onoj na Staroj planini, onde bje}e Starina Nova~e...□

Baba Novak nije umro obi~nom smr}u. Kàwen je od svojih saveznika svirepije nego {to se moglo o~e-kivati od wegovih neprijateqa Turaka. Zajedno sa jednim rumunskim sve{tenikom bio je najpre iv odran. Zatim je pe~en na tihoj vatri uz neprestano osveàvawe vodom. Izdràò je, zapisao je Samokezi, jedan i po sat. General Basta je naredio da mu se pre-krate muke. To se dogodilo 3. februara 1601. godine.

Kada se Mihaj sa pohoda vratio u Klù, gde se ova inkvizitorska i moldavsko~erdeqska egzekucija odi-grala, naredio je da se na mestu gde je Novak izdahnuo pobije zastava. Gra}ani Kluà platili su Mihaju 100.000 forinti za gubitak Novaka. General Basta nare}uje da se i Mihaj uhvati i ubije {to je i u~iweno 17. avgusta 1601. godine.

Mòda je od svih zala najgore stawe kada iz bilo kojih razloga ostavimo svoje potomstvo bez zapisa o zbivawima *iji smo svedoci ili uesnici*. Na{i 26

letopisci i uzgred istori~ari u vremenu koje je stva-ralo velike prethodnike Nikole Pa{i}a oslawaju se na usmeno pam}ewe, a ne u potrebnoj meri na auten-ti~ne zapise o doga|ajima. O kwièvnom preobliko-vawu zanimqivih doga|aja iz XV, XVI, XVII, i XVIII veka da ne govorimo... Ratovi na kraju XVI veka u Timo~koj Krajini u okviru vidinskog sanxaka pored mnogih raseqavawa, ru{ewa i pogibija ostvaruju, po starom receptu, oivqavawe starih povlastica za stanovni{tvo, kako bi se ono vratilo u svoje domove i nastavilo svoje poqoprivredne delatnosti, ne iz nekih humanih pobuda ve} da bi nove turske vojske imale odgovaraju}u opskrbu. Uistinu i nema drugog obja{wewa otkud stanovni{tvo u Timo~koj Krajini i pored tolikih selidbi. Ono se obnavqa, kao voda u prole}e, povratnicima i naseqenicima iz zabitih krajeva.

Ipak na nove nevoqe, zbog kratkotrajnosti turskih povlastica i obe}awa nije se dugo *ekalo*. *Nove zloupotrebe i izigravawe zakona*, esta progla{avawa xihada, kada zakoni vi}e i ne vaè, mogli su ponovo da ustalasaju Timo~ku Krajinu. Po~etkom XVII veka u woj su stacionirane jake turske jedinice pod zapovedni{tvom trojice vezira.

Novo uzrujavawe i hajdu~iju izazvao je Ahmedbeg koji je u prole}e 1603. g. bio imenovan za sanxakbega Vidinskog sanxaka. Dok je on bio u ratnom pohodu, wegov zamenik Safer-~au{ u{ao je u posebno za{ti-

}ene i slobodne oblasti Crne Reke i na ime poreza od svih stanovnika uzeo po pedeset dukata u zlatu. Pravdaju}i se da je takvo nare|ewe dobio od sanxakbega uzimao je maslo, med i drugo. Nezadovoqnici su bili umireni ve}u da dolazi sanxakbeg Ahmed koji }e ovu pqa~ku da obustavi. No on i sam ulazi u zabrawenu teritoriju i na ime krvnine zbog pogibije turskih vojnika od hajduka napla}uje po 50 ili 1000 dukata.

Sela sa 15 doma}unstava morala su da plate oko 300 zlatnika. Pored toga sanxakbeg je natovario 500 kola sa raznim namirnicima koje nije uputio vojsci ve} na 27

svoj *ifluk (nasledni posed sa imawem i kulom) kod Nikopoqa*. Zbog ove samovoqne pqake i opasnosti od pobune turska vojska je

povu~ena iz Crne Reke, a Ahmedbeg smewen.

KARA PAN^INA GERILA I NOVI RATOVI

Ratna taktika i Dunav kao demarkaciona linija, iza koje su hajduci i ratnici sklawali, nisu bili promeweni ni posle 100 godina od velikog rata 1595.

g. Na istoku, dakle, sve po starom. Sa zapada nove vesti: sve ve}i broj Austrijanaca i Nemaca nalaze se na balkanskim prostorima. Stanovni{tvo èli da u wima vidi saveznike wihovih davno izgubqenih drà-

va koje postoje samo u wihovim mislima i èqama.

Evropski ratnici i pustolovi u wima vide samo turske podanike koji te{ko mogu da opstanu u borbi sa turskim neprijateqem ali i novim prijateqima.

Me|u zastupnicima balkanskih naroda postoji bar boqa veza sa tlom na kome ìve i ginu, ali ne mogu da zalutaju kao wihovi saveznici. Jedan od takvih bio je Kara Pan~a koji je, vode}i samostalno svoj rat sa Turcima, izgleda preìveo.

Po nalogu sultana Mustafe II silahder (letopi-sac) Findiklili Mehmed aga napisao je neku vrstu

□bele kwige□ o hajdu~iji u vidinskoj oblasti. Godine 1695. prilikom boravka sultana Mustafe II u Ni}u, silahder Mehmed aga predao je traèni letopis koji je trebalo da posluì kao putokaz za re{avawe velike glavoboqe □ stalnih gerilskih napada na tursku vojsku, posade u tvr|avama i trgova~ke karavane. Zapis je sadrãvao izve{taj Mustafa-age, zapovednika Bawe o hvatawu i likvidaciji jednog □srpskog hajduka□. Aga je zapisao da je taj hajduk izjavio da je rodom iz □jednog sela kraj Timoka□ odakle je stupio u hajdu~ku *etu Kara Pane*. U toj druini on je hajdukovao tri meseca.

28

Uhva}eni hajduk je opisao Kara Pan~in plan za napad na karavan koji je prevezio hranu na putu Vidin □

Raãw. Mustafa aga je zapisao da je plan i ostvaren kojom prilikom su dva hajduka poginula, a ovaj kaziva~ na wegovu nesre}u uhva}en. Kara Pan~ina druina brojala je 20 qudi. Sam Kara Pan~a je, po pretpostavci dr Du{anke Bojani}-Luka~, iz okoline Zaje~ara. Nakon toga Mustafa-aga je bio obave{ten, a on obave{tava sultana svojim zapisom, da je Kara Pan~a pobegao preko Dunava sa 170

hajduka, kao i to da se uskoro *ulo da je taj isti Kara Pana* od nekog Srbina u Pirotu uzeo dva vola koje su wegovi qudi zaklali i ispekli da bi se pogostili. Ina~e tog juna i po~etkom jula 1695.

godine ki{e su bile *este i jake, tako da Kara Pana* nije preduzimao nikakve pohode i napade.

Drugi izve{taj koji je Mehmed-aga primio sa terena poti~e iz jula 1696. godine u vreme boravka sultana Mustafe II u Aleksincu. U dostavi se tvrdi da se Kara Pan~a sa dva razbojnika krije u Majdanpeku odakle se prebacuje na teritoriju vidinskog sanxaka i pqa~ka.

Od istog izvestioca se saznaje da je [arkan Ibrahim-pa{a, sanxakbeg Manise, napao Kara Pan-

inu etu kod Svrqi{ke bawe. Hajduci su se povukli u planine. Kara Pan~a je i ovoga puta ostao bez dva svoja druga □ jedan je ubijen, a jedan uhva}en. Zaro-bqena su i 53 kova iz Kara Pan~ine komore, a zappleweno je i 3.000 gro{a hajdu~kog blaga. No i [arkan Ibrhim-pa{a ima gubitke: tri poginula, jedan rawen.

^etvrtog oktobra 1697. g. Kara Pan~a i izvesni Maxar-vojvoda sa 600 hajduka do~ekuju u zasedi kod Bagrdana (izme|u Jagodine i Bato~ine) jednu veliku jedinicu regularne osmanlijske vojske. ^im je nekoliko turskih vojnika palo od hajdu~kih zrna, ostali su se razbeali na sve strane. Smederevski dizdar, *uvar tvr|ave, Ejub-pa{a zbog ovog prepada preduzima gowewe. On uspeva da ubije 4 hajduka i isto toliko zarobi. Od napadaa* koji su najurili i osramotili tursku vojsku uspeva da otme 300 ogrta~a od samuro-29

vine i dva }urka. Glavnina Kara Pan~ine i Maxarove druine se po ko zna koji put dokopala planine.

Ne zna se daqa sudbina Kara Pan~e. Narodna tradicija u selima juno od Zaje~ara ga pamti u vezi sa nasiqima i ru{ewem manastira u selu Zagra|u, *posle ega je on zapoeo* borbu protiv Turaka. Pre toga je, kako su izri~ito tvrdili kaziva~i, prenosio-ci istorijskog pam}ewa, bio spahija. Nikakvo ~udo □

pre wega je Baba Novak bio suba{a. Rolendi~, Boi-dar, Radul, iako hri}jani bili su spahije i timarnici. Stoga nije bez osnova pretpostavka dr Du{anke Bojani}-Luka~ da je Kara Pan~i hajdukovawe opro-

{teno, narod umiren novim povlasticama, a Kara Pan~a naimenovan za naslednog kneza i da je zapravo on rodona~elnik knezova Karapan~ija, poznatih iz vremena prvog srpskog ustanka.¹²

POGIBIJA KLEVENHILEROVOG BATAQONA

Mòda su mnogi u po~etak XVIII veka gledali kao u spasewe ili bar kao u neku novu nadu. Sve se, me|utim, nastavqa po starom □ mnogo uskrsnu}a, malo spasewa.

Novi austro □ turski rat po~iwe 1718. godi-ne.

Tatari u sastavu neregularne turske vojske ru}e i pale sve {to je stvorila qudska ruka i ubijaju sve {to je ìvo. Da bi se austrijska granica na tlu Rumunije za{titila, rat se vodi na teritoriji dana{we isto-ne Srbije. Stanovni{tvo beì na sve etiri strane.

Po ko zna koji put Timo~ka Krajina je opustela. Povremeno ve}e vojske iz Austrije i Nema~ke prodiru ~ak do Kwaèvca, tada{weg Gurgusovca. Tre}eg avgusta 1732.

godine major Klevenhiler ~eka sa svojom vojskom u Gurgusovcu princa Lotarin{kog. Misija nastupawa na istok je propala. Klevenhiler ostavqa ceo bataqon na prostoru Avgustovog prolaza, kod Vratarnice, juno od Zaje~ara. U Vratarnici Klevenhilerov bata-30

qon je uhva}en u klopku i sa okolnih visova uni}ten od turske vojske.¹³

Duboki su koreni ovih neuspeha. Austrijska i nema~ka vojska *esto i sama pqaka* i ubija stanovni{tvo na terenu koji je zahva}en ratom. Mnogi hroni~ari su zapisali da su evropske vojske nedisci-plinovane, razularene i samovoqne. Postavqa se pitawe: da li tu|inci mogu da oslobode druge narode a da ne iskoriste priliku da i sami porobe ili im nametnu novu zavisnost. Koliko se, u vezi s tim, narodi sami osloba|aju uz pomo} dobronamernih saveznika. Saradwa je mogu}a ako su doma}i faktori tako efikasni koliko i wihovi saveznici. Bivalo je da je ~ak i boqe ako su na svom tlu aktivniji od saveznika.

Istorija je prepuna takvih primera, a savremena praksa ukazuje na jo{ ve}u sloènost i teìnu savezni{tva i ratnog partnerstva. U ovom hronolo{kom pregledu v`ano je napomenuti da }e srpski i drugi balkanski narodi po~etkom XIX veka u opsènije oslobodila~ke ratove u}i sa bogatim nasle|em □

dragocenim ratnim iskustvom.

SAMO RATNICI I GERILCI □ BRAJA VEQKO I MILENKO PETROVI]

Hajduk Veqko Petrovi} pojavio se, po oceni Du-
{ana Perovi}a, kao pravi ratnik i junak u epskom smislu u vreme
napora ustanika beogradskog pa{a-luka da op{tu borbu protiv
predstavnik turskih vlasti i turske vojske pro{ire svuda gde je to
mogu}e, kako bi pritisak ne teritoriju koju su oni kontro-
lisali oslabio. Pri tome ne treba zaboraviti da je korumpirana
turska uprava sklona nasiqu i zloupotrebama svake vrste bila,
sama po sebi, dovoqan razlog za otpor, odmetni{tva,
hajdu~iju i {ire pobune 31

hri}anskih podanika. Iz svega {to je napisano o Hajduk
Veqku i njegovom bratu Milenku (Miqku), proisti~e da su oni
bili i ostali pretèno hajduci i ratnici gerilskog profila,
a nimalo diplomate i stratezi ni u onoj najmanjoj i
nujoj meri koju treba da ima svaki ratnik sa
odgovorno{tu komandanta i voje.

Pre Hajduk Veqkovog uspona qudi od poverewa
vrhovnog vòda Kara|or|a bili su knezovi u nekada{wim
nahijama i oblastima, Crnoj Reci, koja se sve vipe
naziva Timo~ka Krajina □ Milosav |or|evi},
pop Radosav i Ivko iz Krivog Vira, kao i krajinski
(negotinski) knez Mihail Stankovi} Karapan~a.
Uspesi wihovih ~eta bili su znatni i potvr|eni
1806. g.

osvajawem Pore~a i mnogih mesta u Negotinskoj
Krajini. Drugi proslavqepi predvodnik pobuvenika
bio je Petar Dobrwac koji je iste godine osvojio
Para}in, Ripaw i Aleksinac i zapo~eo opsadu
grada u Sokobawi. Hajduk Veqko se nije uzdigao
zahvaquju}i naklonosti vojvoda □ moè se re}i da je
on po{tovao wihov primat. Sam je stvarao svoj
ugled, a i Rusi su u tome imali odre|enu, ali
protivre~nu ulogu.

Najvàniju ulogu posrednika izme|u Kara|or|a i
Rusa imali su vojvode i knezovi Milenko Stojkovi}
i Mihail Mi}a Karapan~a, koji su se {tavi}e
odnosili kao rivali prema vrhovnom vòdu, bar {to
se ti~e teritorija koje su dràli. Vojska ove dvojice
je u toku 1807. godine jedno vreme bila
blokirana od Turaka u [tubiku, pa je Kara|or|e
zajedno sa Rusima uspeo da ih izvu~e iz
obru~a. Istovremeno u jùnom delu Timo~ke
Krajine vojne uspehe ostvaruje tada malo
poznati hajduk Veqko Petrovi} koji je ro|en u
selu Lenovcu kod Zaje~ara. U ve}im ratnim
operacijama on je u~estvovao kao obi~an

odmetnik u ~etama Stanoja Glava{a, \uke i Vujice Vuli}evi}a. U dogovoru sa knezom Milosavom \or|evi}em, on sa dobrovoqcima i be}arima odlazi u Crnu Reku da pro}iri ratne operacije i posle prvih ratnih uspeha koje smo ve}

spomenuli, skrenuo je pa}wu na sebe. Bio je glavni 32

strateg iznenadnih i èstokih prepada na tursku vojsku uz weno zbuwivawe iznutra i to kod Podgorca, Vrbovca, Bawe i Gurgusovca. Ovo ratovawe timo~kih ustanika, potpomognuto od Kara|or|a i Rusa, preki-nuto je u jesen 1807. g. posle sklapawa Tilzitskog mira.

Vreme do prole}a 1809. godine, kako to obi~no biva, bilo je upotrebqeno za ure|ivawe dràvnih poslova, oduzimawe turske imovine, svo|ewe me|usobnih ra~u-na i razna odmeravawa mo}i izme|u vo|a, {to je vodi-lo produbqivawu nesporazuma i protivure~nosti, uz znatno uplitawe Rusa. Za razliku od drugih timo~kih prvaka, Hajduk Veqko i u miru radi ono {to jedino i zna. Vr}i prepade i pqa~ke deleko od osvojenih teritorija. Iako gre}i, on za ratne zasluge dobija titulu vojvode u bawskom kraju. Potvr|eno je vojvodstvo kneza Mihaila Stankovi}a Karapan~e u Negotinu i Milisava \or|evi}a u Zaje~aru. I pored toga, tendencija da se oslabi centralna vlast Kara|or|a, koja je postojala i u drugim delovima ustani~ke Srbije sve vi}e ja~a. Milenko Stojkovi}, poznat po likvidaciji dahija u bekstvu i Petar Dobrwac hteli su da, uz pomo} Rusa, ostvare sebi ve}u i vàniju ulogu u Timo-koj Krajini i Istonoj Srbiji. Hajduk Veqko, koji je voleo Ruse, nije pri}ao ovoj isto~noj □ruskoj□ stranci, po oceni D. Perovi}a, ve} je ostao, {to i nije bilo lako, privrèn Kara|or|u. Rusi ga sa svoje strane o}tro kritikuju zbog kr}ewa primirja, ali ga istovremeno koriste kao izvija~a sa turske teritorije, budu}i da su se i oni u miru pripremali za rat. Ipak, ruski zahtevi da se Veqko obuzda su ozbiqni, ali i pored toga wemu ne preti neka ve}a opasnost, jer su i Turci imali takve ~ete spremne za upade na na}e teritorije. Kara|or|e ga je samo ukorio, ali ga nije smenio sa polo}aja bawskog vojvode.

Borbe su obnovqene u prole}e 1809. g. dejstvom ruske vojske na Dunav sa ciqem da se preko Timo~ke Krajine stigne u Bugarsku. Istovremeno, srpski ustanici obnovili su ratne operacije i opsade, ali bez ve}ih uspeha jer Rusi nisu uspeali da pre|u Dunav. Usledio je 33

poraz kod Kamenice i opšti neuspeh na jugoisto~nom frontu ne samo zbog izostajawa ruske ofanzive, ve} i zbog razmimoilaèwa me|u vojvodama. Hajduk Veqko se suprotstavio vòdu zbog toga {to na isto~nom frontu za glavnokomanduju}eg nije postavljen Petar Dobrwac ve} Milija Petrovi}. Sam Hajduk Veqko ratovao je oko Bele Palanke i Belogra~ika, o~ekuju}i Ruse i nije se na{ao na pravom mestu i u pravo vreme na podru~ju ugroènog Ni{a. Zbog svega toga Timo~ku Krajinu Turci sve vi{e osvajaju, a centralna Srbija, zahvaquju}i akciji Rusa na Dunavu, opstaje. Zbog svih ovih neuspeha, o~igledne samovoqe i pritùbe Rusa, Hajduk Veqko biva smewen sa poloàja bawskog vojvode. Udaqavaju}i se sve vi{e od vòda, Veqko odlazi Milenku Stojkovi}u i bori se u Pore~u. Kara|or|e ipak zna koliko on kao ratnik vredi i, izgleda, ne èli da ga trajno udaqi od sebe, od svojih planova i nadawa. Nade zaista ima □ u prole}e 1810. godine rat se nastavqa. Sedam hiqada Rusa prelezi u Srbiju, Kara|or|e i wegove vojvode, me|u wima i Hajduk Veqko, osloba|aju Timo~ku Krajinu sve do Gurgusovca. U kampawi protiv Kara|or|a koja, uprkos svemu, i daqe traje, Hajduk Veqko ne u~estvuje, a u avgustu 1811. godine postavljen je za vojvodu u Negotinu. Nakon toga se uspe{no bori oko Vidina i od ruskog cara Aleksandra dobija zlatnu sabqu na dar. Do{le su na red i druge po~asti. Vòd èli da se {to boqe za{titi od turskih upada sa istoka i traì od Veqka da sa vidinskim zapovednikom Mula-pa{om pregovara i da mu obe}a trgovinske povlastice. Ali on ne uspeva u tim pregovorima. Ostaje i daqe Hajduk Veqko, kako su ga krstili i zvali i prijateqi i neprijateqi.

Da li mu nisu mogli verovati, ili je wemu bilo lak{e da ratuje, ili Turci koji su ga mrzeli nisu mogli da shvate da on moè da pregovara i umesto megdana nudi mirnu trgovinu?

U isto vreme Rusiji sve vi{e preti Napoleon, pa su stoga ruske trupe u novembru 1811. godine napustile Malu Vla{ku. Kara|or|u je preostalo da se povu~e sa 34

istoka, kako bi sa ve}im snagama na mawem prostoru mogao da brani svoju ratnu dràvu. Wegove vojvode nisu prihvatile takvu strategiju, uprkos tome {to je u datim okolnostima ona bila logi~na. Vojvoda Mladen Milovanovi} se suprotstavio jer bi povla~ewem izgubio svoja imawa, a Hajduk Veqko je ostao dosledan svom romanti~nom zanosu da na svom Ku{qi, sa svojom carskom ruskom

sabqom i svojim be}arima moè sve, jednom re~ju, kako ta~no procewuje Perovi}, Veqko je imao □ svoja mi}qewa o juna{tvu, a bio je zanet svojim ranijim uspesima□. Srbija je bila napadnuta na svim granicama i zbog disharmonije vrhovnog vòda i wegovih vojvoda nije se moglo ra~unati ni na kakav vojni uspeh □ mnoga juna{tva, podvizi i samòrtvo-vawa nisu bili dovoqni. Tako je u neslozi i trviewu do}la i 1813. godina. Na Negotin je po}ao sa velikom vojskom Hu}rid-pa}a, kojeg Hajduk Veqko, uprkos velikog truda, nije uspeo da zaustavi u okolini Negotina, a u samom Negotinu, u toku turske opsade i bombardovawa je i poginuo. Prema svedo~ewu Teodora Nedobe, koji je o ratnim operacijama pisao izve}taj ruskom kancelaru Rumjancovu, turske vlasti su predloile Hajduk Veqku da se odvoji od ustanika, a oni }e mu priznati kneèvsku titulu u Crnoj Reci, ali je Veqko odgovorio u svom stilu, kako navodi D. Perovi}, da }e za svoju otaxbinu dati i ìvot, }to se i dogodilo.

@ìvot i smrt Hajduk Veqkovog brata Miqka (pravo ime Milenko) mogli su biti veome upotrebqivo iskustvo za dràvnike koji su se rodili u timo~kom podnebqu. Kao i wegov stariji brat, poznatiji i slaviji Hajduk Veqko, i Miqko je ìveo, mislio i radio onako kako je kao obi~an vojnik u *etama svoga brata nauio*. I wega je velika i sveop}ta nada u skori i neizbèni pad turske imperije mnogo vi}e nosila i rukovodila nego nemiri ratnika koji u miru ne moè da bude miran, ve} ho}e, a vaqda i mora, da ratuje ~ak i po cenu sopstvenog ìvota. Petnaest godina mla}i od svog brata Veqka, on je u mladosti ìveo 35 u Duboni kod Smedereva gde je wegova porodica izbegla iz Lenovca. U ~etama brata Veqka on, kao i sredwi brat Milutin, nije imao nikakva posebna zaduèwa □ obojica su bili obi~ni vojnici. Ve}tinu ratovawa je Miqko u~io od Veqka i hteo je, izgleda, da postigne }to i Veqko, ali, kao i Veqko, nije dobro razumeo vreme u kome je ìveo.

Posle Veqkove pogibije bra}a Milutin i Milenko su u Austriji, a zatim u Rusiji. U Srbiju se vra}aju 1815. godine. Miqko je odmah progla}en od kneza Milo}a za kneza (kasnije kapetana) u kneini Pek, zatim je bio kapetan u Gradi}ki. Uskoro je wegova lojalnost politici kneza Milo}a i wemu li~no mogla da bude isku}ana. Budu}i da se nije ustanovilo da je imao veze sa tada aktuelnom Abdulinom bunom, mogao je da se nada da ne}e doìveti sudbinu Kara}or}a i vi}e

desetina prvaka iz prvog srpskog ustanka koji su Miloševa upozorewa da novo vreme zahteva nove metode sluđali na jedno uvo. Ali, po oceni dr Milana Radusinovića, i Miško ili Milenko jednostavno nije bio *ovek mira i to onog koji je ustoličio* knez Miloš □ javno mir, tajno rat. Nije se, kako piše Radusinović, mogao skrasiti u Gradiški. Na vest da su Rusi započeli rat sa Turcima, on sakupqa 400

dobrovoqaca i prikqu~uje se bugaskim dobrovoqcima u Vlaškoj. Tamo se pot~inio komandi ruskog generala Dabića i svom neposrednom staređini Lipran-diju. Knez Miloš na sve to gleda sa dva razli~ita oka i, bez sumwe, sa dosta podozrewa. Nije lođe da od ruske pomođi bude neke koristi, ali bi knez hteo da se sve događja u najveđoj tajnosti i tiđini, jer neđe biti dobro ako se glas o srpskim dobrovoqcima, koji se skitaju po turskim provincijama, proširi. A da li je Miško iskreno hteo da prihvati ulogu senke □ ratnika koji je spreman da iđezne radi viđih ciqeva kao da se nikad nije ni rodio. Pre đe biti da je i on, kao i wegov brat Hajduk Veqko, glasan, bućan i razme-tqiv. Miškov predlog da se svi hriđanski narodi pod turskom upravom naoruđaju, jođ viđe je mogao da 36

ojaća takvo knećvo uverewe o povratniku iz Austrije i Rusije. Rusi podrāvaju Miškov pohod sa najviđeg mesta, i od samog cara Nikole I. Znajuđi za rezerve kneza Miloša, Rusi naređuju da se Miško premesti □u oblast [umle□. Miško Petrović postaje predvodnik srpskih, bugarskih i grćkih dobrovoqaca. Istovremeno knezu Milošu je javqeno, da bi se vaqda i on zadovoqio, da je Miškov odred rasformiran. Miško je Rusima potreban kao dobar poznavalac terena, ali ni wegova lićna inicijativa nije izostala. Isticao se u okrđajima sa turskom vojskom u stilu wegovog brata Veqka, pa je i on za ratne zasluge dobio od cara Aleksandra sabqu na dar sa natpisom: □Knezu Mišku za hrabrost□.

Na određeni naćin Miškov dobrovoqaćki pohod, izgleda bez izrićitog blagoslova kneza Miloša, imao je znaćaj za 1833. godinu, kada je knez Miloš

zajedno sa pobuvenim timoćkim prvacima, ućao sa vojskom u Crnu Reku, odnosno Timoćku Krajinu. Ali sada smo jođ uvek u oktobru 1828. g. kada je knez Miško primenio nekadaćwu i sada efikasnu taktiku svoga brata Veqka. On je na terenu Vlaćke, gde su voje-vali

Baba Novak i Mihaj Hrabri, pre više od dvesta godina, predložio ruskoj komandi da se sve učini kako bi se stvorio lažan utisak da se Rusi i dobrovojnici ne mogu suprotstaviti turskoj navali, a kada se Turci prepuste odmaranju i veselju, da napadnu u kritičnim momentima. Plan je prihvaćen i uspe-

{no primenjen. Turci su, čestoko iznenađeni, počeli panično da beže prema Vidinu.

Pored toga Miško je dobio dozvolu da na svoj način uništi jednu grupu turske odbrane čiji su

članovi bili zabarikadirani u jednom dobro utvr-

đenom šancu na Dunavu. Miško je svoje bežare pre-obukao u vlačke sećake koji prevoze seno. Kao takvi su i ušli na prostor tog mesta a istovremeno su napali i Rusi i debakl Turaka na tom punktu bio je potpun. Zahvaćujući tom *izjewe turskih snaga na levoj obali Dunava, general Dabi* je u proleće 1829. g.

37

mogao da formira mostobran za prelaz na bugarski deo turske teritorije kod Silistrije.

Ubrzo je u septembru 1829. g. potpisan Jedrenski mir, a u jednoj borbi za uništewe zaostalih turskih četa, Miško je poginuo. Opisi savremenika wegove smrti se ne slažu. Po jednima, on je poginuo pod Tur-tukojom, a Miškov starešina I. Liprandi opisuje pogibiju Karaorja i Mladena Milovanovića, izri-

čito tvrdi da je Miško ubijen s leđa od svojih ljudi, boje reći od tek prispelog dobrovojnca iz Srbije, koji je odmah posle Miškove pogibije nestao.¹⁴

NA ISTO^NOJ GRANICI

Posle mnogih ratova u prošlosti, i onog sa početka XVIII veka, na mnogim neoslobojenim balkanskim prostorima nastala turskih vlasti, zatim regularne vojske, plaćenika, turskih zaptija su učestala do neizdrživih granica. Nastala (zulumi) kao i ranije imaju uvek istu osnovu i razlog. Najpre sami ratovi, kada je iz verskih razloga gotovo sve dozvoljeno na ime namirewa svih zemačkih potreba budućih stanovnika raja koji je poginuti, zatim nemiri, odmetništva, prepadi na turske karavane zbog poravnawa materijalnih i moralnih gubitaka prilikom nasilnog uzimawa vanrednih i drugih poreza, nezakonita

uzimawa i pqa~ke od strane turskih odmetnika u ciqu li~nog boga}ewa itd.

Jedan dokumenat iz graje kwaèva~kog okruga, približno datiran na {ezdesete godine XIX veka, iako se ne moè u celini pro~itati, na dramati~an na~in svedo~i o svemu ovome. Verovatno je upu}en knezu Milo{u ili wegovim naslednicima Aleksandru Kara|or|evi}u ili knezu Mihajlu. Pisan je me{avinom bugraskog i srpskog jezika i starom ortogra-fijom: 38

□Tverda zemqa postilka... vedro nebo zavivka...

Lila jiporovski... Turci... taki iseko}e 400... zarobi}e 50... ufate oveka... pue pu{ka... ~orbaxi... apsi ga... nikoè... mnogo smo slavni gospodar daleke...

na}i deca... barem letovina... da ne uzmu... vinoto i itoto i senoto... mnogo propadohmo... i on radi za sirotiwu... zulumkare... i wegovu ku}u rasipa}e...

ito mu otera}e... 100 500 oka.... uze}e sira 400 oka...

maslo 50 oka... pusta i pogazena... i ko}are rasipa}e...

uze}e mu halinu... 63 gro}a za kotla... i matike... 6 ser-povi vuna... 100 50 oka ovce... 100 70 koze... 30 pokla}e svine... pokla}e gi goveda volovi kowi... turcima na negova vrata... ta e utekal sas ednu sekiru i sas trideset gro}a glavu... kurtulisal 8 kese pare... 50 oka seno... 100 30 plasta slama... svetli gospodaru i Prvana spasovana i popa Lilu... globi... nema veke svet... slavni gospodaru... molimo Boga...□

Sli~ni vapaji za pomo} u istom vremenskom periodu stizali su iz neposredne blizine, s one strane srpsko □ turske granice, iz Ni}evca. @ale se wegovi stanovnici gurgusova~kim vlastima da su Turci u jednom naletu silovali i mlado i staro, i mu}ko i ènsko. Ovakav doga|aj sam po sebi govori o tretmanu stanovni}tva u turskoj carevini. Iako je turski agre-sivni feudalizam bio suzbijen u tolikoj meri da Evropi nije vi}e mogao da zapreti kao {to je mogao u XV i XVI veku, na Balkanskom poluostrvu, gde je, pre turskog osvajawa bilo vi}e dràva, wegovi recidivi u nasiqu i pqa~ki obnavqaju se kao da civilizacije nikad nije ni bilo.

Baba Novak, Kara Pan~a, hajduci Veqko i Miqko nisu neposredni prethodnici Nikole Pa{i}a. Zalu-tali u pam}enu nastupaju}ih generacija (u ratnim meteima stanovni}tvo se seli na sve *etiri strane*,

a najviše prema organizovanim punktovima za odbranu Evrope od turskih upada, a potom se, po okončanju većih ratnih operacija, ponovo vraća u svoje domove) te ličnosti dospevaju u proizvođne, domišljene priče, peome, legende, porodična predawa, a u najnovije

39
vreme, zahvaqujući arhivskim istraživanjima i do nas u verodostojnijem vidu.

I kasnije, u vreme neposredno pre pojave Nikole Pašića, događaji nisu dospevali u javnost kao nekakav *ist istorijski supstrat*. Naprotiv, svi oblici pisanog i usmenog uvawa istorijske tradicije obilovali su odstupanjima i romantikom koliko i vaqanim podacima. Pojavile se, osim memoara i nesigurnih sećawa, i takvi dokumenti za koje se može reći da nema ni jedan jedini razlog da se u wih ne veruje. Zbog svega toga nije neverovatna, mada nije potpuno sigurna, tvrdwa Pašićevog biografa Sforce da je Pašić u ranoj mladosti slućao epske pesme od popova. Prire-

đivači memoara ovog italijanskog diplomate, koji su {tampani pod nazivom *Nikola Pašić i ujediwewe Jugoslovena, ratne i diplomatske uspomene*, sumwaju u to jer u kult narodne poezije nije nikad naročito bio razvijen u Zajednici. Sada znamo da to nije istina.

Timočka Krajina ima naročito razvijenu narodnu liriku koja je sakupljena i objavljena u više kwiga.

Pašić je još u ranoj mladosti, ne samo preko pesama koje je slućao od popova, znao sve što je za wegove godine i budući državnički genije bilo nuño. Wegovi roditelji su bili svedoci jednog iz niza prelomnih trenutaka u naćoj novijoj istoriji u Prvog i Drugog srpskog ustanka i oslobođewa Timočke Krajine 1833.

godine.

No i Pašićevo detištvo i mladost nisu bili bez uzbuđivih, tajnih i sudbonosnih zbivawa, nalik na ona u vezi sa pogibijom kneza Mićka. Zato }emo se vratiti u jednu od tmina naće istorijske prošlosti: u pedesete i šezdesete godine XIX veka, kada je u Srbiji na delu esto protivurena ali i meļusobno suprotstavljena politika tri kneza: Miloća, Aleksandra Karađorđevića i kneza Mihajla Obrenovića.

Po inerciji, esto smo nesvesni wene snage, stanovništvo Timoke Krajine i posle oslobođewa iwi u nekoj vrsti rata. U akcijama pomoći i

sau-estvovawa u pobuwenikim aktivnostima protiv 40

turskih vlasti izvan granica u~estvuju svi: pojedinci, vlast, trgovci stokom, pqa~ka{i i haramije, vojna lica, sreski na~elnici sa svojim pomo}nicima i pisarima sa znawem i odobrewem ministra unutra{wih dela ili bez wegovog znawa, a *esto i protiv wegove voqe ili protiv wegove izriite naredbe.*

Knez Milo{ nije mogao, a nije ni hteo, da iskoreni tajnu pograni~nu gerilu koja je zgraàvala Evropu.

Grani~ni incidenti i pravi mali ratovi, pqa~kawe turskih karavana i otimawa krda krupne stoke traju neprekidno sve do 1878. g. To je samo spoqna slika □

stvarni uzroci i pravi cipevi sastoje se u potrebi izvijawa sa turske teritorije. Jùnije od karaule na Pandiralu, u Ni{evcu, sedi{tu ni{eva~kog pa{e, je velika turska vojska. U Belograd~iku i Vidinu tako je su ve}e turske posade spremne da napadnu Srbiju. Knez Milo{ i wegovi naslednici preko svojih ministara unutra{wih dela znali su da moraju da imaju pravo-vremene informacije o pokretima turske vojske. Stoga trgovci stokom, koji su sa svojim naoruànim goni-ima imali slobodan pristup Ni{u, Skopqu, Vidinu i Carigradu imaju posebnu tajnu dùnost i, moramo re}i, ast. Uz sve to najpotrebnija im je bila sre}a i brzina u potezawu pi{toqa i jatagana. Mnogi takvi trgovci postaju poverqivi qudi ministra Nikole Hristi}a. Imaju uredne pasoqe za putovawe u Tursku □trgovine radi□ kako je u wima upisano. U pasoqe su upisana i imena slugu koje ih prate. Ove sluge, kako se da naslutiti, ve}inom su bili ili aktuelni odmetnici ili hajduci iz turskih vremena ili osu}enici sa specijalnim zadatkom. Ve}ti i brzi na orùju, dok stoka u logoru odmara, oni sa vrhova i kosa Stare planine osmatraju. Jedan od takvih pratilaca je uo~i svoje egzekucije bio oslobo}en i poslat sa svojim gaz-dom preko granice. Zbog kraje i ubistva bio je osu}en na smrt i da posle kàwawawa do □istrulenija ostane na to~ku...□15 Pored ovakve tajne prakse o kojoj se ni{ta ta~no i zvani~no nije znalo, ali se zato o woj mnogo govorilo, roditeqi Nikole Pa{i}a bili su svedoci 41

javno pozvanih i sve~ano ispra}enih dobrovoqaca za

□pomo} Srbima u Nema~koj□ 1848. godine.16 Nema~ka je verovatno Austrija, a re~ je o u~e}u na{i}ih dobrovoqaca na strani Austrijanaca protiv Ma}ara jer nisu priznavali nacionalna prava Srba

u Ugarskoj. Kada je sedamnaestogodišnji Pašić bio maturant u zajedničkoj gimnaziji, a to znači 1862. godine, u selu Makrež na turskoj teritoriji (sada Bugarska) i karauli Tresak, na teritoriji kvačevačkog naselja, dogodio se incident koji je, sa nizom drugih na južnim i zapadnim granicama, mogao da uvuče Srbiju u nepoželjni rat. Na istočnoj granici veća su izazvali, sa kolebljivim pristankom ministra Nikole Hristića, pravno i legitimno nepostojeći dobrovoљci iz istočne Srbije u krmskom ratu 1852-1854. g.

u kom je posle okončanog rusko-turskog rata Rusija bila napadnuta od strane Engleske i Francuske.

SEVASTOPOQSKE ZVEZDE

Uoči Krimskog rata knez Aleksandar Karađorđević mnogo puta je pomišljao na istočnu granicu.

Ako tajne mogu spasiti ne samo naše žvotve i obraz, onda je više nego ikad potrebno da one ostanu duboko zakopane, a svaka pojedinačna reč koja bi se vezala za njih mora biti prebijena i sasečena kao zmija.

Godine 1853. knez Aleksandar Karađorđević je bio u zavadi sa ruskim carem Nikolom. Francuska i Engleska, nezadovoljne zbog prisustva ruske vojske u rumunskoj kneževini, traže neutralnost Srbije. Ruska vojska odlazi u crnomorsku Bugarsku, praktično na tursku teritoriju. Sledeće godine posebnim hatifom Turska osigurava srpsku neutralnost u sukobu sa Rusijom i, zbog srpske neutralnosti, garantuje nepovredivost srpskih granica. Prva ponuda evropskih sila i Turske Srbija prihvata, ali to pri-

hvata u stvarnosti i vi kao tanak plamen sve.17

Po tradiciji na koju su i Istok i Zapad oguglali, turske haramije su na svim granicama mogle da ubiju naše građane, da otmu i oteraju stoku iz nekog pograničnog sela i to baš onako kako su to *inili naših hajduci, haramije i wima slini*. U dokumentima, raznim konceptima za izveštaje i potpisanim izveštajima vidi se jasna tendencija da se svi akteri pograničnih *arkawa i puškarawa uglavnom nazivaju haramijama koji granicu prelaze* i hajdukovawa i pake radi. Kad se mora onda se pored 10 hajduka, 38 haramija pojave i 100 dobrovoљaca ili samovoљaca sa svojim oficirima i fetehlimama (narednicima). Toliki se broj, naime, pomiče u izveštajima kvačevačkog naselja. Dakle, tih 100 dobrovoљaca i oko 100

oficira i fetfebla, kako se da zakqu-iti iz graje kwaèvakog okruga, ve} se nalaze, ili se prikupqaju u rumunskom gradu Braili. Pitawe pomo}i Rusima, uprkos lo{ih odnosa kneza i cara, postaje stvar moralnog principa da morate pomo}i onome koji je i vas pomogao. Austrija raspore|uje 25.000 vojnika prema srpskoj granici pod komandom feldmar{ala Karonina. Prilike su razapele Srbiju na krst isku{ewa: da li da iskoristi momenat da se wena gotovo poluvekovna nova dràvnost primetnije potvrdi i od Evrope i od Turske i da se oglu}i o zov krvi, da ne pomogne braniocima Krima i Sevastopoqa. Zvani~no ona je ostala neutralna, ali zahvaquju}i naslednicima Veqka i Miqka Petrovi}a, koji su i daqe upràwavali vojni~ki zanat, kakva□takva pomo} nije izostala. Svi dobrovoqci su bili u Braili, izvan doma{aja odluke da se Srbija u sukob na Krimu ne sme me{ati. Mar{al Karonin je spreman da u|e u Srbiju u slu~aju da se narod pobuni zbog neutralnosti kneza Aleksandra. Rusija postupa diplomatski □ traì tajni dolazak dobrovoqaca, ali se javno sagla{ava sa neutralno}u Srbije. Srbija je bila primorana da odgovori na turske ineterese u rusko □ turskom ratu 1853. godine. Obavezala se da }e napasti svaku vojsku koja pre|e Dunav i napadne Srbiju 43

bilo da je austrijska ili ruska. Potvr|uje se i èqa Francuske, koja sa Engleskom èli da napadne Rusiju, da za uzvrat srpskoj neutralnosti garantuje nepovredivost srpskih granica od strane Turske.

Ali ranije upu}eni srpski oficiri u dru{tvu ruskih, uo~i napada evropskih saveznika na Sevastopoq, ve} se nalaze u Kalafatu, kako su zabeleili na{i dokumenti, a ruski knez Gor~akov, kako svedo~i Popov, vr{i smotru te oficirske skupine. Iz prepiske kwaèva~kog na~elnika J. Naumovi}a sa ministrom unutra{wih dela Nikolom Hristi}em, koja je nastala devet godina kasnije, saznaje se da su za prikupqawe 1000 dobrovoqaca bili zaduèeni fetfebel narodne vojske Stojan Pe{i} i wegov drug Krsta.

I samo otvoreno pomiwawe krimskih dobrovoqaca ukazuje na aktivniju ulogu Srbije u oslobodila~kim pokretima na Balkanu. Poku{aj osnivawa narodne vojske 1853. godine i na pre~ac odustajawe od wenog kona~nog ustanovqewa je samo maska za tajno slawe dobrovoqaca na Krim. Godine 1862. narodna vojska se ponovo formira i ustaquje.18 Time su otvorena vrata smelijim preduzimawima, ali ne i otvorenom ratu. Uz staja}u vojsku sada

postoji još jedna vojna formacija – narodna vojska. Preko nje je jednom delu stanovništva dato oružje – mislilo se: za sreću i jačanje države. Jedan od tvoraca nove vojne doktrine Atanasije Nikolić (uz Garašanina) smatra da se turska vojna sila može sakriti – većto upotrebom snagom. – Mesto saveznika treba Srbija da naknadi to dobro uređenim volonterskim etama, pa je ovima potisnuti i u zabunu dovesti moć tursku, a svojom narodnom vojskom u samu moć tursku potrti, pouzdano računajući da je Srbiji u volonterske ruke priteći svi narodi evropski, osim Nemaca i Maxara. – 19

Pokazuje se da ovakva doktrina ima svoje dobre, ali i loše strane, jer je lako podeliti oružje ali je teško kontrolisati njegovu upotrebu. Nikolić se dakle nada nekom novom Baba Novaku, Kara Panji, Hajduk Većku, ali i novoj internacionalizaciji aktivnosti 44

u vezi sa težnjama za oslobađanje hrišćana izvan Srbije i Crne Gore. Pokazalo se da takve ruke nije bilo teško pronaći u Timoškoj Krajini.

Posle bombardovanja beogradske varoši od strane turske posade na Kalemegdanu, u junu 1862. g. i zavođenja vanrednog stava, takvi su ljudi bitno potrebni.

Wihovo delanje bilo je, kao i do sada, tajno, protivurečno i, po njihov život, opasno. Već 17. jula iste godine ministar Hristić nalaže sreskom načelniku u Kvačevcu da ga izvesti koliko na njegovom terenu ima – samovožnika. Tako je ga obavestava da novaca za dobrovožce nema. Istovremeno se sva sreska načelstva obavestavaju da je svi počinio ubistva nad Turcima (verovatno misli na proputovanje kroz Srbiju pravcem Vidin-Niš) bitno uhapšeni i strepani. U depešama kazna strepanjem naziva se – pušketirawe. Oštih pretwi – pušketirawem i – aresto-vawem nije pošten ni narednik narodne vojske Stojan Pešić ije je ime u obimnoj prepisci najeće pomiwano. 20 On je, kaže se izričito, sa svojim rukom, pripadao 4. rotu jednog – ruskog polka. Sada, sa takvom prošlošću, on ponovo u Braili prikuplja dobrovožce. 21

Prema Beogradu grozničovo idu depeše ministarstvu da se na granici gomilaju – ruže bašibozluka sa

– crnim žigastim kapama, – sa dva-tri repa od lisice... Zbog takvih izveštaja koji su sakupljeni od poverenika, ne kaže se kojih, pretwi – pušketirawem

mogu postati bespredmetne. Tih julskih dana, pred sem prodor *ete Stojana Pe{ija na tursku teritoriju, okrùni "inxilir" je ekao specijalnog gosta "inè-*

werijskog oficira Dimitrija Stefanovi}a, sina, kako je izvestilac ministra Hristi}a znala~ki naglasio, Vuka Karaxi}a. Poznat po slavnom ocu, on se trudio da ga upamte po kockawu i pi}u. Dok je Dimitrije izbivao u Vratarnici, narednik narodne vojske, fetfebel kako ga nazivaju pisari u izve{tajima, Stojan Pe{i} izvodi egzecir (vèbu) sa svojom dru-

inom na planini Crnoglav uz samu granicu. Ova 45

druina, ili *eta, broji više od 30 lanova* i na osnovu mnogih izve{taja i spiskova, weni *lanovi su obveznici narodne vojske, ali i hajduci i haramije iz pogranih sukoba.*

NEVOQE ALI RIZE

RAKOVA^KI KAMEN I MAKRE[

Mnogobrojne bune u ni{krom i pirotskom kraju, kao i na prostorima severne i zapadne Bugarske, zatim prodor jedne skupine Vasojevi}a iz Crne Gore u Sanxak, pobune u Bosni i Hercegovini,²² zatim obezbejwawe velikog kopnenog i re~nog transporta, orùja i municije preko Rumunije do Beograda bili su poku-

{aji ostvarewa mnogih projekata slabqewa i potko-pavawa turske mo}i putem takozvanih "malih ratova".²³

U podnebnqu Pa{i}evog rojewa najizrazitija li~-

nost koje su stvorile ovakve okolnosti bio je narednik narodne vojske, kona~no ustaqene 1861. g., Stojan Pe{i}. Nije spomenut kao u~esnik jednog sukoba na granici u blizini Rakovice (sada Bugarska), ali je gotovo sigurno, sude}i po dokumentima iz slede}e 1862. g. da je on upravo predvodnik grupe od deset hajduka iz Zagraja kod Zaje~ara, *iji su lanovi bili iznena}eni od turskih zaptija.* Prepiska izmeju zaje-arskog i kwaèvakog sreskog na~elnika u vezi sa pismom kulskog vojvode (mudira) Ali-Rize efendi, koji se na lo{oj me{avini bugaskog i srpskog jezika àli na upad hajduka sa srpske strane u toku 1862. g., mòda ukazuje da postoji tajni centar gerilskih akcija na turskoj teritoriji. To je onaj isti prostor na kome je nekada stradao Klevenhilerov bataqon i sada neizbeena za sve putnike i karavane koji putuju od Ni}a prema Kuli, Ar~aru i Vidinu. (Kao i Vratarnica sli~an zna~aj ima i prevoj Kadibogaz jer je spa-46

jao Niš sa utvrjenim Belogradžikom). Putnici i karavani za Niš koji su iz Vidina išli preko Vrške

^uke za Niš nisu mogli da mimođu Vratarnicu.

Prema projektu Tome Kovačevića,²⁴ katolika iz Bosne u službi srpskog dvora, jedan od punktova za podsticawe pobuna treba da bude oformqen □na granici okruga kwaèva~kog□.^{24a} Bilo da je taj punkt vratarni~ki prostor, odnosno wegovo zaleje □ selo Zagraje, koje tada ima više od 2000 stanovnika, ili nije, arhivska građa pokazuje da je prilikom upada □deset ajduti□ od □srpka strana□ dvojica od wih poginulo, jedan rawen i uhva}en, jedan turski zaptija takoje rawen, a ostali su pobeqli odakle su i došli. Naše tada{we vlasti su nesumwivo utvrdile da su ti qudi iz ova dva pomenuta sela.²⁵

Drugi upad na tursku teritoriju u leto iste go-dine²⁶ pokazao je da je Stojan Pe{i}, zapam}en kao

□Donin□ nasledio ne{to od sposobnosti Babe Novaka, koji je vodio velike druine i sa udruènim vojskama Evrope i Rumunije ostvarivao velike ratne i oslobodila~ke cipeve. Najviše zapisa o Stojanu Pe{i}u ostavio je pomo}nik kwaèva~kog sreskog na~elnika Jani}ije Zisi} i sam na~elnik, Jovan Joca Naumovi}.

Koncept op{irnog pravovremenog izve{taja ministru Nikoli Hristi}u nastao je u {pitalu (bolnici) i kwaèva~kom zatvoru ili u nekoj odaji samog na~elstva jer dvadeset i devet drugova Stojana Pe{i}a nije moglo da se smesti u apsani. Moè se pretpostaviti da atmosfera nije bila lo{a jer se nije ponovilo ono {to se dogodilo kod Rakova~kog kamena. Mòda je na~elnik pozvao Stojana □na paterice□ i po~astio ga jagwetinom zaostalom posle proslave Svetog Ilije, budu}i da je wegova dùnost bila da ga tajno pomaè, a da mu javno preti da ne prelazi granicu. Kada ~italac sazna kakav je ultimatum Stojan predao Turcima u vezi sa okrepgewem posle dugog pentrawa i lutawa po bogazama Stare planine, shvati}e koliko je ta jagwe-tina bila vana. Ostaje tajna da li je bilo ba{ tako □

iz dokumenta se vidi da je tekla briqiva procedura ⁴⁷

saslu{awa ne sasvim obi~nih i svakodnevnih prekr-
{ilaca zakona...

Kako su ina~e, kao tajni faktori u korisnoj ratnoj misiji na turskoj teritoriji jedino i mogli, oni su u pero pisaru Jani}ija Zisi}a izjavili da su

u Tursku i{li po stoku i stvari nekoliko prebeglih Bugara, ali i {da {to od pqa~ke{ zadobiju. Nakon takvog uvoda zapisano je da su wih 38 samovoqaca i pripadnika narodne vojske pre{li granicu na planini Crnoglav (pisar je neta~no zapisao { Crnoglog), upravo tamo gde su izvodili {egzecir{. To je bilo u subotu, a cela nedeqa i ponedeqak protekli su u skitawu planinom. Nakon toga su se uputili prema selu Makre{ u kome je bilo i 250 srpskih ku}a. Zau-stavili su se na makre{kom grobqu, koje je, izme|u dve vode, bilo sme{teno na jednom omawem uzvi{ewu.

Preko *etiri glasnika Bugarina* poruili su Turcima da im odmah po{aqa 80 oka hleba, 30 oka vina, 15

oka rakje i pet jagwadi! Ukoliko ne dobiju {zaktevanu raanu{ { oni }e u}i u selo. Izgleda da nisu znali za prisustvo ve}ih turskih jedinica u blizini Makre{a.

Umesto gozbe, posle koje bi se mogli vratati preko granice, bugarski glasnici su doneli poruku od seoskog kneza da se Turci upravo spremaju da ih napadnu. Izbor logorowawa Pe{i}eve *ete, uzvi{ewe sa zaklonima iza spomenikih plo~a*, ukazuje na iskustva proverenih ratnika. Turci su zatim naredili stanov-nicima Makre{a da od buradi, vrata i druge drvenarije naprave barikadu ({meteriz{), a zatim su pozva-li uqeze de se predaju. Odmah po pozivu, dobro zaklo-qeni iza grobnih plo~a, Pe{i}evi qudi su slòno osuli plotun i {boj se zapo~e{, zapisao je pisar, {u vtornik, pred ru~ak, i trajao je do dva sata u no}i. U

àru te borbe Pe{i}ev ratnik Jovan Miqi} odsekao je glavu jednom poginulom turskom vodniku i bacio je Turcima sa re~ima: {Na glavu, Turci!{

{A kad be{e u ak{am (u zoru){, zapisao je nadaqe pisar, {udese Turci priliku te iza{aqa na nas jednog ~obanina sa govedima, a za ovim i oni krenu se da 48

udare, no mi, spaziv{i to, viknemo na ~obanina: Natrag goveda, jer }emo i ova i sve Turke pobiti!{

^obanin je vratio goveda, a Turci su dobili pomo} od oko 300 turskih vojnika {koje pe{aka{, {koje kowanika{. Ali se Pe{i} i wegoviiskusni krimski ratnici nisu pokolebali. Neprekidno otvaraju}i vatru sa svog uzvi{ewa oni su {krepko drè}i se, jednog po jednog obarali{.

Zatim su u proboju izgubili jednog od bugarskih begunaca koji je na licu mesta poginuo.

Noseći ranene, putovali su celu noć. Na jedan sat od granice sustigao ih je jedan serdar sa desetak Arnauta i nizama. U okr{aju su svi Turci izginuli, ali su poginula još dvojica iz Pećeve ete. *Zatim su mirno prešli granicu na karauli Tresak, uo Svetog Ilije, 2. avgusta.*

Sam po sebi prodor Pećeve ete u Makreš na turskoj teritoriji bio je u vojnom pogledu uspešan.

Učestvovali su stanovnici tri sela iz neposredne okoline Zaječara, njih 25, jedan deo su bili ljudi izvan zakona, a po Garašaninovom konceptu internacionalizacije "malog rata" i Bugari begunci iz Turske, sedam na broju, zajedno sa tri Srbina iz okoline Belograda. Od poginulih jedan je bio bugarski vojvoda (vergo Ruđinov) koji je u svojim poznim godinama u Srbiji dobio zvanje pograničnog starešine "bučukbaša". Svi učesnici su izjavili da su ih Turci mogli i ve pohvatati da nije bilo Stojana Pećija, Jovana Mićija i Jovana Todorčevića koji su bili smeli i nepogrešivi strelci. Na turskoj strani ostalo je 50 mrtvih, a isto toliko ranjenih.

Gerila nije efikasna u pogledu trajnih pobedničkih ciljeva jer ona znači dugo prolivanje krvi, anarhiju, apsurdne pogibije i uticaj kriminalnih elemenata. Ni makreški prodor, kao i svi ostali na granicama Srbije i Crne Gore, nije pokrenuo veće, sinhronizovane i uspešne narodne ustanke. Kao sasvim mlad *ovek u to vreme, Pećij je ve mogao da stvori svoj lini odnos prema ovakvim jalovim pokušajima.*

Nema sumnje da su oni pospešili konsolidaciju turske 49

vojske, pa je Turska posle 14 godina pokazati da wena sveja još nije dogorela na Balkanu.

Ostareli, bojažljivi i konspiracijom zadojeni Milošev *ovek u slubi kneza Mihajla, ministar Nikola Hristić ipak je kao kroz zube u svojoj prepisci sa kvačakim načelnikom J. Naumovićem napisati i jednu veseliju rečenicu: "Nama je milo da naći ljudi tamo idu i Turke satiru..."* Sam Pećij je mogao biti još zadovoljniji jer su u noći između utorka i srede uoči Sv. Ilije 1862. g. opet zasijale zvezde nalik na sevastopolske, za koje je veliki pisac Lav N.

Tolstoj napisao da se ne mogu razlikovati od letjećih bombi koje su sa neprijateljskih brodova ispaljivali i na Stojana Pećija, narednika 4.

rote nekog ruskog puka. Stojan Pe{i} je sada, posle osam godina od krimskog rata, dodu{e video samo odsjaje ispaqenih pu{~anki zrna, ali su Sevastopoq, svetle}e bombe, Sapun-gora, le{evi mornara u kaputima od kamiqe dlake, naduvene le{ine kowa, brodovi sa prugastim linijama, prepreke od balvana povezanih lancima da bi se spre~io pristup neprijateqskih brodova, ru{evine grada ~iji su prozori sluili kao pu{karnice □

bili u wemu. Da li setio, u trenucima kada je postalo jasno da od traene rakije, vina i jagwetine od Turaka ne}e biti ni{ta, toplog ruskog napitka □sbitwa□ od vode sa medom i miro|ijom, sa kojim se okrepqivao kao i Tolstojev Kalugin ili nakiselog sevastopoq-skog vina zvanog □Bordo□ koje su ruski oficiri rado pili? Nije te{ko uo~iti da je za odbranu svojih qudi Stojan Pe{i} izabrao sli~an ambijent: dve vode su okruivale grobqe, iza *ijih su se nadgrobnih ploa* wegovi strelci zaklawali. U Sevastopoqu se i sam zaklawao iza velikih brda dovezene zemqe, iza ve{ta-kih kanala u kojima su se podavili mnogi napadai grada Sevastopoqa...

Epilog: Stojan Pe{i} je ostao narodu ne u naro-
ito dobrom se}awu. Ve} idu}e 1863. g. u julu, bio je u dodiru sa hroniarima svoga doba. Tog leta je priro-dwak Josif Pan~i} sa ovajim licejcima do{ao u Vra-50

tarnicu. Pohvalio je put koji je vodio kroz tesnac, lep i visok stas stanovnika ovog sela, zabeleio gajewe pamuka kome klima ipak ne pogoduje, no{we i ~e{qawe devojaka sa vencem pletenica oko glave.

Putuju}i prema karauli Zatvornici bilu su u dru{tvu jednog naoruãnog pandura koji ih je dolinom reke [a{ke ponovo doveo u Vratarnicu gde su u kr~mi popili kafu. Usput su videli pripadnike narodne vojske sa □grdnim fesovima i u jemenijama□. Zatim su ponovo krenuli na granicu, lutaju}i planinama na isti na~in kao i ~eta Stojana Pe{i}a, pro{le godine, gotovo u isto vreme. Tako su se popeli na visoki vrh Stare planine, Babin nos, odakle □be{e lep izgled na Tursku i na{ voja *Hajduk Stojan* pokazivao nam sva mesta kuda je on prolazio, vodio svoju ~etu kao haram-ba{a, pri~aju}i nam epizode iz svog divqeg ìvota□, □ zapisali su licejci...

SVETOZAR MARKOVIJ

Svetozar Markovi} nije Pa{i}ev prethodnik samo po tome {to su obojica rojeni u Zaje~aru. Ako je to va~no ili moe da bude, Svetozareva majka je iz Rgotine, sela u blizini Zaje~ara. Ipak za samog Svetozara se ne moe re}i da je Zaje~arac. Iako je o~i otvorio u Zaje~aru, wegov pravi zavi~aj je Jagodina, a pored we, kao i svakom mladom *oveku eqnog sazna-wa i {irih vidika, pomalo i ceo svet. Kao i svi malo-veni* qudi on se u tom smislu nije jasno ni opredelio.

Ipak, *lanovi majine* porodice imali su odlu~uju}u ulogu u politi~kom, teoretskom i novinarskom radu Svetozara Markovi}a. Wegovo isto~nosrbijansko poreklo i otac i brat u Jagodini ulili su se kao dva izvora u wegov grozni~av novinarski i uredni~ki rad, u wegove buntovne snove i jasne pobuweni~ke delatnosti.

Wegova vezanost za ma}ehu (majka je umrla 1854. g.

kada je Svetozaru bilo osam godina) kao da ima simbo-li~no zna~ewe. Obrenovi}evska Srbija i vlasti u voj ra~unale su ga u pastorku, a ne prave sinove.

Svetozar nije Pa{i}ev prethodnik ni zbog svojih socijalisti~kih ideja, koje Pa{i} nikad nije izdva-jao kao poseban ciq. Ona je to mnogo vi}e na nacio-nalnom planu, jer Svetozar nije samo dosledan socijalista i □komunac□, kako su ga nazivali, on je jedan od tvoraca i propagatora nacionalne srpske i balkanske 52

ideje o slobodi svih naroda na prostorima turske i austrougarske imperije.27

Doslednost i, mora se re}i, li~no po{tewe Sveto-zarevog oca Radoja i brata Jevrema, koji su se u svojim prekra}enim ivotima opredelili kao protivnici Obrenovi}a i pristalice Kara|or|evi}a, imali su odlu~uju}u ulogu. Iz svega {to je napisao proisti~e da je Svetozar znao da se pod Obrenovi}ima ne moe ostvariti nikakav politi~ki i socijalni napredak.

Kao da je ose}ao da sve raznorodne ideje padaju u ambis koji se u licu kneza Mihajla i wegovog naslednika ispre~io daqem napretku drave, nacije, dru{tvenoj pravdi i jednakosti.

Istovremeno su se knez Mihajlo i wegov □pandur□

Nikola Hristi} svojim putevima i stranputicama

inili što su mogli i smeli na slinim nacionalno oslobodilačkim poduhvatima. Bez njihove obaveštivosti i njihovog straha da ne upropaste teškom mukom stečenu stabilnost Srbije, Svetozar je *esto kao publicista, umni borac i teoretik* zapadao u idealizam, ma koliko da je od toga beo, i mesijanstvo koje mu je, opravdano ili ne, pripisivano.

U porodici je Svetozar imao podstrek da se navikne na odanost, pregnuća, samopokoravanje, qubav.

Imao je petoro braće i sestara i tradiciju pamćenja podviga njegovih predaka po majci, vodećih ljudi Timočke Krajine. U vreme oslobođenja 1833. g. Svetozarev otac Radoje bio je odan opredeljenju tasta Jeremije Zdravkovića koji nije bez razloga (neka su oni i lina) okrenuo leđa knezovima Milošu i Mihajlu posle više od dve decenije potpune vernosti. Radojevom sinu ne može pripasti ni delić obične ljudske sreće a kamoli priznave za intelektualni rad koje su Zdravkovići kolikotoliko učivali. Svetozara su priznavali i poštovali samo njegovi sledbenici □

novinari, ostali su ga mrzeli, a vlasti su njegovu smrt čeno oćekivali. Njegov otac Radoje dospeo je do položaja sreskog načelnika, a deda po majci je bio načelnik sreza vragrnakog. Svetozar je za svoje 53 savremenike ostao samo progoveni, prezreni novinar i grešnik kome je mesto uglavnom u zatvoru. Pored svoje umne nadmoći od ranog detinjstva imao je i ono što mu nije bilo potrebno, bolest koja se rano i tajno svila u njegovim grudima.

Sin i unuk sreskih načelnika bez milosti prema sopstvenoj karijeri umeo je svrgavati kneza Miloša 1858. g. veoma tačno da oceni. Pala je □konzularno-pašinska vladavina u Srbiji□, okončano je, kako je rećito objasnio, vreme kada su □političari prava naroda ostvarivali preko milosti sultana, a srpsku slobodu i svoju karijeru utvrćivali u konzulskim salonima.□ Sloćene karakterne osobine kao da su mnoćle jedna drugu. Trebalo je samo poznavati Svetozara i biti retko u njegovom drućtvu kao što je bio slućaj sa Nikolom Paćijem i Ĺurom Jakćijem i naućiti sve o aktivnoj politićkoj borbi. Svetozar je bio jedan od retkih Ĺaka koji je izostajao iz Ĺkole ali je godinu zavrćavao odlićnim uspehom. Nemilosrdan je Svetozar u svojim ocenama koje su daleko od istine, jer su verovatno više u slućbi njegovih politićkih ubećenja, efikasnosti i smisla velikoćkolskih stućdija. Jedna polovina

diplomaca, po wemu, postane dràvna birokratija, a druga □lole i skitnice□.

Mada je to u na{oj publicistici zapostavqeno, mora se pomenuti da je Pa{i} i sva intelektualna elita wegovog vremena mogla upravo od Svetozora da se u~i patriotizmu. U listu □Srbija□ on je pozvao srpsku omladinu da radi na oslobo|ewu svih Srba izvan Srbije i Crne Gore. Nije, pi{e on, vreme za dekla-macije niti za fantazije i poqupce □ □diite uspa-vani srpski duh □ srpske sestre treba da vèbaju pre-vijawe, a mladi}i da se vèbaju orùjem□.

Jasnu pijemontsku ulogu Srbije ne samo na prostorima gde ìve Srbi ve} na celom Balkanu, Svetozar je ispoqio u svojoj kwizi *Srbija na istoku*. Dosledan svom antidinasti~kom i antirojalisti~kom opredeqewu, uz stalno insistirawe na revoluciji i prevratu, {to se obrenovi}evskom reìmu nikako nije 54

dopadalo, on je mòda svestan i ograni~enosti uloge Srbije u stvarawu novog, kako bi se on izrazio, narodnog poretka na Balkanu. U tom smislu, Svetozar, pored izraène nade da }e imati □prvu ulogu□ na Balkanu, ima na umu realniju opciju srpske revolucije: stvarawe □srpske narodne dràve koja bi obuhvatila ceo srpski narod.□28

Svetozarevo lomqewe izme|u nacionalnog i soci-jalnog programa zasluùje posebnu pàwu istrai-

va~a, {to nije cìq na{eg pisawa. Vrlo je vàno za dana{we vreme da se konstatuje da se Svetozar kao publicista i politi~ar zalagao za ustanovqewe demokratije. On traì da sve ustanove budu zasnovane □na demokratskim na~elima□. Takvim se na~elima Pa{i} iskqu~ivo i sluìo i ne bi bilo pogre{no zakqu~iti da je Pa{i} ostvario sve *ime se Svetozar odu{evqavao*, o emu je ma{tao i u ~emu je nesre}no u svojoj 29. godini i sagoreo.

ADAM BOGOSAVQEVII]

U svojoj dugoj politi~koj karijeri, suprotno ras-prostrawenom uverewu, Pa{i} je *esto stavqao i svoj ìvot na kocku ili se upu{tao u neizvesne, ali nùne i istorijski opravdane poduhvate. Da li je i mogao drugaije* da postupa po{to je, hteo ne hteo, imao pred o~ima primere iz pro{losti, prave drame ìvota i smrti svojih prethodnika i savremenika.

Adam Bogosavčević i Svetozar Marković po svom temperamentu nikako ne potvrđuju uvređena mišljenja o "strpčivim Timoćanima". Adam se najpre proćuo kao predvodnik jedne radikalne grupe poslanika i po svojim oćtrim istupawima u skupćtinskim debata-ma. U odjecima izvan skupćtinske sale wegove reći i kritike dobijaju krila i okrepcuju neke sveopćte narodne nade i ećqe. Adamov ćivot ipak je bio prava 55

drama pojedinca koji je hteo mnogo viće nego ćto je mogao i ćto je nastojao da postigne, sve ćto prilike nisu dozvoqavale.

U leto 1875. g. knez Milan je, obilazeći Srbiju, trebalo da doće i u Negotin. Za predstavnike seqaka, u sastavu delegacije koja je trebalo da izaće pred kneza, bio je izabran Adam Bogosavčević. Sreski naćelnik u Negotinu zahtevao je od Adama da mu proćita govor koji je trebalo da ućje knez. Bio je dovoqno pametan, ili dobro obavećten da gola istina koju je Adam nameravao da saopćti knezu ima zna-

ćewe najgoreg antidravnog *ina*. *[ćta je sadravnao taj govor? Pored dobro izabranih kurtoaznih rei i izraćene sreće zbog posete visokog gosta, Adam je i u prvom delu govora naglasio da knez putuje da "iz usta naroda ućje i sazna ećqe i potrebe narodne". To je bilo posledwe ćto je knez mogao da prihvati i ućje.*

Sve ostalo, kako je sasvim ispravno procenio naćelnik, moglo je da izazove mućan utisak, a do kraja govora i bes. Nije nićta ućiweno, napisao je Adam, za unaprećewe zemqoradwe, seqaci su pastorćići dravnice, a upravo su oni većjina srpskog naroda. Oni nisu sigurni da }e "i suvi hleb" imati iako svojim trudom i poreskim davawima osiguravaju "izdaćne plate i penzije" gospodi. Narod, odnosno seqaci, treba pre svih da budu siti i zadovoljni da bi mogli i druge da usrećuju. Seqactvo ećli prosvetu, nauku, lokalnu samoupravu a mesto toga ima "samovoqnost nadzorne vlasti". Proćitao je naćelnik da je Adam ećleo da se knezu poćli na skupe parnice oko naslećivawa ili deobe zemqe, na zabranu "slobodnog izraavnawa misli", javnog dogovarawa i obavećtavawa. Jednom rećju: seqactvo, ćto }e reći *itav narod u Srbiji, je u tećkom poloavnju i lii* na nekog koga tuku a istovremeno mu zabrawuju da plaće. Na kraju je Adam izrazio nadu da }e se knez "oćinski pobrinuti" za srpski narod i da }e produćiti delo svoga dede da se i ostala braća od turskog jarma oslobode.

Sreski načelnik je sasvim dobro procenio da ovi patriotski delovi govora o oslobađanju braće ispod turskog jarma 56

neće biti dovoljni da ublaže knežev bes jer bi u Adamovom nastupu poznao samo zaveru, izdaju i otvoren atak na vlast i kneza lično.

Adam je bio izuzet iz delegacije i strašno sproveden u rodno selo Koprivnicu. On je ipak uspeo da doturi pisani govor *lanu delegacije seqaka, koji je delegiran u Smedovcu, ali su i wega panduri isterali iz odaje gde je bio predviđen doek za kneza*. Ostali delegati odbili su da budu u pratnji kneza koji je pošto da se brodom vrati u Beograd.

Kada je 7. jula 1875. g. Adam bio zatvoren, Kopriv-
ani su pošli u Negotin. Jačući na kowima oni su došli pred zatvor tražiti da se Adam pusti jer, kako su obrazložili, krivi su oni, a ne Adam pošto je on u svoj govor uneo njihove reči i stavove. Iz okolnih sela pripremao se slišan kowički pohod.

Na takve vesti (seqaci na kowima opkočavaju zatvor, a to povlači i pomisao da su i naoružani) knez je iz Beograda naredio primenu sile. Međutim načelnik je popustio pred seqacima, a na wegovoj strani je bio i ministar unutrašnjih dela Stefanovi}. Knez je shvatio da je naoružani narod na kowima opasan, a kad je naoružan i kad ima takozvanu narodnu vojsku, on je još opasniji, pa će se ponašati u skladu sa tim saznavem.

Iako nije bila usližena, a kamoli primenjena, demokratija (vladavina naroda) je bila ante portas budućeg parlamentarnog života Srbije ili je na ta vrata narod snažno zakucao. Adam je pušten na slobodu, a sreski načelnik je ponudio seqake rakijom.

Njihova zapisana reagovanja pokazuju da seqaci nisu izgubili ni smelost ni rešitost koja im se *esto osporava. Kad im je, naime, načelnik saopštio da su Adama uhapsili sreski kapetan i pisar i kada je tu vest jedan seqak glasno komentarisao, kapetan ga je strogo upitao kako se zove (da bi ga kasnije uhapsio) □ dobio je odgovor da ide i da pita popa!*

Pošto je proučio ceo slučaj i o wemu dobro razmislio, negotinski okružni načelnik, Vasa @ivanovi}, 57

je u svom izveštaju osudio samovođu policijskih vlasti koje sprečavaju legalno izabrane delegate da obavljaju svoju dužnost. Založio se da se za kmeta u Koprivnici postavi Adam ali i za kàwawawe kolovođu koprivničke □pobune□ pošto je država bila

ponièna. Adam je bio pušten pod pritiskom, ali jedno je kad vlasti, u ovom slu~aju sreski na~elnik, puste pritvorena lica, a drugo je kad one budu silom naterane da to urade, makar to bio i neki pravdoqubiv ~in.

Iz celog slu~aja izrodila se velika nevoqa. Ministar unutra{wih dela je razmi{qao da li da prihvati nedovoqno jasnu kneèvu èqu i da u pobuwena sela (Brusnik, Smedovac, Rogqevo, Mala Jasikova, Sala{, Koprivnica) interveni{e vojskom iz nekog udaqenog kraja Srbije ili traì re{ewe koje prili~i parlamentornoj demokratiji. Na uznemireno podru~je poslat je *lan dravnog saveta \orje Milovanovi}*. *On je temeçno ispitaò itavo zame{ateqstvo, pa su sreski na~elnik i jo{ nekoliko odgovor-nih lica zbog niza gre{aka preme{teni iz Negotina.*

Iz pozadine se ose}a da postoji stalna, gotovo paranoi~na tewa da se buntovnici kazne, a da se neza-konito Adamovo smewivawe zaba{uri. Ministar Stefanovi} je shvatio da je *itava igra uterivawa straha u narod putem kaznene intervencije potekla od kneza Milana, a da je, uprkos kolebawu, wen izvr{ilac upravo sreski naelnik @ivanovi}*. ^itava stvar je legla i uti{ala se. Vest o pobuni u Bosni i Hercegovini, kneèv put u Be~ radi ènidbe i pripreme za rat protiv Turske raspr{ili su na kratko ove opasnosti.

Adamova re~itost, smelost i politi~ki talenat nisu razvezali jezik samo onom seqaku koji je kapetana uputio na popa. Kada su *lanovi vladine komisije pitali seqake {ta ih je nateralo da u tolikom broju do|u u Negotin, oni su slòno odgovorili: □Vi, gospodo, vi!□ A na drugo pitawe ko je kolovo|a ovog masovnog kowikog pohoda, oni su odgovorili: □Vi 58*

ste kolovoje!□ Objasnili su da su oni izabrali Adama za kmeta, a vlasti su ga uhapsile. Izneli su i dokaze o nameri da se Adam ubije i eto razloga wihovog nezadovoqstva. Sve je ukazivalo, kako isti~e dr Tihomir Stanojevi}, da □vi{e nije moglo biti zablude da }e se obra~unom sa Adamom vlast razra~unati i sa narodom.□29

Nadaqe Adamova politi~ka zvezda je u usponu, a mòda je bila u zenitu kada je imenovan u sastav skup{tinske grupe koja je, posle svih procena, trebalo da odobri pripreme Srbije za rat sa Turskom.

Vlada i skup{tina su odbacile Adamov predlog o obrazovawu odbora koji bi u ratnim uslovima kon-trolisao rad i odluke vlade. Knez

se sukobio sa skup-

{tinom jer je u slu~aju rata èleo odre{ene ruke.

Adamova grupa u skup{tini reaguje kritikom kneè-
vih ovla{ewa u odnosu na skup{tinu, {to je donelo ve}u slobodu
{tampe, smawewe plata *inovnika i sve{tenika i penzija penzionerima*.
Uz to Adam je traio smawewe buxeta za naelstva, plata za
mitropolita i vladike, para za pozori{te, u~iteqsku {kolu i bogosloviju
□ pravdaju}i te restrikcije mi{qewem da sve te ustanove sluè
birokratiji, a ne narodu. Ovi wegovi zahtevi nisu prihva}eni jer su bili
izraz pragmatične seqa~ke politike koja bi ugrozila duhovnu snagu
cele nacije. Svi ostali planovi Adama Bogosavqevi}a: osnivanje
zemqoradni-kih zadruga, zanatlijskih {kola, zanatskih i trgovakih
udruèwa, {tedionica za finansirawe zanat-stva, po{ta, industrije nisu
dospeli u debatu jer je skup{tina prestala sa radom 21. januara 1876.
Zapo~eo je rat.

Na izborima 1877. g. najvi{e glasova od krajinskih poslanika ima
Anta Raj~i} iz Sala{a, a Adam je tek na drugom mestu. U to vreme
wegovo naru{eno zdravqe se pogor{alo. Wegovi politi~ki protivnici,
liberali, ga optuùju za razbojni{tvo jer je u toku rata 1876. g. iz
dubo~anskog seoskog ko{a odvezao 300

oka kukuruza. Kako je selo Dubo~ani pripadalo nego-59

tinskom srezu, tùba protiv Adama je prenesena u nadlènost
sreskog suda u Zaje~aru. U tùbi je nave-deno da je u avgustu 1876.
g. Adam obio katanac seoskog ko{a u Dubo~anu i natovario 10 xaka
kukuruza, a kmetu Dumitru, koji je zahtevao da kukuruz odmah vrati,
odgovorio s pi{toqem u ruci, da kukuruz moè Dumitru uzeti ako ima
dve glave! Ako je to zaista tako bar je u stilu Adama Bogosavqevi}a,
ako je pak izmi{qe-no, o~igledan je napor da se Adamov na~in
imitira i upotrebi. Na sumrak Adamovog seoskog radikalizma
neosporno je uticao uspeh drugog srpsko □ turskog rata od 1878. g.
i *iwenica da je Srbija priznata na Berlinskom kongresu, a nije
iskqueno da su se za kneèvu satisfakciju za neugodno potucawe po
negotinskoj Krajini pobrinuli Adamovi neprijateqi.*

Sedamnaestog marta 1880. godine Adam je bolestan i pod
temperaturom krenuo u Zaje~ar i dva dana docnije umro je u
zaje~arskoj bolnici. Kao da je strastve-nost svoje radikalisti~ke
orijentacije èleo da pre-sadi nekome u Zaje~aru. To se ipak dogodilo

znatno ranije, jer je upravo u vreme kovi~kog pohoda me{tana sela Koprivnice na Negotin, tada mladi inèder Nikola Pa{i}, rodòm iz Zaje~ara, krenuo u pobuwenu Bosnu i Hercegovinu.

60

DETIWSTVO I [KOLOVAWE NIKOLE PA{I}A

Pa{i}ev biograf, italijanski diplomata Karlo Sforca prikupqao je podatke na Krfu gde se predsednik srpske vlade na{ao posle povla~ewa srpske vojske preko Albanije 1915. godine. U mediteranskom podnebqu koje solunski borci pamte po senovitim masli-wackma o kojima su svojim potomcima mnogo pri~ali, razgovarali su oni dugo i na na~in koji odgovara piscu memoara i, mora se re}i, po{tovaocu Srba, a posebno Nikole Pa{i}a. Me|utim, jasno se vidi da wihovi susreti nisu bili ~esti u meri koja je jednom biografu, kakav je Sforca èleo da bude, bila potrebna. Pa{i} je na Krfu bio veoma zauzet. Zapisao je Sforca da se Pa{i} rodio 10. decembra 1845. godine.

I wegov otac, zaje~arski pekar, tako|e je ro|en u Zaje~aru, na Belom bregu. [kolovao se u vreme estih preseqewa zaje~arske gimnazije, tako da je zbog {kolovawa kao |ak boravio u Negotinu i Kragujevcu. Gimnaziju je zavr{io u 21. godini, uglavnom odli~nim uspehom. U jednom svedo~anstvu postoji i jedna *et-vorka iz latinskog jezika*. Sluaj ili sudbina su hteli da se sretne sa pravim Latinom, Karlom Sforcom i da wegova tewa u vezi sa zapadnim granicama budu}e drave bude, bar privremeno, sre}no okon~ana.

Turska vodenica

U vreme detiwstva i mladosti Nikole Pa{i}a, Zaje~ar ima oko 3000 stanovnika. To je napredak u odnosu na XV vek kada je imao svega tridesetak iteqa.

61

Wegov zna~aj raste posle oslobo|ewa Timo~ke Krajine 1833. g. i vrlo brzo, zahvaquju}i svom povoqnom geografskom poloaju, posta}e varo{ica, a zatim i centar Timo~ke Krajine. U XV veku ravnica ispod Kraqevice, na jùnnom obodu naseqa Zaje~ar sa svega osam porodica, bila je stalno mesto bivakovawa turske vojske na pohodu prema Rumuniji i Ma|arskoj.

Ipak, mòda je umrli gradski duh nekada{weg rimskog grada, *iji se ostaci nalaze na u{u Crnog u Beli Timok, iznenada oiveo i preselio kao po nekom izazovu, ne{to bliè brdu Kraqevica kada su se stari i novi putevi usmerili prema centralnoj Srbiji i Beogradu. Naime, dr Du{anka Bojani}-Luka smatra da se taj sru{eni rimski grad zvao Sagittarius, od takvog latinskog izgovora (naziv ina~e zna~i □ Strelac) u govoru je do{lo do transformacije u Setia-rius, posle ega je slovenski izgovor dao Zajear, po istoj analogiji sa Ulpia Artiaria □ Ar~ar. Pripajawem Timo~ke Krajine Srbiji, nekada{wa sredwa naseqa: Gurgusovac, Zaje~ar, Negotin, Boqevac rastu dosta brzo, delimi~no i po planu preseqewa relativno velikih naseqa iz planinskih zabiti uz re~ne komu-nikacije. Ve}ina pravih gradova ostaju zaboravqene i napu{tene zidine...*

U takvom malom Zaje~aru, *ije se stanovni{tvo ubrzano uve}avalo, grajevine od ivotnog znaaja za stanovni{tvo ovog ina~e bogatog sela u XVI veku, bile su dve jaruge, od kojih je jedna presecala centar grada, a druga je i{la obodom jùnog dela naseqa ispod brda Kraqevice, upravo tamo gde je nekad bivakovala turska vojska. Za{to su ove dve ve{ta~ke re~ice duge vi{e kilometara, koje su iz Crnog potekle u pravcu Belog Timoka posle velikih iskopavawa, vane za prikaz ivota mladog Pa{i}a. One su hranile Zaje~arce, a deda i otac Nikole Pa{i}a bili su pekari po zanatu, pa su i oni zavisili od wih. Naime, prema turskom popisu iz 1586. g. pouzdano se zna da Zaje~ar nema vodenice. Ipak jedini reprezentativni objekat iz turskog perioda, zidan od kamena sedre, jeste vodenica 62*

u neposrednoj blizini centra grada, danas pretvorena u kafanu. Za sada se ne zna kada je ova turska vodenica podignuta, ali je sigurno da je to bilo posle 1586. g.

Ku}a i verovatno pekarska radwa Pa{i}evih roditelja bila je tako|e uz samu jarugu, iza dana{we zgrade Sekretarijata za unutra{we poslove.30, 31

Rodna ku}a Nikole Pa{i}a u Zaje~aru Prvi koraci

Prvi nagove{taji velikog politi~kog prakti-
ara, koji dugo }uti, a kad ne{to kaè onda je wegova zadwa, zbili su se na evropskoj sceni, u Cirihi. Sforca je uspeo da zabelei imena Pa{i}evih bliskih srodnika i nekoliko pogre{nih ocena o istorinosti Pa{i}evog rodnog kraja i gotovo ni{ta drugo o Pa{i}evoj mladosti. Godine 1868, kada su sva pograni~na zbivawa jo{ uvek aktuelna, on u Cirihi studira tehni~ke nauke kao dràvni blagodejanac. Ve} slede}e godine Pa{i} }e u tu|oj zemqi imati prilike da sa svojim drugovima komentari{e troji~ni ustav koji je, 63

najvi{e zahvaquju}i Svetozaru Markovi}u, do~ekan kao jo{ jedna □srpska obmana□, jer, kao i ranije, prava i èqena demokratija ni preko ovog ustava nije stigla u Srbiju. Zbog kritike troji~kog ustava Pa{i}ev drug i zemqak, Svetozar Markovi} je izgubio dràvnu potporu. I tada u Cirihi i kasnije u zemqi kada je Svetozar pokrenuo list □Radenik□ poboqeavaju}i sve vi{e, Pa{i} je intimno i javno, koliko je to bilo produktivno, bio protivnik nedemokratske politike Milana Obrenovi}a. Izgradi}e on kasnije *itavu (ubo-jitu) politiku* terminologiju protiv svog glavnog protivnika.

64

PA[I]EV POLITI^KI INDIVIDUALITET

Karlo Sforca smatra da je Bakuwin □ocenio vred-nost }utqivog mladog Srbina□. U ve} pomenutoj kwizi on pomiwe studentsku upisnicu (do koje je sigurno do{ao kasnije, a ne na Krfu) na kojoj je pisalo □Nikola Pa{i} iz Zaje~ara □ Srbija□. Na jednom skupu Bakuwin je, razume se, optuivao dràvu kao krivca za sve dru{tvene neda}e, pa je prisutni Pa{i}

izrazio svoje mi{qewe da ne zna *ime treba □zameniti postoje}i poredak□ posle wenog razbijawa. □Nikad ne bih pristao da sru{im jednu ku}u pre nego {to bih znao {ta }u sagraditi na wenom mestu...□, bio je wegov zakquak.*

Pokaza}e se da on to nije rekao kao budu}i inè-

wer i graditeq ve} kao politi~ar koji ose}a istorijski kontinuitet i logiku zasnovanu na wemu. Sve drugo za wega je bilo sekundarno. Po Sforcu Bakuwin je prorokovao uspe{nu politi~ku karijeru Nikole Pa{i}a. Zapisao je da Pa{i} nije smatrao da se mark-sizam moè primeniti na Srbiju. Prvi ciq je demokratski preobraàj, zatim i nacionalno oslobo}ewe Srba izvan Srbije i Crne Gore. Vrlo rano se da naslutiti wegov odnos prema ekstremistima, budu}i da je u ranom detiwstvu ìveo u kraju gde su bile prisutne stalne tewe i nade za nacionalnim dostignu}ima.

Dr \or|e Stankovi} smatra da se ne zna da li je Pa{i} pristupio tajnom udruèwu za ujediwewe i oslobo}ewe Srba koje je osnovano 1871. g. Verujemo da je nesumwivo kao samostalna (a i samosvesna) li~nost upijao sve {to ga je kao politi~ara moglo odrediti.

65

Pa{i} je 1872. godine zavr{iio studije. U Beogradu se zaposlio u ministarstvu gra|evina gde kao stru-

~wak radi na projektu i podizawu pruge Beograd □

□ Aleksinac. Kako su se stvari nadaqe odvijale sma-tramo da nisu Svetozar i Bakuwin predodredili Pa-

{i}a da mu struka postane sporedna stvar, a politika wegova prava profesija. No, ako je znao ili se ugledao na svoje istorijske prethodnike u svom timo~kom kraju, on nije i}ao wihovim stranputicama, ma koliko da su one bile zavodqive.

Dogodilo se vrlo brzo, ve} posle tri godine od povratka iz Ciriha, da je Pa{i} mogao da izabere ili □ crvenu nit □ Bakuwina ili Svetozara ili nacionalnu borbu Srba izvan Srbije. Izbio je, naime, 1875. g.

ustanah u Hercegovini uz me}awe Austrougarske. Pa-

{i} je dao ostavku na svoje radno mesto i kandidovao se za narodnog poslanika. Ostavka nije uvaèna, ali mu je dozvoqeno da ode u pobuwenu Bosnu i Hercegovinu. Ro|en pored granice taj zov i impuls dalekih prostora on je dobro poznavao. Odlazak u krajij{ta nastawena Srbima u tom trenutku omogu}io je Zaje-arcu i novopeenom Beogra|aninu da izbije u prvi krug srbijanske politi~ke scene. Ve} idu}e godine on }e biti prisutan u socijalnim vrewima u Kragujevcu.

Nije bio privrènik neke kratkoro~ne socijalne ili nacionalne politike. Hteo je mnogo vi}e i na mnogo duì rok. Iz jednog dokumenta koji

pomiwe dr \. Stankovi}, on je 1876. g. dodu{e pomenuo i "samoupravu" i "industriju na osnovi zadrùnoj" i "decentralizaciju" kao suvereno pravo naroda, ali je u praksi ipak sledio samo jedno, da je narod "suveren u pravu da izabere politi~ko i ekonomsko ure{ewe zemqe." Re~ je o obrazloèewu programa za osnivawe radikalne stranke. "Ho}emo demokratiju" " bila je osnovna sin-tagma tog programa koju }e slediti do kraja i u wenoj snazi i slabosti. U danima kada }e politika "malih ratova" pretvaraju}i se u pravi, veliki, pokazati svoju nemo}, on }e umeti da izabere svoj put. To se moglo naslutiti jo{ 1872. g. kada je Pruska napala 66

Francusku. On se ne prijavquje u dobrovoqce, iako je za to imao prilike. Nije sledio put narednika Stojana Pe{i}a iz 1853. g. ve} je kao demokrata i politi~ar traio i na{ao savremena re{ewa. U svojoj tridesetoj godini, kao jedan od ve}eg broja polu-zvani~nih Srba, krenuo je u pobuwena podru~ja preko Trsta i Rijeke da bi u jednom logoru predao nov~anu pomo} ustanicima. Imao je sli~nu (opasnu) misiju sa svojim prethodnicima trgovcima " {pijunima iz 1853. g. samo je ve} tada ispoqio svojstva kakva je imao Gara{anin u svom zreлом dobu jer je me|u Hercegovcima napisao memorandum o stvarawu "privremene hercegova~ke vlade". Pored toga wegov politi~ki individualizam potvr|uje da je ve} u 24. godini razmi{qao o osnivawu radikalne stranke a da je mogao da se podredi iskqu~ivim i jednostranim idealima i ve} afirmisanim liderima, on i ne bi postao Pa{i}

kakvog znamo.

Treba re}i da wegov put u Hercegovinu nije bio ni bezazlen ni nevaàn, niti je iskqu~ivao li~nu hrabrost i rizik na koji su spremni veliki qudi. Za Turke je on bio {pijun koji nosi novac zainteresovane strane dràve kojim se pomaù zabrawene pobuweni~ke aktivnosti. Da je uhva}en mogao bi biti streqan. Za austrougarske vlasti u dana{woj Hrvatskoj (a bio je u Rijeci, a mòda i u Zagrebu) bio je predstavnik rivalske Srbije pod verovatnom za{titom jugoslovenski orijentisanih Hrvata. U narodu se pomiwe da se tada sreo i sa Petrom "Mrkowi}em", budu}im kraqem Srbije, koji je kao vojni stru~wak i ratnik pristupio ustanicima...

Po povratku Pa{i} u Beogradu nije više }utqi-vi mladi Srbin. Razobli~uje u govorima namere Austrougarske koja nastavqa praksu zauzimawa biv-

{ih turskih provincija kao u vreme Mihaja i Babe Novaka, da bi u potpunosti zaokruila i izolovala Srbiju i uzela teritorije na kojima, zajedno sa drugim junoslovenskim narodima, ivi veliki broj Srba.

No, on je suvi{e direktan i previ{e isti~e ina~e 67

proklamovanu demokratsku orijentaciju kneevine Srbije i to se ne svi|a knezu Milanu. List Rad u kome on {tampa svoje politi~ke poglede biva zabravan, a Pa{i} pred sam rat 1876. g. biva raspore|en na granicu prema Turskoj da gradi potrebne fortifikacijske linije. Isto~na Srbija, u kojoj je Pa{i}

ro|en i u kojoj je odrastao, sa popaenim selima u tom ratu, sru{enim {kolama, uni{tenom dokumentacijom, ubijenim starcima i staricama na pragu svojih ku}a, likvidiranim slabim straama narodne vojske, zarobenim enama i devojkama kao u vremenima velikih pohoda za Vla{ku, kada su isto tako grabqene, silovane i pretvarane u nalonice od strane turske vojske i wenih neregularnih jedinica } bili su dokaz za Pa{i}a da je za takve ratove potrebna druga~ija, demokratska i jaka Srbija sa modernom a ne malom staja}om vojskom, sa zreлим i sposobnim stare{inskim kadrom. Staja}a i narodna vojska Srbije nisu se mogde suprotsaviti jo{ uvek disciplinovanoj i ured-noj turskoj vojsci.

Posle povratka Pa{i}a iz Hercegovine, okon~awa rata 1876. g. i diplomatskog spasewa Srbije od strane evropskih sila, narodna skup{tina poni{tava mandat tridesetogodi{wem ineweru iz Zaje~ara³² koji je, kako se moglo, obavio misiju pomo}i ustanicima kako su to *inili i drugi pre wega. Ali on ima drugu vrstu mandata } spremnost da prividno digne ruke od posla koji je zapoeo* i da ga potom u pogodnom momentu uradi kona~no. Pa{i} se zaposlio u Poarevcu kao op{tinski inewer. Uskoro se, me|utim, vra}a u Beograd kao profesor geodezije na Velikoj {koli.

U godini kada je stvorena sanstefanska Bugarska, on se u rodnom Zaje~aru ponovo kandiduje za narodnog poslanika. [ta se zbiva na evropskoj politi~koj sceni? Rusija je, uskrativ{i blokadu Turske ratnim ili drugim aktivnostima, `rtvovala na taj na~in Bosnu i Hercegovinu i pomogla geografski bliòj Bugarskoj ~ije se stanovni{tvo diglo na

ustanak, ali ovoga puta bez upliva i pomoći srpskih dobrovoљaca, kako je to 68

bilo u vreme kneza Mihajla Obrenovića. Aktivno uče-

le imale su regularne jedinice srpske i rumunske vojske. Nova država obuhvata severnu Bugasku, Rumeliju, veliki deo Makedonije i drugih oblasti na koje je zbog velikog broja srpskog stanovništva računala i Srbija. No, dve godine kasnije, 1878. Rusija je zaraćila sa Turskom i Srbija takođe, a Crna Gora je pre svih već bila u ratu, pa je nastavila svoje operacije.

Kada je sve sumirano na Berlinskom kongresu, Crnoj Gori je pripalo šest primorskih i drugih gradova, Srbiji četiri okruga (Niš, Leskovac, Toplica, Vraće), severna Bugarska postaje suverena država, ali bez Rumelije koja kao autonomna teritorija ostaje u sastavu Turske, a Makedonija je i daće turska provincija.

Time se stvorilo rivalstvo novostvorene Bugarske i već davno faktički postojeće Srbije koja sa mnogim oblicima državnosti raspolaće od 1804. g. Mnoge sporne oblasti, naroćito Makedonija, bile su u sastavu njenih suseda. Povlaćewe Turske sa Balkana budilo je stare i neumerene ambicije.

Tvorci plodonosnog ali kratkotrajnog sredwovekovnog balkanskog saveza bili u prilici da imaju novo Trnovo (gde je Sveti Sava pred smrt 1220. godine razdelio bugarskim, grćkim i srpskim carevima i kraćevima i roćacima kvice, ćzla, srebrne svećwake, odćde vezene zlatom, a sirotiwi obuću, odću i hranu), novog kraća Vladislava Nemovića i novog cara Asena, Vladisavćevog tasta, koji su vodili drugaćiju balkansku meļudrćvnu politiku. Sada su carevi sa kojima se, uprkos svemu moglo računati, bili daleko u Moskvi, kraća je se pojaviti u Srbiji 1882. g., a u Bugarskoj se traga za novim vladarom.

Poćto je ponovo u skupćtini, zahvaćujući zajedničkom izbornom okrugu, Paći nastavća politićku borbu zajedno sa takozvanom ićnićkom opoziciojom i u skupćtini Srbije. Bili su to uglavnom mladi liberali i konzervativci. No Paći nije zadovoljan njihovom saradwom. Zajedno sa poznatim novinarom Perom Todorovićem obrazuje radikalnu grupu, a već

u maju 1880. g., preko viće proglaša iznosi u javnost 69

naćela ićNove radikalne partijeić. Od sadrća tih proglaša vaćnije je samo znaćewe svih pojmova vezanih za radikalizam. Ime nove

stranke ne ukazuje ni na kakav, naročito ne dominirajući, socijalni ili socijalistički program. Radikal je pre svega matematički termin za izračunavanje korena broja, drugo značenje ove reči ukazuje da su pripadnici političke grupe takvog imena tradicionalisti koji imaju na umu kontinuitet, razvoj istorijski, društveni i svaki drugi, ali istovremeno korenit, temeljan i bez ikakvog oportunizma i uzmičawa, ali sa primenom plodonosnih metoda, zahvat za promenu određenog stava koje onemogućava uspostavljanje stvarne demokratije. Pri tom se takav radikalizam mora oslanjati na zdrave snage, koliko sećanja (zato što je Srbija uglavnom sećanja zemlja) toliko i građanstva. Pod zdravim snagama radikalizam podrazumeva aktere aktivne politike, produktivne pojedince koji iznad politike i pragmatizma cene logiku i razum.

Takva orijentacija vrlo brzo donosi rezultate. U

koaliciji sa bivšom niškom opozicijom Pašićevi sledbenici uspevaju da ga kandiduju 1880. g. za potpredsednika. Dobija i većinu glasova ali ne i postavku, zbog razlaza sa Milanom Petrovićem. Iduće, 1881. godine, radikalna stranka još više jača jer se oglašava preko svog lista "Samouprava". Protivnici koji su u zamrlom poslunikom parlamentu ipak ostvarivali neku tenziju, svi iz "niške opozicije", osnivaju naprednu stranku. Radikali nastoje da pripadnici starog režima u što manjem broju dođu na vlast. Iste godine velika skupštinska rasprava u korist radikala bila je vladino ustupanje gradnje železnice u Srbiji čoveku koji je bio austrijski opredeljen.

Političari iz jugoistočnih krajeva sve više vode glavnu reč. Ugrožavaju ustajenu praksu da se čuva ste-

čeno i da se malo rizikuje. Kao odgovor na ovo stajanje u skupštini, kralj Milan iste godine sklapa tajnu konvenciju sa Austrijom, a iduće se proglašava za 70

kralja. Ne može se reći da su uspeh u ratu 1878, priznanje kneževine Srbije na Berlinskom kongresu, sigurna zarada sećanja i trgovaca na izvozu sviwa u Austriju, bili bez značaja i da u svim tim uspesima prvi kralj Srbije, posle Stefana Prvovenčanog, nije imao i ličnih zasluga. Ali istočna, radikalna politička oluja, koja kralju liči na ekstremizam, je vrlo jaka. Kako i ne bi. U martu 1882. godine zbog bankrota (a takvoj novčanoj kapitulaciji bio je sklon i sam kralj Milan kao pojedinac, kasnije poznat kao "grof od Takova")³³ Bantua " "

budućeg graditega srpskih pruga, 50 radikala i 7 liberala istupa iz skupštine i wen rad je zbog nedostatka kvoruma paralisan. Intimno je za Pašića (koji je po svedoženju Sforce i u dubokoj starosti mrzeo kralja Milana) uklawawe kralja Milana bilo uslov za uspostawawe efikasne demokratije. S druge strane za kralja je i sama pomisao na nekog ko se zove Nikola Pašić bila mrska i nesnosna. Zar se u državne poslove poslanici iz novo-oslobođenih krajeva, qudi sa neke tamo Vrške žuke (ovaj pojam se u beogradskoj sredini i danas upotrebljava kao simbol zabađenosti) boqe razumeju od Garašanina, Nikole Hristića i drugih?

FATALISTI^KI RE^NIK W. V.

(□FURIJA I CRVI□)

Početah osamdesetih godina doneo je kraljevini Srbiji veliku unutrašnju napetost. Zbor radikala 1882. g. u Kragujevcu na kome je Nikola Pašić izabran za predsednika glavnog odbora shvaćen je od strane kralja Milana kao demonstrirawe ružilačke sile.

Usledile su ocene da radikali imaju sve veći uticaj u narodu. Ali oni svoju snagu ne mogu da unesu i u skup-

štinu Srbije jer su wihovi predstavnici dali ostavke.

Kralj ima i druge glavoboqe, kockarske i porodične.

71

Na vratu mu je svadqiva kraljica Natalija, □rusko □ rumunska furija□, kako ju je sam nazvao. Rodila mu je, po wegobim rečenima, samo jednog sina, □Crvija□ Aleksandra. Jedno dete □ pomalo riskantna uloga kraljice rusko □ rumunskog porekla u odràwu dinastije.

Radikali su uspeli da u jesen 1883. g. iznude nove izbore. Na izborima su dobili većinu u parlamentu: od 132 poslanika, 72 su iz radikalne stranke. Pokazalo se (svakako i zbog dobrog političkog rada vođe Nikole Pašića) da sve što su rivali (kralj, liberalna i napredna stranka) uradili nije bilo dovoqno. Na političku scenu stupio je nesumwivi naslednik obrenovičevskog mentaliteta, Milutin Garašarin. Wegov otac Ilija Garašarin, tvorac nacionalnog programa Srbije (□Načertanije□), ali i pogrečnih, *esto čovi-nistikih* metoda u vođenju balkanske politike, bio mu je najboqa garancija. Wegova dinastička odanost uprkos nekim izgledima dala je kratkoročne rezultate: ostvarewe slobode štape, zbora i dogovora u vreme

Piro}an~eve vlade, zatim weno ograni~avawe, tajno obavezivawe kraqa da }e suzbiti propagandu protiv prisustva Austrije u Bosni i Hrecegovini.

(Ve}ina pesnika, kwièvnika i intelektualaca na nò je do~ekala ovu kraqevu tèwu i ocrnila ga, mada je bilo i protivteè u Lazi Lazarevi}u i Stevanu Sremcu, ali bez ve}ih {tetnih posledica po srpsku kwièvnost).

TIMO^KA BUNA

Neminovna politi~ka kriza je bila na pomolu.

Radikali su u skup{tini blokirali promenu ustava, isti~u}i da je samo narod ishod i utoka vlasti. Vlada Milana Piro}anca je pala. Mandat je na neustavan na~in poveren Nikoli Hristi}u, onom istom ministru iz 1861.godine koji je sa uspehom, ali i sa dosta 72

optere}uju}om sumwi~avo}u i oprezom, u~estvovao u organizovawu pograni~nih akcija biv{i}ih krimskih ratnika. Mandat za sastav nove vlade na grub na~in uzet je iz ruku radikala, a skup{tina sa radikalskom ve}inom je raspu{tena. Reimskim snagama nisu i{le u prilog otvorene sumqe u sposobnosti narodne vojske koja se sa svojim tradicionalnim i hajdu~kim navika-ma nije najboqe pokazala u dva rata, za razliku od modernizovane ostaja}e vojske, zatim ustanovqewe □sejmena□ □ nove vrste □~uvara bezbednosti□ sa turskim imenom i grubim postupcima, nimalo razli~itim od onih po kojima su bili poznati nekada{wi turski nizami, askeri i drugi. Kraqa je podjarivao i poku-

{aj atentata na wega...

Buna je po~ela 28. septembra 1883. godine zauzi-mawem vi}e gradova i naseqa od organizovanih pripadnika narodne vojsve, u *ijem su vo|stvu bili* lanovi mesnih odbora radikalne stranke koji su odmah formirali nove organe vlasti kako bi ina~e u~inili da su pripadnici radikalne stranke ostali u skup-

{tini. Neposredan povod su mere protiv narodne vojske, odnosno oduzimawe orùja i to u kraji}tu, kao i drugde, u vremenu kada je pu{kka smatrana hranite-qicom ivota poput stoke i wive. Gotovo je sasvim sigurio da su bunu povelili lokalni radikalski prvaci u Boqevcu, Kwaèvcu i Sokobawi, dok je glavni odbor, na *elu sa Pa{i}em, smatrao da treba podsta}i neku vrstu demonstracija ili nereda ukoliko kraq ukine ustav. Stoga* lanovi glavnog odbora, bar ne svi, nisu stali

iza bune i nisu se neposredno ume{ali u weno vo|ewe. Staja}a vojska je u to vreme dobila boqe i dalekometnije pu{ke iz inostranstva, koje su na{i stru~waci jo{ vi{e unapredili, tako da su obave-

{teni *lanovi odbora znali da narodna vojska nema realnih {ansi za uspeh. Pored toga Pa{i}* je, kao i vi{e puta ranije, smatrao da je *politika* borba i opstrukcija u skup{tini vrlo efikasna, ali je i buna dobro do{la. Kako je buna po~ela prerano i bez odobrewa glavnog odbora, Pa{i}, uzev{i sve u obzir, nije 73

hteo da se stavi na weno ~elo. Bune i zavere }e nadaqe prepu{tati drugima, a za sebe je ostavqao politiku, dràvne poslove i diplomatiju. Preko Austrije je oti{ao u Sofiju, i zajedno sa glavnim odborom doneo odluku da se iz emigracije buna prihvati.

Preko svojih ranijih saradnika i poznanika iz vremena pograni~ne gerile i raznih grani~nih afera na karaulama Vr{ke ^uke i Zatvornice, naslednika jo{ uvek aktivnog narednika Stojana Pe{i}a,34 Pa{i}

je obave{tavan o svemu {to se zbivalo. Ba{ na prostoru vratarni~ke klisure trajala je najduà bitka u timo~koj buni, punih sedam *asova*. U *blizini vratarnike* mehane, gde je Josif Pan~i} sa licejcima i □hajdukom Stojanom□ pio kafu 1863. godine i blizu Stojanove ku}e pobuwenici su ubili pisara kwaè-

va~kog na~edstva, Antonija Aran|elovi}a, koji je po{ao u poteru za vojom kwaèva~kih pobuwenika, Aleksom Stanojevi}em.35

Kraqev reim je pobedio, ali se nije proslavio.

Pod *vrstom rukom Nikole Hristi}a, urednim i vojniki* efikasnim nastupom i dejstvom kaznene eks-pedicije pod komandom majora Tihomiqa Nikoli}a, i uglavnom doslednog prekog suda, ustanici nisu imali nikakvog izgleda za uspeh. Mere su bile zastra{uju}e: 734 pobuwenika je osu|eno, od toga 94 na smrt, a 640 na robiju. Streqan je 21 u~esnik pobune. Nikola Pa{i}, kao glavni podstreka~ putem politi~ke aktivnosti kome su, sasvim razumqivo, pripisane i zavereni~ke i izdajni~ke namere, osu|en je u odsustvu na smrt.

Pobuwenici i mesni radikalni prvaci su u Bugarskoj kao emigranti raspore|eni d~ granice sa Srbijom. Pre 1876. g. turske vlasti su na istoj liniji naselili Tatare da bi zapre~ili veze bugarskih pobu-wenka i srpskih vlasti i me{ovitih srpsko □ bugarskih *eta*. *Pa{i}* je u Vidinu *primqen hladno, a wegovi sledbenici mogdi su biti shva}eni kao*

pripomo} ili smetwa za namere bugarske kneèvine da pripoji jùnu Bugarsku. Za kraqa Milana sve aktivnosti emigranata sa one strane istone granice 74

mogle su biti znak da □bugara{□ Pa{i} èli javno da ponese izdajni~ki barjak, da ih zarad osvajawa vlasti povede u sastavu bugarske vojske protiv Srbije u danima kada je ve} doneo odluku da se Bugarska napadne.

No, Pa{i} je bio ja~i od sudbinskih zbivawa, daleko od jeftinih re{ewa, protivnarodnih radwi i ru{ewa srpskih nacionalnih interesa.

POP MARINKO IVKOVI], QUBA DIDI]

I ALEKSA STANOJEVI]

Prema proceni Sima @ivkovi}a (Razvitak, br. 6, nov.-dec. 1983: □Voje u Timo~koj buni□) pop Marinko je bio neosporni voja crnore~kih pobuwenika, ali na specifi~an □popovski na~in□. Kao i mnogi sve{tenici koji su bili antidinasti~ki raspoloèeni i on je imao velikog uticaja u narodu ali kao i drugi nije bio na visini zbivawa. Rojen u Jakovcu, u kwaè-

va~kom okrugu, on je, kao relativno mlad sve{tenik, po~eo da se bavi politikom, a 1881. g. potpisao je □Program narodne radikalne stranke□. Pred Timo~ku bunu wega je *ekala kazna od osam meseci zatvora zbog podstrekivawa seqaka Gamzigrada na bunu zbog igosawa stoke. Pop Marinko je bio na sastanku radikalskih prvaka posle obrazovawa nove vlade na elu sa Nikolom Hristi}em, ime je poni{tena izborna pobeda radikala. Po @ivkovi}evoj oceni pop Marinko je, u asovima kada se trebalo odazvati mawe□vi{e li~noj inicijativi i proceni situacije u vezi sa dosta neodrejenim pozivom da se buna zapo~ne, ispoqio kolebawe. Zna se da je imao razgovor sa Pa{i}em koji se 29. avgusta 1883. g. pripremao za put u Beograd. Po wemu, Pa{i} je bio za nekakav □nered□, □bunu□, ili □ne{to gde bi mi bili pobednici□. Tako, ili sli~no bez pomiwawa bune, zakqu~uju mnogi istraiva~i obimne graje o Timo~koj buni koja se sastoji iz pisanih dokumenta prekog suda. Marinko Ivkovi}, ina~e sve{tenik u Boqevcu, u grupi boqeva~kih trgovaca, 75*

opisuje kraqa kao □bekriju□, □kockara□, □kurvara□ i

□neznalicu□. Po oceni prekog suda Boqev~ani koji i sami vole kafane i kocku i posebno su krivi jer su, podsmevaju}i se Valakowcima, ove izazvali da ponovo uzmu oru}e koje su ina~e

predali. Tako je, oni su svojim pri~ama i podstrekivawem izazvali Krivovir-ane da se odupru komisiji za prikupqawe orùja. Za sve ovo, a naroito za organizovano prikupqawe pobuwenika u logoru na ^estobrodici najve}u kri-vicu i odgovornost ima vo|a celog ovog meteà pop Marinko Ivkovi}. Na su|ewu je pop Marinko tvrdio da je bio prinu|en da pristupi pobuwenicima jer nije imao kud, po{to su mu sejmeni pretili ubistvom. Svi svedoci su pop Marinka ozna~ili kao glavnog vo|u boqeva~kog kraja, sa *ime se on nije sloio. I pored toga {to je u poetnoj fazi bune uhapsio predstavnike boqeva~kih vlasti, on je ispoqavao sve ve}u popustqivost u skladu sa shvatawem hri}anske humanosti.*

Direktno je pomogao da uhva}eni na~elnik zaje~arskog sreza Vi}entije Be{evi} spase glavu. Simo @ivkovi} daje ovakav opis wegove li~nosti: □ On je umeo da izgovori jaku besedu, da povu~e mase krasnore~i-vo}u i plamenom re~ito}u... Mane jednog oveka, koji je {kolovan za sve{tenika, a postao je jedan od vo|a bune, ponajvi{e su upadqive kada se prati pona{awe Ivkovi}a na ^estobrodici. On etiri dana logoruje na domaku vojnih magacina punih municije kod Sv. Petke, ali kao da nije mogao da pre|e granice svog crnore~kog okruga. (Sveta Petka je pripadala para}inskom srezu, }uprijskog okruga). Iz wega progovara pop kada za ovaj nevojni~ki potez govori da nije napao □ jer bi palo mnogo krvi i od jedne i od druge strane□.

@ivkovi} procwuje da su se *lanovi glavnog odbora Radikalne stranke faktiki* distancirali od pobuwenika, a to zna~i da su i popa Ivkovi}a □ pustili niz vodu□ i zajedno sa Pa{i}em pobjegli u inostranstvo. Svi ~lanovi glavnog odbora koji nisu uspeli da se sklone, pohvatani su. Jedan od wih, Kosta 76

Tau{anovi}, izjavio je da je □ Timo~ka buna li~no delo popa Marinka Ivkovi}a□. Ra{a Milo{evi} je rekao da je pop Ivkovi} vo|a bune, □ dok glavni odbor ne zna ni{ta o buni□. @ivkovi} je naveo da je pop Ivkovi} pred streqawe imao □ najboqe dràwe od svih prvaka Timo~ke bune□. Svojim upla{enim drugovima na putu iz Kwaèvca za Zaje~ar, posle hap-

{ewa je rekao: □ ^ega se vi bojite? Kazni}e vas mawe □ vi{e hapsom i robijom, ali za glave se ne bojte! Kolac

ju omastiti ja i narodni poslanici, jer mi smo vaše glave. □ Dodajmo još i ovu ocenu S. @ivkovi}a: □ Na su|ewu je bio pribran, nije nikoga optuivao, niti se izgovarao na druge, {to su do otùnosti radili skoro svi optuènici pred prekim sudom. Dostojanstveno dràwe ovog *oveka, tek u{log u sredwe godine ivota (35), sve{teniki* smirenog, izazivalo je, po re~ima D. Ili}a, po{tovawe i samog Dragomira Rajovi}a. □

Qubomir Didi}, trgovac iz Sokobaqe, je glavni pokreta~ i lider bune u sokobawskom kraju koja je, zahvaquju}i wemu, krenula pet dana nakon odricawa gra|anske poslu{nosti u Boqevcu. Na Dragutina Ili}a, koji je pisao o pobuwenicima, Didi} nije ostavio dobar utisak zbog skromnog fizi~kog, boqe re}i |iftinskog izgleda, iza koga se kriju □~vrsta voqa i posebna upornost□. Bio je poslanik sokobaw-skog sreza i jedan od onih pojedinaca □koji su iveli s narodom i znali ga□ ali □wegova inteligencija nije bila oplemewena velikim {kolovawem i ~itawem ve}

je prirodna i prakti~na□. Prema optùnici koja je pro~itana na su|ewu, on je imao pismenu dozvolu glavnog odbora da podigne bunu, ali izgleda da takav materijalni dokaz nije postojao jer bi bio još boqe iskori{en za optùbe ~lanova glavnog odbora. Jasno je samo to da Didi} nije smeo da krene u bunu dok se ne sazna da je kraq suspendovao ustav, {to moè da bude glavna instrukcija glavnog odbora. Zbog oklevawa Didi} je u Sokobawi izloèn bojkotu. Wegovi pri-jeteqi, poznanici i seqaci koje je poznavao nisu vi{e 77

hteli da ga pozdrave na ulici i niko vi{e nije pazario u wegovom du}anu. Koliko je Ivkovi} predvodio bunu na popovski na~in, toliko je Didi} to *inio na trgovaki*. Konsultovao se sa Stanojevi}em i drugim pojedincima i svi mu savetovali da se uzdrì, ali kada je {urak popa Ivkovi}a, Dobrosav Petrovi}, do{ao u Sokobawu, Didi} ga je pozdravio samo jednom re~ju: □Znam!□ i buna je u sokobawskom okrugu po~ela 25. oktobra 1883. godine.

Ponovila se ista situacija koja se dogodila u Vala-kowu. Quba Didi} je zajedno sa obveznicima narodne vojske iz sela Saselca do{ao kod sreskog na~elnika od koga su zajedno traili orùje koje su ve} predali.

Ovoj violentnoj skupini pridruili su se i gra|ani Sokobawe i vojnici narodne vojske i pobuwenici su do{li su do svog orùja.

Nenaviknuti da budu bez pu{ke u ku}i, oni su èleli da se u~ini sve samo da opet imaju svoju hrani-teqicu ivota uz sebe. Pobuweni~ka

stihija u Sokobawi je krenula svojim putem. Ratni~ki poklici me{ali su se trubama, dobo{ima i zvoavom sa crkve-nog torwa. Didi} je, hteo ne hteo, bio u raspoloewu pravog lidera. Sa pi{toqem u ruci on je zapretio sreskim ~inovnicima, ispraznio kasu, pustio zatvo-renike, a sreskog kapetana i po{tara zatvorio, po{to je postavio jake straè i naredio da se onesposobe telegrafske veze. Zatim je, istoga dana, 25. oktobra, formirao odbor *iji su* lanovi dobili odre|ena zaduèwa. Zahvaquju}i brzom reagovawu i dobroj organizaciji obveznici narodne vojske 1. i 2. klase bili su upu}eni na poloaj u Bawskoj klisuri. Zatim je Didi} stupio u vezu sa pobuwenicima u Kwaèvcu zahtevaju}i da mu po{aqu poja~awe u qudstvu i barut.

Na osnovu obimne graje prekog suda moè se razumeti da je Didi} *lanovima odbora predlagao da se novac iz kase sreskog naelstva* upotrebi na kupovinu orùja, da se roba iz svih radwi konfiskuje, ukqu-uju}i i wegovu, ali lanovi odbora sve to nisu pri-hvatili.

78

Kao i u drugim sudarima staja}e i pobuwene narodne vojske rezultati su i u sokobawskom kraju bili porazni za pobuwenike. U direktnom, frontalnom su~eqavawu progovorilo je boqe orùje, a srce i hrabrost nisu mogli da urade mnogo. Staja}a vojska je bila mnogo brà, uvèbanija, a weno orùje imalo je mnogo ve}i domet i preciznost. Narodna vojska se razbeàla na sve strane, a Didi} je ostao usamqen i izolovan. Bez wegovog znawa formiran je □odbor za povra}aj mira□ u koji su u{li mnogi u~esnici bune, ali ne i Didi}. Bilo je jasno da }e se mir povratiti preko mnogih mrtvih glava, a u sokobawskom kraju pod brojem jedan bila je Didi}eva.

Ve} 27. oktobra usamqen u svom kraju on odlazi u Crnu Reku, ali je i tamo po istom konceptu nadmo-

}nosti sve ve} bilo okon~ano. Ipak sa svojim sledbenicima uspeva da dobije jedan bataqon narodne vojske iz Kwaèvca. Po{to je sokobawski odbor □za povra}aj mira□ ve} stupio u pregovore sa staja}om vojskom, Didi} je morao zajedno sa kwaèva~kim bataqonom da ode u Kwaèvac. Sokobawski odbor prihvatio je sve uslove koje je diktirao major Jovan Atana-ckovi}. Dat je i rok za bezuslovnu predaju orùja, i glavnokomandaju}i general Tihomiq Nikoli} je naredio ha{pewe ovih pobuwenika. Posebno kao voja istaknut je trgovac Quba Didi}, pa je pomo}nik na~elnika u Kwaèvcu poslao poteru.

U međuvremenu Didi} je, spasavajući glavu, postupio trgovački. U selu Balinci najmio je Cvetka Jovanovi}a da ga provede do granice kako bi pobjegao u Bugarsku. Međutim Jovanovi} je uspeo da mu otme revolver, zatim je odbio dukate koje mu je Didi} ponudio i predao ga policijskim vlastima. Zabeleeno je da je, posle neuspelog poku{aja da pobjegne, rekao: "E, nije vajde, sueno mi je da glavu izgubim." Suewe je zbog obiqta podataka o wegovoj delatnosti u toku bune tra-jalo kratko " pola sata. Tako je Quba Didi} osu}en na smrt 6. novembra, a ve} sutradan je bio streqan. Na gubili{te je iza{ao zajedno sa Petrom Milo{evi}em, 79

komandantom 4. svrqi{kog botaqona narodne vojske sa *ijim pripadnicima je uestvovao* u bici na Der-venu, i sa Ristom \usi}em, poslanikom. Pred streqa~ki stroj \usi} je iza{ao pijan, sa okanicom rakije i sve}om u rukama za rasterivawe straha i spas du{e. Didi} i Milo{evi} su se drali ~vrsto. Didi}

posle plotuna nije odmah pao, ve} je naknadno do-kraj~en. Da ovu povest o wegovoj sudbini zavr{imo citatom Sime @ivkovi}a: "Didi}a je napustilo gra-

lanstvo koje je vodio, a uhvatilo isto ono seqa{tvo i predalo prekom sudu za koje se borio."

Tre}i neposredni vo}a Timo~ke bune, Aleksa Stanojevi}, nije bio zahva}en sindromom tragi~nog narodnog junaka kakvi su bili mnogi u na{oj istoriji. Naprotiv, preiveo je bunu koju je najboqe i naj-inteligentije vodio na svom podru~ju. Pobjegao u Bugarsku i stigao da u svojoj 92. godini, posle plodne politi~ke karijere postane i *lan Narodnog fronta 1945. godine. Umro je u svojoj 94. godini. @ivkovi} je ocenio da je Stanojevi} "pored dugovenosti bio ovek velike ve{tine i promi{qenosti". Iako najuglednije ime u kwaèvakom okrugu i celoj Timo~koj Krajini, on je u svim slùbenim dokumentima prvo mesto prepu{tao drugima. Bio je tvrd zaverenik koji nije ostavqao tragove za sobom i koji je tajnu Timo~ke bune odneo sa sobom u grob. (Ona se verovatno sastoji u vezama radikala sa ruskom obave{tajnom slùbom Ohranom).*

U toku Timo~ke bune, on je 26. oktobra "organizo-vao grupu gra}ana da brani barutni magacin od buntovnika!" Zatim je postao prividno mawe zna~ajan *lan "Privremenog odbora narodne uprave za okrug kwaèvaki",* kasnije nazvan "Privremeni izvr{ni odbor".

Delovawem Ace Stanojevi}a, najboqeg u~enika i sledbenika Nikole Pa{i}a, to telo je uzelo vlast u Kwaèvcu na genijalan na~in □ uz pomo} aktuelne vlasti. Naime, policijske vlasti, ta~nije kapetan Mitar Kova~evi} je zahtevao, {ta bi drugo u neposrednoj opasnosti od pobune, ~uvawe barutnog maga-80

cina. Na wegov zahtev okrùni na~elnik je u tom ciqu grajanima predao pu{ke da bi taj magacin ~uvali.

Kada su se seqaci i pripadnici narodne vojske saku-pili iz okolnih sela, nikome vi{e nije padalo na pamet da slu{a kapetana i na~elnika ve} Stanojevi}a, Mihajla Veselinovi}a, Qubomira Boìnovi}a i Nikolu Pavlovi}a. Bez ikakvog otpora buntovnici su zauzeli na~elstvo i zape~atili kasu, a kapetan Kova~evi} nije digao barutanu u vazduh kako mu je od strane naelnika narejeno, ve} je naredio, da bi se stvorio privid wegove inicijative, mobilizaciju narodne vojske. Izgledalo je da je vlast naredila pokretawe norodne vojske koja je po{la u otvorenu pobunu. Ko sada da zameri Kova~evi}u koji narodnu vojsku na propisan (ali i samovoqan na~in) poziva u pomo}

protiv buntovnika. Iza svega toga stoji Aca Stanojevi}, koji vu~e konce iz pozadine. U toj birokratsko □ pravnoj ujdurmi i komediji bez prolivawa krvi osvojen je ceo barutni magacin i dva topa. Kwaèva~ka pobuweni~ka vojska je delovala kao precizni meha-nizam. Svako delovawe aktuelne vlasti je bilo bloki-rano, ishrana vojske u potpunosti regulisana, upu}ena je pomo} ostalim pobuwenim podru~jima, velika vojska sakupqena na tri punkta ili logora na podru~ju kwaèva~kog okruga. No i pored svega □kwaèva~ka vojna organizacija kao i pobuna ovog okruga je doì-

vela vojni poraz na Vratarnici 30. oktobra. To {to je borba trajala sedam *asova je posledica boqe vojne organizacije pobuwenika ovog okruga. Me|utim, ipak se pokazala uobijajena vojna premo}* staja}e vojske.□

Daqe Sima @ivkovi} ovako procewuje aktivnost Alekse Stanojevi}a u toku pobune: □Aleksa Stanojevi} je aktivan i u propagandnom smislu. [aqe gla-sine, pi{e objave, upu}uje lokalne intelektualce u evropsku politiku. Govorio je u~itequ Voji Antonijevi}u iz Valevca da je Rusija na strani pobuwenika.

Prema wegovim vojnim kombinacijama Rusija bi preko Bugarske u{la u Srbiju ako bi se Austrougarska ume{ala u na{e stvari. Traio je

29. 10. od komandanta Timo~ke divizije da mu preda Zaje~ar mirnim
81

putem. Po slomu narodne vojske kod Vratarnice pobjegao je sa Veselinovi}em u Bugarsku... Potraga za Stanojevi}em nije uspela. Wen voja, pisar Atanasije Aran|elovi} je poginuo □ kod mehane vratarni~ke, gde je potom go, nag na|en. □

Preki sud je delatnost Alekse Stanojevi}a ocenio kao najopasniju, ne samo za Timo~ku Krajinu ve} i za celu Srbiju. On je pogre}io samo u tome {to nije na vreme nabavio najsavremenije oru}je. Preki sud ga je osudmo na smrt. On nikada nije molio kraqa da mu oprost. □ Zamereno mu je {to je *lanove Glavnog odbora stranke obave}tavao o pripremama za bunu i o stawa u Timokoj Krajini...* On se posledwi digao a prvi pobjegao. Doiveo je petu deceniju XX veka dok su wegovi drugovi svoju ivotnu putawu prekinuli 17

godina pre po~etka XX veka. Bio je pametan i ve}t, ali nije ni pobedio ni mu~eni~ki zavr}io. Ako je etnopsiholo{ka osobenost Isto~ne Srbije prema [umadiji najvi}e izraena u hladnom i racionalnom, onda je on pravi, rasni isto~nosrbijanski kulturni tip. Me|utim, wegovi zemqaci M. Ivkovi} i Q.

Didi} zbog mu~eni~ke smrti i doslednog po}tovawa svojih ideja podse}aju nas na [umadince od Prvog srpskog ustanka do Topolske bune. U tome je... sva rela-tivnost, proizvoqnost i neta~nost regionalnih i psiholo{kih odre|ewa qudi jednog kraja. □

ZAVERA U EMIGRACIJI

Iako prevashodio politi~ar, Pa{i} je *esto bio prinu|en da postupa kao revolucionar kako je èleo pokojni Svetozar Markovi}*, a bio je u blizini onih koji su bili kadri da za presecawe politihih ~voro-va upotrebe nasiqe, a zartve i neuspah osevtu. Na ve}

pomenutom zboru radikala u Kragujevcu Pa{i} je rekao, izme|u ostalog, da je sve {to je wegov drug iz student-82

skih dana, socijalista Svetozar Markovi}, uradio kao borac za narodna prava, urodilo plodom. Narod je, kako navodi Vasa Kazimirovi} u svojoj kwizi,³⁶

odgovorio na svoj pravoslavni, tradicionalni na~in: Bog da mu du}u prosti! Pa{i}, pored toga, mawe gre}i od svojih saradnika i otvorenih neprijateqa zbog toga {to je bio neumoran radnik. S wim se, kako je

istrao Kazimirovi}, mogao porediti samo njegov direktni rival u naprednoj stranci Milutin Gara-

{anin, koji je ~ak spavao u svojoj kancelariji. Sve to jo{ ne pokazuje ono drugo lice Pa{i}evo koje je, hteo ne hteo, morao da ima.

Osnovni radikalni pokli~ koji je Kazimirovi}

ve{to izdvojio iz Pa{i}evog govora u vreme izbora pred bunu 1883. g. bio je u stvari pretva, ali tako smi-

{qena i formulisana da su se od we preostali malo-du{ni glasa~i mogli probuditi. Pa{i} je pozvao srpski narod ne samo da glasa za radikale, ve} je postavio i pitawe da li }e □hteti, da li }e ko smeti da glasa za Frawu Josifa! □ S druge strane kraq Milan se od po~etka Pa{i}evog uspona prema wemu pona{ao upravo zavereni~ki. (Istovremeno on se u Beogradu i Be~u vi{e sastajao sa austrijskim poslanikom Keven-hilerom i austrougarskim ministrom unutra{wih poslova, grofom Kalnokijem, nego sa svojim predsed-nikom vlade.) Kraq je 1881. g. smenio mitropolita Mihajla, tako }e *oveka iz Istone Srbije*, direktno optuio Pa{i}a i radikale za poku{aj atentata od strane Ilke Markovi} koja je u zatvoru na }ena zada-vqena pe{krom, a wena sau~esnica zate~ena obe{ena u zatvorskoj }eliji. Umesto optu~be □belosvetskog teroriste□ Pa{i}a, sumwe u opravdanost kraqevih metoda razra~unavawa sa politi~kim protivnicima i aktuelnom opozicijom rasule su se po ~itavo Evropi.

Zbog kraqeve grube represije na udaru su bili pripadnici radikalne stranke. Shvataju}i da se radikalizam uvukao i u prosvetu, kraq je preko ministarstva prosvete otpustio mnoge u~iteqe i profesore, a mnoge {kole ostavio da ~ekaju nova postavqewa.

83

Kraq Milan je i samog Pa{i}a poku{ao da kompro-ituje u Bontuovoj aferi kada je ovaj, Pa{i}u sumwivi Francuz, podmitio ~lanove napredwa~ke vlade, iznu-dio vrlo povoqne (i nepravedne) uslove eksploatacije budu}ih srpskih pruga, a zatim bankrotirao, ali je taj njegov poku{aj ostao vrlo providan.

Pa{i} je zaobilaznim putem, preko Kalafata, stigao u Vidin novembra 1883. godine. Najvànija je njegova namera da i on u~ini ne{to sli~no u obrnutom smeru. Da iz sada slobodne Bugarske izazove sa svojim dobrovoqcima, koji su tretirani kao emigranti, pobunu i svrgavawe kraqa Milana. Iako mu ruski agent u Bugarskoj

nije izrazio podršku, smatrajući Pašića revolucionarom, on se nikada nije odrekao Rusije. Ali ga je taj isti ruski ovek, *mudar kao i Pašić, uputio na mitropolita Mihajla koji je, pro-gnan od kraja Milana, bio u Ružuku*. Pašić je to prihvatio iako se pre tri godine razilao sa mitropolitom jer ovaj nije dozvolio parastos u zatvoru u kome je umro poznati borac za narodna prava iz Koprivnice kod Negotina, Adam Bogosavčević.

Iako je knez Aleksandar Batemberg, bugarski vladar germanske krvi, mogao da gleda svakojako na prisustvo Pašića, predsednik bugarske radikalne stranke Nikola Suknarov ostaje dosledan svojoj oceni da je Pašić *ovek kome treba pre svega na ljudski način pomoći, zaštititi ga i sakriti kad treba*. Zahvaqujući wemu i Pašićevom zetu Risti Ivanovu, koji je inače bio srpskog porekla, austrougarski agenti u Bugarskoj (Belogradčiku, Sofiji i Vidinu gde su se Pašić i emigranti kretali i okupčali) ne uspeavaju da išupaju ni jednu jedinu reč koja bi potvrdila Milojevićevo izvešće o zaveri. Razume se, to nije u potpunosti wihovo delo. Najtvrje jezgro srpske emigracije, nekadašwi krimski i makrečki dobrovođci i wihovi mlaji naslednici znaju samo da pucaju i koqu, tako da bez naređewa niko nije umeo da otvori usta. Zna se ko u takvim poslovima može da govori i piše □ Nikola!

84

Kao nekada Ilija Garašanin, koji je sa raznim stratezima i poverqivim ljudima pravio planove za oslobođewe Srba izvan Srbije, Pašić je sa mitropolitom Mihajlom i sa svojim □vernim□ Vladom Milojevićem dogovorio plan o dovođewu Aleksandra Obrenovića, sina kraja Milana, ili crnogorskog kneza Nikole ili Perta Karađorđevića na srpski presto. Drugim rečima skovana je zavera protiv legit-imnog kraja Srbije Milana Obrenovića. O toj odlu-ci Milojević je trebalo da obavesti Jovana Ristića, nastupajuće političke ličnosti u zemqi, koja se sve viđe udaqava od kraja i wegovih metoda. No, Milojević je po dolasku u Beograd odmah sve dostavio kraqu Milanu, spasao se pasjeg emigrantskog života, dobio slubu i krajevo poverewe.

Pašić je stekao još jedno veliko iskustvo. Saznao je da ima ljudi kojima je svejedno kako je gubitak *asti da tumae* wegovi potomci. On uspeva preko novo-sadske štampe i prevoda na sedam jezika da saopšti Evropi da je glavni cilj krajeve strahovlade fizička likvidacija opozicije.

U listu *ije je ime vezano za mesto smrti Svetog Save* □ *Trnovo, □ Trnovskoj konstituciji □ Pa{i}*, kao da je negde u [umadiji, piše da *sèrtve timoke* bune moraju osvetiti □ jer Srbin ne moè da ìvi bez we □ (osvete). □ Srpska nacionalna ideja je oslobolewe i ujediwewe svih Srba u jednu dràvu i formirawe Balkanskog saveza plemenski srodnih rasa... □ Iz ovog *lanka se vidi da je Pa{i}* znao za znaaj istorijskog kontinuiteta, jer ponavqawe iste ili sli~ne situacije iz pro{losti, koja se pred o~ima svih pretvara u tragediju, moè se ublaiti ili izbe}i, ako se ta pro{lost poznaje... U vreme kada je Pa{i}eva glava bila ucewena na 2.000 dukata, on piše da ni nesre}ni despot \ura| Brankovi} ni \or|e Brankovi} nisu ni u najve}oj nevoqi davali tolika prava Austrijancima u Srbiji kako je to u~inio kraq Milan. Sve se to de{avalo 1884. godine, kada je Pa{i} sa emigrantima nameravao da preko Gajtan planine i Velikog Izvora 85

u|e u Srbiju i podigne ustanak. Na vest da je srpski diplomatski predstavnik napustio Bugarsku, da je kraq Milan traio da se emigranti udaqe sa granice i da je izbio pograni~ni incident na Bregovu, Pa{i}

odustaje od plana. Me|utim, mesec dana kasnije, u junu iste godine, on ponovo poziva srpski narod da zbacì kraqa Milana.

SRBIJA KAO PA[I]JEVA ZVEZDA VODIQA

Javnost je u Srbiji o delatnosti emigracije i Pa-
{i}a obave{tavana i preko austrougarskih agenata i naknadno uba~enih pojedinaca koji su preko poverqivih qudi pozivani kao organizatori planirane pobune. Po oceni V. Kazimirovi}a ona je o{trinom Pa{i}evih poziva na svrgavawe obrenovi}evskog reima bila iznena|ena. Upotrebqena terminologija u raznim Pa{i}evim pismima i *lancima potpuno je prilago|ena kraqevom nainu* izraàvawa koji je i samoga sebe, po svedo~ewu Sforce, nazivao probisve-tom. Dragomira Rajovi}a, novog predsednika skup-

{tine, koji je po okon~awu bune bio predsednik prekog suda u Zaje~aru, nazvao je ubicom koji u pravoj demokratiji nikad ne bi bio izabran na tako odgovorno mesto. Pored toga Pa{i}u, je kao inteligen-tnom politi~aru padalo te{ko {to je nasledio stawe raznih nu`nih kompromisa koji se javqaju u ustavno □

pravno nestabilnim dràvama. Pored ve}e oprezno-sti prema qudima od wegovog poverewa, on }e morati da podnosi i razmi{qa o

kombinovanim *etama* {*ver-cera i haramija koji su dobili ulogu stranakih* qudi i patriota. Iskustvo sa takvim qudima mu je pomoglo u stvarawu najboljeg stare{inskog kadra u srpskoj vojsci i suzbijawu kriminala u podno{qive okvire.

Da bi smo bili slikovitiji nave{emo jedan citat iz kwige V. Kazimirovi}a koji se odnosi na drugi 86

poku{aj pobune u Srbiji krajem leta 1884. godine:

□[to se ti~e Pa{i}evog plana da sa emigrantima pre{e granicu i u Srbiji zapali vatru ustanka, ni od toga nije bilo ni{ta. Sve je opet jednom (verovatno □

□jo{ jednom □ □ prim. aut.) odlo~eno i □ zavladao je zati{je...□

Grupa Mladena Cekovi}a Draganovi}a, koja je po svemu sude}i ubila kwa~kog pisara u Vratarnici u toku bune, pre{la je granicu upravo u vreme tog zati{ja i posle pu{karawa ubila popa Veqka Spasi}a u neposrednom zaleju Vratarnice. Prema Inta-bulacionom protokolu op{tine Zaje~ar, zaje~arski trgovac Petar Nedeqkovi} preuzima deo imawa Mladena Cekovi}a iz Zagraja na ime duga koji nije ispla}en. Prema istom protokolu pop Veqko Spasi}

ustupio je na ime pozajmice 6.593,00 dinara Veqku Jan~iju iz Vratarnice. Zapis duga i popis celo-kupnog imawa u slùbeni protokol uvedvni su pre bune. Veqko Jan~i} se u graji o timo~koj buni pomiwe kao emigrant. Posle ubistva popa Veqka Spasi}a ova grupa emigranata pronalazi samo deo novca i sa jednim rawenim Velikoizvorcem u koga je pucao svi-warski trgovac i *lan napredwake* stranke Ne{ko To{i}, sasvim mirno gazi plitak Timok ispod brda Bezdet u Vratarnici i ponovo prelazi granicu.

U decembru iste godine ovakvi poku{aji potpaqi-vawa vatre imaju na kratko vi{e izgleda. Pa{i}ev za{titnik Suknarov postaje ministar unutra{wih poslova, a zet Ivanov {ef sofijske policije. Pa{i}

pozajmquje novac od wih za tro{ak i hranu 3000 emigranata Srba i 1000 proteranih Crnogoraca pod komandom vojvode Peke Pavlovi}a. Zatim Suknarov biva smewen ali je sakupqeno 1000 pu{aka i potrebne municije. Prema Kazimirovi}evom istraivawu ministarstvo unutra{wih poslova Austrougarske zna da se 16 sanduka orùja i municije nalazi u pivarskoj radwi srpskog emigranta iz Zaje~ara, \orja Lazarevi}a, koji se proizvodwom i prodajom piva bavi u Vidinu. To je u velikoj meri omogu}io i Kosta Marin-87

kovi}, kamenorezac iz Vaqueva, koji je izdao Pa{i}a.

Bugarska policija nije prona{la oru}je jer je ono skloweno na samoj granici, u srpskom selu Bra}evac.

Buna je planirana za kwaèva~ki okrug. Pritisak bugarske policije i kraqa Milana koji zahteva da se uklone emigranti sa granice sve su ja~i. Pa{i}eve dileme postaju sve ve}e. On ne èli sa Batembergom i wegovom vojskom, ali sa wegovim protivnicima èli uniju Srbije i Bugarske, posle svrgavawa oba □nemska□

kraqa. Prolaze meseci mu~nog i{~ekivawa. Da li sa 4000 Srba i Crnogoraca u}i u Srbiju ili ostati u Bugarskoj u bekstvu od bugarske policije, u gladovawu i o~ajawu?

Vojvoda Peko Pavlovi} je prepustio odluku Pa{i}u, Pa{i} prepu{ta odluku ve}ini. Ako su svi da se ide u Srbiju, ide i Pa{i}. Ve}ina se odlu~uje za odla-gawe, uprkos nezavidnoj situaciji. I Crnogorci tako misle, osim Janka-Jola Pileti}a. On je svima rekao u brk da su kukavice. Nije ni najmawe uvaio Pa{i}eve razloge da se u vreme ratne opasnosti upravo iz patri-otizma ne sme i}i u bunu. Izbila je sva}a. Janko Jole je pozvao □na megdan juna~ki□. Otac }or}a Lazarevi}a, Rista, u ~ijoj je ku}i u Vidinu dràn ovaj sastanak, zapretio mu je da }e ga □golim rukama izbaciti kroz re{etke na prozoru□. Kad Pa{i} i Peko govore, jedan takav pezenvek (svodnik, pokvarewak) treba da }uti...

Iz pisma koje je nakon toga Pa{i} uputio kraqu, reaguju}i pre svega na prisajediwewe Rumelije Bugarskoj, vidi se da je Pa{i} postupio mudro i promi-

{qeno. Ne kriju}i da je srpski kraq tiranin, ipak bira na~in wegovog uklawawa. Prisajediwewe Isto~ne Rumelije dogodilo se 6. septembra 1885. g. □ ovaj sastanak je odràn dakle u potpuno izmewenim uslovima koje je }or}e Lazaravi} u □Politici□ od 18. 8. 1926. g.

ozna~io kao □grom iz vedra neba□. Pa{i} je, kako smo videli, uspeo da izbegne rascep u emigraciji. U svom pismu srpskog suverena ne oslovqava sa □va{e veli-

~anstvo□, ve} samo sa □kraqu□, kao da ga ostavqa samog sa tom titulom. Ako je Bugarska u}la u Rumeliju, evo 88

prilike da Srbija bez oklevawa u}e u staru Srbiju i Makedoniju. □...Mi u takvom vremenu obustavqamo svaku radwu koja je

upravljena da Srbiju oslobodi od unutrašnje tiranije i da osveti nevino prolivenu krv bratsku i stavjamo se vama na raspolagawe ukoliko nam poloaj dopuštao bude... Poruka je jasna: iznad tiranije i politike je potreba Srbije da ne ostane u skućenim granicama jer svoj poloaj, vane puteve i svoj opstanak ne moe da brani kao bilo koja provincija.

Crnogorci pod komandom Peka Pavlovića su potom napustili Vidin u egi da se bore za Rumeliju, ali kada je izbio srpsko bugarski rat, oni su odbili da se bore protiv Srbije. Jole Piletić je bio samo dokaz da su kraq i napredwaci uspeli da se veoma dobro orga-nizuju u odbrani od radikalske opasnosti. Piletić je bio u stvari pijun kraqa Milana, gori od pezenve-ka. Wegov poziv na dvoboj kukavicama koji ne smeju da preju granicu i dignu bunu, bio je smićen izazov koji bi emigrante i radikalsko voštvo doveo pravo pred pušane cevi sakrivenih andarma na srpskoj strani. Oni su bili preobueni u seka odela i pod komandom Milutina Garašanina. No, Pa{i} se nije dao prevariti. Piletić se vratio u Srbiju i mada nije uspeo da na ovakav naik ubije ili uhapsi Pa{i}a, on u Beogradu dobija mesto sreskog pisara. Nakon toga Pa{i} je u srpskoj javnosti optuèn da na raun bugarskih usluga u svrgavawu kraqa Milana èli da Makedoniju ustupi Bugarskoj. Posle svr{etka rata Pa{i} je mogao dokumentovano da dokaè da je u Bugarskoj upravo progowen jer je svojim doma}inima, Bugarima, osporavao pravo na Makedoniju.

U ve} pomenutom, svakako istorijskom pismu kraqu Milanu, on, razume se, direktno ne optuuje kraqa za tiraniju (indirektno sasvim sigurno), ve} napredwake, ukazuju}i da je u novoj situaciji jedino razumno da srpska vojska uje u Staru Srbiju i Makedoniju, pošto su Bugari ušli u Rumeliju. Pi{u}i Suknarovu Pa{i} je ostavio neoboriv dokument svog vizionar-89

stva. (Garašanin je to pismo zaba{urio i nije ga pro-itao na sednici narodne skupštine iako je, kako je ustanovio Vasa Kazimirovi}, to odlu-io). Pa{i}

je, naime, jasno znao šta je glavna opasnost za sve balkanske zamke koje su se ponovo raiale izmeju neki}a i nakovwa svojih ega i realnih mogu}nosti opstanka.

On nije verovao u dobre namere ujediwene carevine, Austrougarske, jer je remetila ravnoteu u stalnoj tèwi da se {iri prema istoku. Naposletku, piše Pa{i}, mnogo je boqe, sigurnije i slozi

balkanskih naroda bliè, kad bi Srbija i{la sa Bugarskom protiv Turaka, no da ide sa Austrijom protiv Turaka...□

U tim ~asovima Pa{i}a je , kao i docnije, retko ko razumeo. Proteran je najpre u Ru{~uk, a zatim u Rumuniju. U jednom drugom pismu, nastalom 1885. g., Pa{i}

zamera i Bugarima jer su, kako on kaè, spekulisali u pomo}i srpskim emigrantima, a iskreno i bratsko raspoloewe prema Srbima je izostalo. U vezi s tim Vasa Kazimirovi} zakqu~uje: □I kraq Milan i Milutin Gara{anin, na koje u prvom redu pada odgovornost za rat sa Bugarskom, bili su se potpuno oglu{ili o jednu ispravnu politi~u ideju □ da se balkanskim savezom ostvari osloboewe svih od Turske podjarmqenih naroda...□

Od svega je najinteresantnija uloga Austrougarske u srpsko □ bugarskom ratu 1885. g. Kakav je interes ona imala, budu}i da su vladari obe zemqe bili weni qudi? Stvar je vrdo prosta. Nije se ona rukovodila opasno}u naru{avawa privrènosti Batemberga i Milana Obrenovi}a. Htela je ona mnogo boqi rezultat koji bi u{ao u neprobojan oklop tradicije □ stvarawe mr`we i rivalstva izmeju dva naroda (kraq i knez su bili ionako samo {ahovske figure) po staroj devizi: devide et impera (zavadi pa vladaj). [to se Pa{i}a ti~e on je prozreo tu igru i u pismu iz oktobra 1885. g. koje je, po pretpostavci Vase Kazimirovi}a, namenio ruskom ambasadoru u Parizu, on smatra da oba vladara koji rade protiv slovenske stvari treba zbaciti, a ukoliko se ne èli rat zbog Rumelije 90

treba vratiti □status quo ante□. Pa{i} ne èli ruskom silom uve}anu Bugarsku (ni sanstefansku ni novu koja se stvara sa Rumelijom) jer kqu~ slovenstva na Balkanu je Srbija (zbog dva putna pravca) bez koje se ni Bugarska ne moè odràti. Bez l`ane skromnosti Pa{i} je otvoreno napisao da su se prilike na Balkanu, u okviru slovenstva i balkanskih odnosa, odvijale □kako sam predskazivao da }e se razviti...

Mojim re~ima i pismima nije se poklonila p`awa.□

To je bilo pre proterivawa u Ru{~uk, a zatim u Rumuniju. U tim te{kim trenucima pomogli su ga udovica kwièvnika Qubena Karavelova, ina~e Srpkwiwa, i bugarski slovenofil Aksentije Aksentijevi}. U Rumu-nuji je Pa{i} bio u jo{ ve}oj opasnosti jer je austrijsko poslanstvo u Bukure{tu trailo wegovo hap{ewe.

Ali Pa{i} je i spretniji i sre}niji od Babe Novaka, koga su kao zaslunog ratnika na Balkanu transilvansko □ moldavski secesionisti na ovom istom terenu 1601. uhvatili i ivog ispekli. Progowen kao zver Pa{i} se skriva u Dobruxi, kod ruskih prijateqa iz studentskih ciri{kih dana. Ostali emigranti koji su takoje proterani i ostali bez sredstava za ivot, bili su izloeni gladi i ponièwu, ubistvima ~ijim ubicama nije sujeno, jer nisu bili dravqani Bugarske. Sam Pa{i} je ostavio svoje zapaawe da su emigranti opstali vrlo dobro u □{opskom naseqewu□

koje □simpatizira Srbima□. U tim trenucima prog-nani mitropolit Mihajlo je, koliko je mogao, pored Slovenskog komiteta i Bugarina Aksakova, pomogao emigrantima. Sam Pa{i} je priznao da nije smeo da iza}e pred wih jer je ruska pomo} koju im je obe}ao izostala.

U isto vreme u Srbiji je izvr{ena mobilizacija, a srpska skup{tina u oktobru 1885. g. donosi odluku da se Bugarska napadne. Grof Kalnoki je Kevenhileru u Beograd poslao telegram u kome se kraq Milan uverava da □moè ra~unati na na}e prijateqstvo□. Interesantno je drawe Rusije u tim danima. Po Vojislavu J. Vukovi}u ~ije navode koristi V. Kazimirovi}, 91

Batemberg je telegrafisao ruskom caru o svojoj nameri da prisajedini Rumeliju jer zna da ruski car voli bugarski narod. Car je odgovorio: □Zato {to volim bugarski narod, ne odobravam ono {to ste u~inili.□ Da li je Pa{i}eva aktivnost u Bugarskoj i Rumuniji doprinela ovom stavu ruskog cara. Mòda.

Sigurno je ne{to drugo: *esto nije dovoqno da bilo ko bude kraq, predsednik, ili politiar* uop{te da bi se uistinu i razumevao u politiku. Milan je poveo rat smatraju}i da iza Bugarske stoji Rusija, a ne intriga Austrougarske, uveren da }e Bugarsku vrlo brzo pobe-diti. Prema saznavu V. Kazimirovi}a kraq Milan je uo~i rata bio opsednut □pravom manijom gowewa□.

Ratom je hteo da zbri}e i svoju nesigurnost i silaznu liniju svog autoriteta i emigrante i Pa{i}a, o kome dobija austrijske izve{taje da sprema atentat na wega.

Uspe{nim ratom protiv Bugara pobedio bi on, a ne Pa{i}. [to je kobnije za wegov ina~e skroman politi~ki mentalitet, wegova zvezda ga vodi u ropstvo koje on doivqava kao sudbinu. □Srbija mora ili postati austrougarska pokrajina, ili pak teritorijalno pove-

}ana...□

Tre}eg dana rata, 19. novembra 1885. g. kraq Milan je pao na ispitu i kao ratni strateg. Dok je trajala bitka na Slivnici koja, kako tvrdi Kazimirovi}, nije bila izgubqena sve do momenta kada je do kraqa doprla vest da je jedan bugarski odred u{ao u neko selo iza linije srpskog fronta, on je iznenada doneo odluku o povla~ewu prema Pirotu. Poraz je bio neizbeàn. Kako prema pisawu Slobodana Jovanovi}a navodi Kazimirovi}, kraq je uo~i sloma rekao: □Ne mogu ovde ostati, ne}u da me Pa{i} i drugovi wegovi vode vezanog kroz Sofiju.□ Istina je da bi takav trijumf, po zasluzi, Pa{i} bar u *asovima* oajawa, poèleo u Beogradu. Nikako u Sofiji.

92

POSLEDWA KRAQEVA OFANZIVA

Uzrok progona Pa{i}a iz Bugaraske u Rumuniju leì u *iwenici da je Pa{i} odbio ponudu kneza Batemberga da se sa emigrantima ukqui u bugarsku vojsku koja se najpre brani od napada, a zatim nastupa na srpskoj teritoriji (zaustavi}e je austrougarski ultimatum)*. Reim u Srbiji se ne sme obarati stranom silom, to moè samo srpski narod. I Pa{i} smatra da je rat bio bratoubila~ki, ali je wegova procena da je, kako se izrazio, neiskusna bugarska vojska pobedila □zbog niskosti i nesposobnosti□ qudi na srpskoj strani i zbog toga {to je malobrojna srpska vojska

□}oravo rukovo|ena□. S druge strane Pa{i} je veoma o{tar prema Bugarima tvrde}i da je o ovoj zemqi Evropa ~ula □kada im se (Bugarima) sloboda pokloni□. To, razume se, nije bugarsko gledite, pa }e kasnije balkanski savez i zbog toga biti veliki podvig.

Pa{i}, posle rata, ne àli truda da do kraqa dospeju wegova prava shvatawa i tuma~ewa proteklih doga|aja. Kraq je pro~itao sva wegova pisma ali mu sujeta nije dozvolila da uvaì bilo koje stanovi}te svog protivnika. Iako je mòda shvatio da kao suveren Srbije ne}e dugo izdràti, on se odlu~io na novi udarac Pa{i}u. Izmiri}e se sa radikalima u zemqi, koji su ~amili u wegovim zatvorima. Ne i sa Pa{i}am i emigrantima.

U decembru 1885. g. kraq je li~no posetio Peru Todorovi}a, sa kojim je svojevremeno Pa{i} osnovao radikalnu stranku, koji je bio zatvoren u kalemegdan-skoj tvr|avi. Rat sa Bugarskom je nazvao prenaqenim, a od radikala u zemqi o~ekuje da pomognu

spasavawu obraza Srbije. Pera Todorovi} je prihvatio sve kraqeve èqe. ^etiri dana kasnije, 1. januara 1886. g. svi osu|eni radikali su pomilovani, osim emigranata i Pa{i}a. Todorovi} je prihvatio kraqevu ideju da se radikali i napredwaci sporazumeju i formiraju koa-licionu vladu. Odràna je konferencija predstavnika 93

nekada suprotstavqenih stranaka. Mada kraqevom rukom oslobo|ena i ovakva radikalna stranka, sa disidentom Perom Todorovi}em na ~elu, ne smatra da }e do stvarnog pomirewa do}i. □Ve}ina radikalskih prvaka izjasnila se protiv sporazuma sa napredwacima. □ Tako je Pa{i}, bar na kratko, pobedio i kraqa i svog politi~kog kompawona Todorovi}a, koji je bio uveren da dobro radi. [tavi}e, uskoro je bio iskqu-en iz stranke. Nema politikog mira u Srbiji, o sta-bilnosti ne treba ni govoriti. No, Pa{i} je bio Pa{i} i prema svojim sledbenicima ne samo prema kraqu Milanu. Zamerio je Ra{i Milo{evi}u zbog isterivawa Pere Todorovi}a iz stranke: □Ja sam pretpostavqao da }e{ uzeti na se ulogu izmiriteqa, a ti umesto da miri{, ara{ jo{ vi}e vatru...□ *I sam je kritikovao Todorovi}a jer je zaetnik rascepa u radikalnoj stranci, a kao wen nekada{wi vo|a, koji i sada ima presudan uticaj, odbija koaliciju sa nepri-jateqskom napredwa~kom strankom.*

Kada je ovaj manevar propao, kraq je poku{ao isti manevar sa liberalima. Pa{i} iz emigracije savetuje da se radikali ne pribliàavaju ni liberalu Jovanu Risti}u. Za wega je □ni}ka opozicija□ i neokaqani radikalizam □posledwa nada naroda□. Kako je Ra{a Milo{evi} zabaleio, Pa{i} se nadao i smatrao je da tako i narod misli da se radikali ne}e □poqubiti i zagrliti sa izdajnicima srpskog imena i srpske dràve...□ No kritikuju}i i Milo{evi}a i Peru Todorovi}a Pa{i} je, kako se izrazio Vasa Kazimirovi}, postigao da Todorovi} odigra dvostruku igru. Pa{i}

je, koliko je to bilo mogu}e, preko wega ostvario neki uticaj na kraqa i dolazio do informacija o kraqevim namerama. No, Pera Todorovi} nije bio za taj posao.

Ubrzo je bez ostatka postao kraqev ~ovek. No i kraq nije postigao svoj ciq: da, kako ocewuje Vasa Kazimirovi}, □preko Todorovi}a pridobije radikalnu stranku za saradwu bez nekih ve}ih ustupaka...□

No kraq ide daqe (prema svome kraju). Formirana je nova vlada, sa pomilovanim radikalima i ve}

ohlajenim dinasti~kim liberalima, u junu 1887. g.

Prakti~no, Pa{i}ev naslednik u zemqi bio je major Sava Gruji}. U svojstvu srpskog poslanika u Rusiji on je u Petrogradu primio Pa{i}a. Gruji} je taj susret opisao sasvim podani~ki, ali je ta~no preneo kraqu da Pa{i} nema nameru da se vra}a u Srbiju jer ne prihvata stawe koje su stvorili radikali u zemqi. Pa{i}

ni za dlaku ne odustaje od svoje antiaustrijske politike, ta~nije neprihvatawa politike pokornosti i postepenog gubitka suvereniteta pred velikim suse-dom. Za svoje naslednike je kazao, kako se vidi iz pisma Kosti Tau{anovi}u iz avgusta 1887. g., da su radikali □uloili u savez poverewe naroda k vama, a liberali poverewe kraqa k wima□. Vide}e se {ta }e i ko izgu-biti u ovom politi~kom ruletu. □Da li moè□, zakqu-uje Pa{i}, □radikalna stranka da zadri poverewe naroda i jo{ k tome da stee poverewe kraqa?□ Ipak, sugeriu}i umerenost, Pa{i} je preko odanih qudi i pisama zahtevao da radikali {to vi}e suzbiju liberale kod kraqa. U vezi s tim Kazimirovi} s pravom pretpostavqa da su radikalski prvaci poslu{ali Pa{i}a, jer je liberalno □ radikalna vlada trajala kratko.

Novi izbori u septembru 1887. godine opet ostvaruju radikalsku ve}inu. Jovan Risti} po svaku cenu ho}e da i taj uspeh svede na radikalsku mawinu u skup{tini. Ni{ta novo u Srbiji toga vremena. Radikali su optuèeni da je wihov ciq ru}ewe prestola.

Ako odstupe od tog ciqa ve}inu }e dobiti radikali Save Gruji}a. Pored toga kraq je odbio da u sastav nove vlade u}e Kosta Tau{anovi}, ~ovek od poverewa Rusa i Pa{i}a. Sada je ucveqen i liberal Jovan Risti}. No i radikali majora Gruji}a, takvi kakvi su, shvataju da mogu da preduzmu samo ono {to im kraq dopusti, a kraq je doveden u nenosnu situaciju da ne moè ba{ sve po wegovom. Dobija prave napade besa.

Prorokuje □finansijski krah□, □revoluciju□, vidi rastu}u anarhiju zbog delovawa izdajni~ke emigracije i Pa{i}a, □porezi se ne uteruju□, □buna se priprema□...

Sve te brige on saop{tava Kevenhileru jer kao da u Srbiji nema kome da se poveri. Major Sava Gruji} daje ostavku jer kraq nije hteo da potpi}e jedan ukaz koji je sam zahtevao da pro}e kroza

proceduru. I Nikola Hristi}, dugogodi{wi ministar unutra{wih dela, vrsta ruka iz timoke bune je okrenuo le|a kraqu:

□Na wegovo veli~anstvo se ne moe niko osloniti...□

Kraq je najzad zahtevao da se Milutin Gara{anin protera jer nije hteo da bude srpski poslanik u Rimu.

Kao predsednik vlade 1888. g. Hristi} je izjavio da

□nema tog nitkovluka za koji kraq Milan ne bi bio sposoban...□

Tako je kraq ostao usamqen u mi{qewu da je Pa{i} izdajnik. Hteo ne hteo, gledao je kako Pa{i} u o~ima naroda izrasta u legendu i epsku li~nost.

Pa{i} je bio □pa}enik□ u izgnanstvu koji je i daqe strepeo od novih prijateqa koji bi ga, zarad karijere, olajavali kod kraqa.

POVRATAK I NOVE ZAMKE I TE[KO]E

U {estogodi{woj emigraciji Pa{i} je ustanovio dva osnovna kamena temeljca budu}e srpske politike koju }e ostvarivati koliko mu prilike budu dozvoqavale: postizawe sloge balkanskih drava i, uprkos svim menama raspoloewa i interesa i geografskoj udaqenosti, oslawawe i savezni{tvo sa Rusijom. Upravo u svojoj 44. godini ivota, kada je spa{avaju}i goli ivot prvi put obrijao bradu da ga austrougarski agenti ne bi uhvatili, Pa{i} je 22. februara 1889.

godine ~uo spanosnu vest: kraq Milan je abdicirao.³⁷

Abdikaciji je prothodio razvod sa kraqicom Natalijom i otimawe sina i prestolonaslednika Aleksandra koji je bio sa majkom u Vizbadenu. Otmicu je pomogla austrougarska policija. Zima u kojoj se Pa{i} pripremao za povratak u zemqu, bila je, prema lokalnom ⁹⁶

zaje~arskom listu *Timo~anin*, glasilu radikalne stranke, vrlo hladna, tako da su mnogi ostareli liberali i napredwaci poumirali, {to se bez uvijawa {tampa kao zlurada bele{ka. Otapawe straha i u takvoj hladno}i tajnih i ostalih povratnika iz Bugarske je primetna. Ve} u leto iste 1889. godine jedan iz grupe Mladena Cekovi}a Draganovi}a, Radosav M.

Konti}, pisar gorwobelore~ke, zatim koeqske i na kraju lasova~ke op{tine, ina~e Crnogorac, otvoreno preti kwaeva~kom na~elniku Dimitriju Vu~kovi}u da }e ga tuiti sudu jer je javno izjavio da je Konti} razbojnik. Konti} podse}a na~elnika da je on te klevete oslobojen □posle 15 i po mese~nog tamnovawa□ na su|ewu koje je odrano od prvog do desetog juna 1889. g.

Iako je nova zora Srbije bila na pomolu, li~na nesigurnost, nasique, odmetni{tva i osvete {ire se Srbijom. \avo je do{ao po svoje. Uropa{avawe d~

nika kriminalnim uve}awem duga i prodaje imawa □na dobo{□ zbog naplate duga, izazvale su veliki talas odmetni{tva. U vreme kada se Konti} javio u listu *Timo~anin* mogla se u wemu pro~itati i vest o ubistvu urova~kog sve{tenika u negotinskom kraju. On je bio ubijen od razbojnika, ali je popadija uspela uz pomo}

kom{ija da rani bajonetom jednog od napada~a. Nad-metawe u kori{ewu veza i zloupotreba se rasplamsa-va. Te{ko je ustanoviti da li je trasa budu}e pruge od Kwaèvca za Negotin preko Zaje~ara ucrtana u {irokom luku oko celog gorweg grada samo da ne bi pre{la preko imawa liberalnog poslanika iz Velikog Izvora, \or|a Gen~i}a. Izvesno je da *Timo~anin* donosi vest da se Gen~i} nije odazvao komisiji za otkup zemqi{ta za trasu budu}e pruge i da pruga nije pre{la preko wegovog imawa. U isto vreme u *Timo~aninu* se razobli~uju policijske metode razra~unavawa sa politi~kim aspirantima za vlast. Policajci u sl~bi napredwa~ke vlade nazvani su □buxonosci□ koji su se u apanama koristili goveljim ilama i kesama sa peskom da se □na najgrozniji i najsvirepiji na~in tuku nevini qudi□.

97

Kraq je pripremio svoju abdikaciju iza koje se krila èqa da u senci ostane na politi~koj pozornici Srbije. Posle abdikacije objavqen je sastav nove vlade koju je formirao Nikola Hristi}. Kraq izdaje manifest u kome saop{tava da }e srpskom narodu dati ustav koji i sam èli (a koga se ina~e uàsavao) kako ga èli i sam narod. Ustav }e garantovati □uivawe ve}ih i {irih gra|anskih i politi~kih sloboda□.

[esnaestog decembra 1889. godine sprovedeni su izbori za narodnu skup{tinu na kojima je trijumf radikala bio jo{ ve}i: od 625 poslanika u skup{tinu je izabrano 532 radikala, 95 liberala i samo jedan napredwak. Zatim je skup{tina, posle sitnih izmena nacрта novog ustava, (kojima je anulirana odredba kraqeve tajne konvencije sa Austrougarskom o pravu ove zemqe da u odre|enim prilikama koristi moravsku dolinu), odobrila novi ustav. Isti je od mnogih istori~ara toga doba ocewen kao najslobodoumniji od svih prethodnih. □Da paradoks bude ve}i□, pi}e Vasa Kazimirovi}, □uz

kraqa Milana, ovaj ustav kojim je po~eti svoju vladavinu i kraq Petar Kara-

or|evi}, potpisao je jedan od najmra~nijih i naj-krvavijih dravnika Srbije □ Nikola Hristi}.

Razli~ita su tuma~ewa darovawa takve parlamentarne slobode srpskom narodu uo~i abdikacije. Ako je dono{ewe tog ustava wegova zasluga (a formalno jeste) za{to se povla~i? U martu 1889. g. je, istovremeno sa abdikacijom objavqeno progla{ewe malole-tnog Aleksandra za kraqa uz imenovawe namesni{tva koje je do kraqevog punoletstva obavqati wegove poslove. Tako je trideset~etvorogodi{wi kraq si{ao sa prestola u korist trinaestogodi{weg prestolonaslednika. Osnovana je pretpostavka mnogih da je kraq o~ekivao rasulo u zemqi *iji bi se uzroci mogli pripisati kraqevim politikim protivnicima, zbog ega bi se kraq apsolutistikim ovla{ewima pojavio kao spasilac. U politici su ~esto aktivnosti i agitacije u sprezi sa nekim narodnim t~wama dono-sili rezultate. Pa{i} i radikali ne sede skr{tenih 98*

ruku. Sada je bar prividno sve lak{e, jer su svi ~lanovi vlade, osim ministra vojnog, bili radikali.

Desetog marta 1889. g. kraq u ostavci traì od namesni{tva da se Nikola Pa{i} pomiluje. Sve for-malnosti su brzo okon~ane i ve} sutradan je ukaz o pomilovawu zvani~no objavqen. Pa{i} je u Smederevu i Beogradu odu{evqeno do~ekan, ali je za svoj susret sa bira~ima i narodom izabrao Ni{. Najpre je doputovao u Zaje~ar gde je, prema Karlu Sforci, obi{ao zgradu okrùnog na~elstva gde je 1883. g. bio osu|en na smrt. Pre tri godine kraq je u Ni{u o~ekivao sporazum i izmirewe izme|u radikala i napred-waka, *ime bi Pa{i} kao politika li~nost bio trajno izbrisan. Ali se to nije dogodilo.*

Veliki zbor radikala u Ni{u odràn je 9. juna iste 1889. godine. Pred radikalskim poslanicima iz cele zemqe Pa{i} je istupio po{to mu je u Beogradu vra}eno vo|stvo radikalne stranke, koju je sa nekoliko svojih istomi{qenika i osnovao. Glavnu zaslugu za novi parlamentarni ustav pripisao je delovawu radikalne stranke. Zahvaquju}i woj srpski narod je najzad postao □kova~ svoje sre}e□, ali je dodao da □pobe|eni ne spavaju□, da se radikali ne smeju odati nemaru i da predstoji □da se osiguraju ste~ena prava i slobode□. Naglasio je da treba podi}i □narodno bla-gostawe i prosvetu□. Srbiju

treba pripremiti □da moè odgovoriti svom zadatku□. Nada se da narod ne}e dati svoj glas □svojim tutorima□ i onima □koji su dokazivali da narod nije politi~ki zreo i da nije dostojan slobode i prava samooprededeqewa...□ Zaloio se za ostvarivawe dostupnih cipeva, protiv demagogije.

No, ubrzo }e doiveti gor~inu od onih, po svemu sude}i osredwih politi~ara, koje je paqivo birao kraq Milan, poku{avaju}i da udari na snagu radikala. No, Pa{i}a nije vi{e ni{ta moglo iznenaditi.

99

DEMOKRATIJA NA PAPIRU

I pored novog ustava i abdikacije kraqa Milana i prisustva Nikole Pa{i}a u politi~kom ivotu zemqe, pravu demokratiju je tek trebalo izboriti.

Samog Pa{i}a □kraqevi radikali□ i Sava Gruji}

poku{avaju u svakoj prilici da dovedu u podre|en poloaj. To se osetilo prilikom obeleavawa petsto-te godi{wice kosovske bitke u Kru{evcu i prilikom miropomazawa kraqa Aleksandra I u manastiru @i~i.

Pa{i}, koji je hteo da se umesto napada na Bugarsku 1885. godine u|e na Kosovo, tretiran je, po re~ima Vase Kazimirovi}a, bezmalo kao obi~an grajanin. Obru~

kleveta, dugogodi{wih najgorih optubi nisu hteli da obore argumentima svi kojima je to i{lo na ra~un.

Naviknut na jo{ gore nevoqe, Pa{i} je otrpeo i ovo poniewe.

Pred septembarske izbore, sigurni u svoju pobedu, zaje~arski radikali, preko svog glasila *Timo~anin*, rugaju se ne samo □buxonoscima□ tj. napredwacima, ve}

i liberalima, ironi{u}i sa wihovim □debelim politi~kim kapitalom□: mada su ve} omatorili sada im bar □ne klecaju slaba~ka kolena□ jer imaju ive svedoke borbe za narod □svoje debele trbuhe. Dvadeset devetog avgusta 1889. g. *Timo~anin* donosi i bele{ku o tri timo~ka Bruta. Prvi je Tutunovi}, direktor zaje-arske gimnazije kome se prezrivo savetuje da mu ena kupi budilnik koji bi ga budio u skup{tini kad zaspi, ako naravno bude izabran. Drugi Brut je Je{a, direktor negotinske gimnazije, koji je obe}ao da }e sagraditi crkvu ako pobedi na izborima. Tre}i Brut (koji poodavno u oima radikala nije samo to) je liberal Gen~a, kako ga familijarno naziva izve{ta~, \or|e Gen~i} koji

je dokazati da na Balkanu duvaju samo ruski vetrovi. Iz *Timo-anina* se vidi da je Pa-

{i}eva radikalna politika doprla do svakog mesnog odbora. Akcenat u govoru u~iteqa Mihajla Ra{ko-vi}a na zboru u Trwanima je na zna~aju dogovora 100

radikala koji treba svud sprovoditi. Suprotno blagotvornosti dogovora, kako je podvukao Ra{kovi}, je □gloewe, razdor, intrigarewe□. To je ono {to je radikalima nepotrebno.

Do{li su i izbori za poslanike narodne skup-
{tine, 26. septembra 1890. godine. Od 117 poslani~kih mesta radikali dobijaju 102, liberali 15, a napredwaci, pou~eni katastrofom sa pro{lih izbora, nisu ni istakli svoje kandidate. Prema Kazimirovi}u, mnogi su s razlogom zamerili Pa{i}u jer je u parla-metarnoj dr~avi ostvario jednostrana~ku vladavinu.

Ali s obzirom na ranije suspenzije radikalne ve}ine, ovakvi rezultati su ipak logi~ni. Pa{i} je bio kan-didovan istovremeno u Beogradu, Zaje~aru i Ni}u i svuda je kao kandidat radikalne stranke dobio apso-lutnu ve}inu. Zatim je izabran i za predsednika skup-

{tine i predsednika beogradske op{tine. Ta du}nost je, me}utim, bila zamka da bi od strane javnih i tajnih protivnika u vladi bio odgurnut sa glavnog politi~kog pravca koji je kraqevina Srbija kao dr~ava imala, a koji je on najboqe poznavao, stvarao i sledio.

Timo-anin je, posle objavqivawa vesti o trijumfu radikala i Pa{i}a mogao da saop{ti Zaje~arcima jo{ jednu novost. Ministar prosvete je □stavio u buxet svoga ministarstva sumu od 200.000 dinara za gra}ewe gimnazijske zgrade u Zaje~aru□. Pa{i} je ili sam iskoristio svoj uticaj ({to je malo verovatno) ili ministar prosvete vi}e nije imao obraza da se oglu}uje na opravdane zahteve Zaje~araca da se re}i problem sme-

{taja elitne {kole u Zaje~aru, stare vi}e od pedeset godina.

Iako je Pa{i}a nova vlada potiskivala, brzo je shvatila da samo on moe da razgovara sa Rusima o hitnoj potrebi Srbije: naoru~wu. U zimu 1890. g. on putuje u Petrograd ali ne vi}e kao emigrant u izli-zanom odelu, ve} predsednik skup{tine i lider radikalne stranke, gde za male pare nabavqa 80.000

pu{aka, zvanih □berdanke□ koje su, po zamisli samog Pa{i}a, bile potrebne za novu narodnu vojsku koju je trebalo obnoviti.37a 101

ZA OBNOVU DR@AVNE MOJI

U svojstvu predsednika skupštine Srbije, ali i kao ličnost, Pa{i} je imao uticaja i na ostale političke stranke. Na austrougarsku zabranu uvoza sviha reagovali su, preko svojih glasila, liberali. Oni su objavili Pa{i}evu izjavu da se sa "više strana" napada parlamentarna vladavina u Srbiji u "nameri se vratiti staro neustavno vreme". Mere protiv Srbije po Pa{i}evom tumačenju su smičene "da zaplaše naš narod i da ga prinude da napusti svoju samostalnu politiku". Istovremeno Pa{i} ne dozvoljava informativnu blokadu Srbije. Raeguje se muhevito. Srpska vlada plaća dobre pare mađarskim novinarima za brošuru na nemačkom jeziku u kojoj je ukazano na "tete koje" je biti nanesene obema stranama. Odjavljena je objektivna istina o uzrocima pritiska velike carevine na kraljevinu Srbiju. Austrougarska je pritiskom èelala da natera "malu državu" na qubav. Pored toga ministar trgovine Kosta Tau{anovi} saopštio je austrougarskom poslaniku u Beogradu da "je srpska vlada ustupiti koncesije Englezima za gradnju velike klanice u Nišu i da "je Srbija svoje proizvode izvoziti u Englesku, Nemačku i Italiju.

Pored toga Pa{i} je izveo veliki politički manevar koji je utižao i *ak otupeo oštricu raspaqenih unutarstranakah* strasti a istovremeno ukazao Evropi na principijelne i nepokolebqive stavove Srbije u wenom pravednom otporu. Na radikalnom zboru u Jagodini, po Kazimirovi}u, koji odreene i tačne zaključke donosi na osnovu izveštaja austro-ugarskog poslanika, Pa{i} je pripremio dva sastanka: tajni i javni. Na prvom je pustio svoje stranačke drugove da kritikuju, prete, galame i da traè da se bivši kralj Milan kao vinovnik ovog nepovoqnog stava za Srbiju, protera. On nije ništa rekao. Mnogi su tada pogrešno zaključili da je wegovo "utawe, u stvari nemo", nebriga, nedostatak političke invencije. U

tom smislu prevario se i Radoje Domanovi} koji "je 102

napisati satiru "Vo|", aludiraju}i da je narod pove-rio vlast slepcu. Na javnom skupu radikala, na kome su bili prisutni zainteresovani agenti iz mnogih zemaqa Evrope, Pa{i}, koji je na prvom tajnom sastanku samo klimao glavom i gladio bradu, jedini je i govorio. Istakao je da je Srbija na vojnom poqu "postiljena", dugovi weni su porasli, "inovin{tvo iskvareno", umesto uprave Srbija ima samovoqu vlasti i preke sudove, porez se kupi "bez računa" (bez

sistema), "Srbija služi tuđim interesima" i u *asu kraljeve abdikacije je bila na ivici narodne propasti*. Iz svega toga proistiu zadaci radikalne stranke: da se rastereti narod od davawa, da se sredi finansijsko stanje, "da ojača duh srpstva i slobode, ideju oslobođenja i ujedinjenja podigne, srpsku moć

obnovi i izleži od teških rana..." Ovakav principi-jelan, slobodan, izazovan i neuvijen nastup morao je da ostavi ègeni efekat na celu Evropu. Bilo mu je potpuno jasno da Austrougarska pritiska Srbiju ne zbog toga što je jaka nego što se boji svoje propasti s obzirom da je u svoj sastav uvukla veliki broj nacija.

Pored toga Pašić je smatrao da će kralj Milan poraziti samoga sebe, pa je svaka hajka na njega izližna.

Glasogovornici i pristalice proterivanja bivšeg kralja su zašutali.

Iako je o turskom poreskom sistemu mogao da zna samo iz priča, bio je naisto da je Srbija, između ostalog, posle cara Dušana, propala zbog poreza koji su se množili i ubijali narodnu lojalnost prema državi.

I turski poreski sistem koji je u početku bio pravedniji, vremenom se izrodio u puka i osiromašio narod. Zbog toga na početku rađawa srpske demokratije posebnu pažnju posvećuje stvaranju države...

Smisla njegove političke nastupe evropskog i svetskog dometa, Pašić nije imao vremena da odgovara na ušestala pisma koja su u velikom broju pristizala iz njegovog rodnog grada Zaječara. Zaječarci su u njemu videli moćnog i pravednog državnika i nešto su mu se obrađali, ne uviđajući da Pašić ima važnija 103

posle od njihovih novonastalih brigada. Predsednik Zaječarske opštine dr Laza Ilić ali mu se na način nabavke materijala za građenje vojnog utvrđenja i kasarnskih štala u vrlo prisnom, *ak ironinom* pismu. Cigle i drugi materijal nabavčani su u Beogradu i to po vrlo visokim cenama. Prevoz tog materijala je još više uvećavao ionako enormne troškove.

Očigledno, neko ko je imao monopol na isporuku materijala za Zaječar se brzo obogatio. Jedino na to pismo, sudeći bar po dokumentaciji IA u Zaječaru, Pašić je odgovorio nadležnom ministarstvu, pa je ovako skupa izgrađena obustavljena, a cigla je daće nabavčana u samom Zaječaru.

U septembru 1890. godine Pa{i} po drugi put postaje predsednik skupštine Srbije. No, kako to obično biva, Pa{i}ev politički uspeh mogli su otežati upravo njegovi sledbenici iz puke ambicije da deluju na bilo kakvom pa i sporednom koloseku, ali protiv nje, mada je to bio zadatak opozicije. Javila se seqaka struja na elu sa Dragaševcem Rankom Tajsijem.

Kasnije je se pokazati da ona nije mi malo bila slučajna, a još mave autohtona. Spoqa gledano, Tajsij je ukazivao na podelu: s jedne strane je guw i opanak, a sa druge cilindar i kaput, dakle seqaci su suprotstavqeni grajanima. Po Vasi Kazimirovi}u ova podela imala svoj uzrok u shvatawu mlade grajanske klase da su seqaci u Srbiji grajani drugog reda. Loše shva-

eno poreklo ovih nesporazuma između bivših seqaka, koji su sada u ulozi grajana još uvek skorojeviški poimali svet i život, i pravog seqaštva izrodio je veliku političku netrpeqivost radikala seqaka prema intelektualcima. Ranko Tajsij je bio protiv kolovawa studenata u inostranstvu odakle, po wemu, dolaza još ljudi nego što su bili, traio je da se ukinu mnoga predstavnštva Srbije u inostranstvu u vreme kada je izolacija pretila kao bolest. Došlo je do sukoba Tajsija i voštva radikalne stranke. Iza Tajsija je, meutim, stajao jedan od starih radikala, Dragi{a Stanojevi}, kome se kasnije u potpirivawu 104

guwa i opanka pridruuje i Ja{a Prodanovi}.

Pa{i} je ove napade svojih sledbenika hteo mirno da prebrodi i da sauva radikalnu vladu. Pozvao je nezadovoljne, kojima, uzgred reeno, niko nije branio da prihvate drugačije odevawe, kako su to mnogi već učinili, da jasno ukažu na nedostatke u radu vlade i da preuzmu odgovornost za posledice koje mogu snaži ovu zemqu.

Dok je trajao napad radikalske frakcije na vladu, Pa{i}u je pristupio i njegov bivši protivnik iz godina Pa{i}eve emigracije, Sava Gruji} (po onoj latinskoj poslovcici da se qudi kao i vremena mewaju).

PA[I] U ULOZI PREMIJERA

RASKID SA NARODNOM VOJSKOM

Pod pritiskom Ranka Tajsija, predsednik radikalne vlade Gruji}, kolebqiv i neenergičan po prirodni, daje ostavku u februaru 1891. g. Pošto je vlada pala, na scenu je stupio stvarni lider tobove seoske

opozicije unutar stranke □ Dragi{a Stanojevi}. Sve {to je na radikalskim skupovima Pa{i} kritikovao, Stanojevi} je ponaqao u svojim napadima, ali je za glavnog krivca svih propusta ozna~avao Pa{i}a. Svim nevoqama dodao je jo{ jednu naizgled fatalisti~ku, a u stvari demago{ku ocenu, koja podstrekivala kaos, da u Srbiji umesto Du{ana □na prestolu sedi nejakom dete□. Stanojevi}ev istup shva}en je kao poziv na revoluciju. Pa{i} je osudio Stanojevi}ev poziv za proglašenje vanrednog stava i zavo|ewe vojne uprave u op{tina. Posle kra}eg vremena Pa{i} je objavio da }e sam sastaviti vladu da bi se sve nepotrebne te{ko}e presekle. Takav rasplet tra}ili su i *lanovi radikalne stranke. Pa{i} se pozvao na kr{ewe statuta stranke od strane Stanojevi}a po kome se samovoqa pojedinih lanova sankcioni}e.* Suprotno od onoga 105

{to je u~inio prema prvom radikalskom kapitulantu Todorovi}u, kada je tra}io da se on ne iskqu~i iz stranke, sada sam tra}i isterivawe i su|ewe Dragi{i Stanojevi}u. I Taji} je za kra}e vreme ukloqen.

Nova Pa{i}eva vlada formirana je odmah u februaru 1891. godine. Wen predsednik i ministar bez port-feqa je sam Nikola Pa{i}. Prvi politi~ki ciq novog predsednika vlade i ministra □ premijera je uklawawe biv{eg kraqa Milana iz zemqe jer je on i daqe, kao i ranije, intrigirao protiv wega. S wim je hteo da istera iz zemqe i primitivnu agresivnost, gloèewe i zavist, da vrati davno odstrawenu logiku u politi~koj praksi, da odstrani ru{ila~ku opstrukciju, jednom re~ju, kako je znao da kaè, □milanov-

{tinu□.

Drè}i se protokola koji je ustanovqen prilikom abdikacije kraqa Milana, Pa{i} ga je do~ekao na stanici, a sporazum i uslovi kraqevog trajnog napu-

{tawa zemqe su brzo dogovoreni. Biv{i kraq je dobio ukupno tri miliona dinara da bi se odrekao dràvqanstva Srbije. Po kraqevoj èqi zemqu je morala da napusti i razvedena kraqica Natalija.

Done{en je i □zakon o ~lanu srpskog kraqevskog doma□

sa izvesnim propustima. Kraqica Natalija je silom proterana iz Srbije jer Pa{i} ni za dlaku nije hteo da odstupi od dogovora. Gra|anstvo Beograda, emotivno vezano za sudbinu kraqice Natalije, koju je biv{i mu} kraq, sada odvojio i od jedinog sina, Aleksandra,

ustaje na demonstracije. Intervenisala je vojska i policija, bilo je mrtvih i povređenih, ali je Pa{i}

dokazao da se wegova ne poriče.

No, i pored svega, Pa{i} je znao da je lokalno radikalno voľstvo loše raspoloeno prema wemu, da su se nerazumevawa, intrige, nerealna o~ektivawa da }e se sve promeniti preko no}i, razbuktali. Godi{wa skup{tina radikalne stranke odrana je u Zaje~aru u septembru 1891. godine, neposredno posle posete Pa-

{i}a i Jovana Risti}a Rusiji i Austrougarskoj. U

Zaje~ar je stiglo oko 700 delegata iz cele Srbije koji 106

su najpre napali pove}awe buxeta, finansirawe staja}e vojske, blagonaklonost prema biv{em kraqu, izgon kraqice, neefikasnu spoqnu politiku koja ni{ta ne *ini upravo na onome {to je Pa{i} najvi{e zago-varao: osloba}awe Kosova. Pa{i}evi protivnici, pa i cela intelektualna javnost oigledno ne smatra da Srbija jo{ nije spremna, a da se o wenim nacionalnim ciqevima ne moe javno trubiti. Pa{i} je ipak odo-leo zahvaquju}i pomo}i nekoliko svojih istomi{qenika jer on fakti~ki i nije bio na udaru, nego zate~eno stawe. Pou~en istorijskim iskustvima promenio je kurs stvarawa narodne vojske i zaloio se za ja~awe staja}e. Uspe{no je odbio i napade zbog pove}awa buxeta za vojsku. Uverio je svoje napada~e da }e Srbija ubudu}e imati mo}nog saveznika □ Rusiju. Od o~eki-vanog i u stranoj {tampi najavqivanog sloma radikalizma u Srbiji nije bilo ni{ta. Pa{i} je razuverio i ohladio sve usijane govornike.*

Na mestu streqawa radikala na Kraqevici u Ti-mo~koj buni, Pa{i} je odrào govor u kome se zaloio za *i}ewe vlasti i politike od protivnika timoke pobune, agitatora i predvodnika slivni~ke avanture i od nasilnika koji su zbog strana~kih ciqeva pro-livali krv i u zatvorima mu~ili svoje radikalske protivnike. Naglasio je da je sada{wa radikalna vlada demokratska, a ne anarhi~na, tako da ne sme niko u ime stranke da deluje samovoqno, jer to donosi politi~ke {tete, i izjasnio se za ja~awe staja}e vojske.*

Potpuno je bio na~isto da se narodnom vojskom, za koju se uo~i timo~ke bune zalagao svim sredstvima, hajdu~kom gerilom i haramijama ne mogu postiji istorijski ciqevi srpske drave. Ja~awe vojske □

□narodne sloge i snage□ označio je kao strateške cipeve krajevne Srbije. Za kritičare navodnog zapostavljanja nacionalnog oslobođenja imao je odgovor u tome što je za te velike trenutke potrebno savladati još jednu vještinu □□umeti čekati□.

U mestu svog rođenja, Zajecaru, Pašić se tih dana oslobodio svih članova glavnog odbora stranke 107

(Grujića, Tajića, Taušanovića, Xaje, Vujića) koji su ovaj čin, aludirajući na strepnje 1883. g. nazvali □druga seča radikala□.

Da li je tada duž razgovarao sa dr Lazom Ilićem, ne zna se, ali je povoda bilo jer je dr Ilić prethodne godine uputio Pašiću još jedno pismo u kome je optužio liberalnog prvaka vojvoda Genčića da sputava zajecarsku policiju da preseče (verc krupne stoke, što znači da praksa iz turskog vremena, neposredno posle oslobođenja Timočke Krajine i krimskog rata, još nije bila napuštena. Dr Ilić takođe protestuje protiv postavljanja D. Kojića, političkog protivnika radikala, koga naziva □drevna bekrija□ za učitelja u Zagraju. Nije zadovoljan ni učiteljem koji je bio u Vratarnici i pri tom imajući na umu nekada-

(u hajdučiju na tim prostorima, naglašava da bi smewivawem ovih ljudi bilo postignuto □da nam i gorvi kraj sreza zadovoljan bude□. Sušno leto 1891. g.

bilo je mučno i za Pašićevog starog prijatelja sa kojim je često imao i nesporazuma.

□AKO VAM SMETAM BACITE ME U MORE□

Teško je koje je sam Pašić imao kao predsednik skupštine, lider radikalne stranke, a potom i kao predsednik vlade obaraju se i na mitropolita Srbije, Mihajla. Zbog skupštinske procedure i verovatne opstrukcije ministra prosvete, zakon o preustojstvu bogoslovije nije donesen, a stari po mitropolitovom uverenju, kao da se ne sprovodi, zbog čega se dovodi u pitanje upis učenika u prvi razred bogoslovije.

Mitropolit Mihajlo se očigledno ne slaže sa izveštajem ministra prosvete i ne miri se sa konstatacijom da se u bogosloviji (kolske 1891/92. upis neće ni izvršiti jer ga skupština nije odobrila. Bez uvijanja, ali smireno i civilizovano mitropolit ukazuje Pašiću da se tako □čini nepravda sveštenstvu□, □uništavaju se srpski arhijereji□ uz napomenu da srpska 108

bogoslovija postoji od 1836. godine. Sudeći po tonu drugih pisama Pašiću od strane mitropolita Mihajla ovaj zastoj je ukloven. No, ubrzo je mitropolit imati još jednu mušnu potrebu da se lično obrati Pašiću zbog klevete radikalskog glasnika *Takovo* u kome je zatraženo mitropolitovo proterivanje. □Pošto sam smetva vašim poslovima... ako i vi tako mislite, onda rešite stvar bez skandala i bez sablazni.□

Biblijski smireno, sa duboko potisnutim nezadovoljstvom ošiglednim uvlačenjem u dnevnu politiku koje je mogao osetiti samo onaj koji je već bio u progonstvu pa mu se preči zadavanjem nove rane preko one stare i zarasle, mitropolit Mihajlo svoje kratko pismeno obrađavanje predsedniku vlade Srbije Pašiću završava ovim rečima: □Ako vam smetam □ bacite me u more, te neka lađa ili brod upravi vaše qude mirno, srećno i ispravno...□ Ovo mitropolitovo obrađavanje je imalo efekta jer stižu i druga sa mirnijim slubenim tonom. U wima se predlaže dodeqivawe ordena Sv. Save Rusima, izgradwa hrama Svetog Save na Vračaru itd.

No, nevoqe nisu mimošle ni mitropolitovog sapa-tnika iz emigracije, posle timoćke bune, koji sada ne mora da brije bradu da bi se sakrio od progoniteqa jer je predsednik srpske vlade. Kako to biva u politici, autoritarni političari, koji se rukovode logikom i vizionarstvom izazivaju pre svega opstrukciju svojih najbliih saradnika, mawe ili više ambi-cioznih imitatora.

Izgubivši i meru i kompas koji bi ograničili wihove politićke apetite Pašićevi protivnici u stranci zalagali su se za podelu. Tako su tri frakcije poćele da se blate sve do sledeće skupštine u septembru 1892. g. koja je održana u Aleksincu. Najaktu-elniji su bili pokućaji austrougarske ćtampe da obezvredi sve Pašićeve nade u Rusiju. Pašić je istovremeno od starih neprijateqa bio napadnut kao □gro-bar stranke□ koji mora da shvati da su srpski radikali ovakvi kakvi su na ćelu sa Pašićem za same Ruse □opasan proleterijat□ stvoren □u gnezdzu zloko-109

bnog parlamentarnog sistema□. Na toj skupštini Pašić je dvojicu svojih oponentata (Tajsića i D. Kati-

ća) predložio za predsednika i potpredsednika kon-ferencije, ćime je malo stićao strasti, ali su u glavni odbor ućli Tajsić i Miloje Barjaktarević.

ZAJE^AR POSLE IZBORNE POBEDE

List *Timo~anin*, glasilo radikalne stranke u Timo~koj Krajini³⁸ pojavio se u Zaje~aru nakon pet meseci parlamentarnog ivota u Srbiji {to zna~i posle pobede radikala na izborima. U prvom broju ovog lista kao pripadnici stranke na vlasti timo~ki radikali se ve} brane od opozicije u *lanku* □Kleve-tnici□. *Istovremeno se donosi i izve{taj od znaaja za razvoj Zaje~ara kao centra crnore~kog okruga.*

Re~ je zboru kmetova svijuz op{tina na kome su svi seoski prvaci obave{teni o koristima izgradwe vojni~kih kvartira i {tale za kowe kako bi se u dogledno vreme u Zaje~aru mogao smestiti jedan artiqerijski puk. Od prisustva tolike vojne formacije, kako konstatuje uvodni~ar, najve}e koristi bi imali zaje~arski trgovci jer bi vojsci prodavali meso, povr}e, hranu, drva za ogrev, seno, slamu za kowe i druge potrebne proizvode.

Jasno je da bi i proizvo|a~i, odnosno zemqoradnici imali svoj deo dobiti. Ova ideja, koja je potekla od dr Laze Ili}a, a Pa{i} ju je svesrdno prihvatio, {to se moe ustanoviti na osnovu prepiske sa *lanovima wegove uè porodice koji su ostali u Zajearu*, prihva}ena je na sreskom zboru kmetova o ~emu je pisao *Timo~anin* 17. avgusta 1889. g. Prihva}eno je da grad Zaje~ar svojim sredstvima podigne kasarnu za jedan artiqerijski puk.

Kako su se primicali jesewi izbori 1889. godine *Timo~anin* sve vi}e izve{tava o isticawu kandidata za narodnog poslanika varo{i Zaje~ar. Razgovori na 110

tu temu vojeni su u Radikalskoj kasini. Dvadesetog avgusta uvodani~ar izraava svoju zabrinutost {to se narodna vojska II poziva ne zove na vèbe. Bio je to siguran znak da Pa{i} namerava da potpuno zaposta-vi narodnu vojsku, zbog *ijeg ukidawa je wegov politiki rad u narodu najneposrednije izazvao timo~ku bunu, a da oja~a staja}u. O~igledno ni urednik Timo-*

~anina, ni vijeniji Zaje~arci i radikali nisu shvatili novu orijentaciju mada je izgradwa kasarne wu nagove{tavala. Pomenuti zbor u Radikalskoj kasini otvorio je dr Laza Ili} (u to vreme potpisivao se kao □Zaje~arski□). On je o~igledno u prazno agitovao da }e Pa{i} povratiti narodnu vojsku, ne shvataju}i da je narodna vojska, koja jednim delom raspiruje i odrava hajdu~iju i samovoqu, stvar pro{losti.

^esta tema u *Timo~aninu* je i povratak mitropolita Mihajla iz Rusije, gde su ga kraq Milan i liberalna vlada prognali. Najobilnije su, razume se, agitacije u korist kandidature Nikole Pa{i}a za narodnog poslanika i neko od visokih mesta u vladi Srbije. On je, mogli su tog leta 1889. g. da *itaju Zajearci*, sposoban da osvetli obraz □i nama, i stranci, i domovini na{oj□. *Timo~anin* je {tampao i govor dr Laze Ili}a u kome je Pa{i}a u ulozi prvog *oveka Srbije, ovako okarakterisao*: □*Pa{i}* je po ro|ewu na{ sugra|anin, Zajearac. Spada u red najobrazovanijih sinova ne samo na{e varo{i no i na{e domovine. Ranije su, nastavqa dr Ili}, Zaje~arci boj`qivo isticali tu *iwenicu*.□ *A osim toga u tome ni Pa{i}* nije bio jedini. *To je postigao i □jedan drugi opet na{ sugra|anin, Timoanin* (pokojni Svetozar Markovi})□. I Nikolu i wegove drugove, napomiwe dr Ili}, su biro-krate nazivali: □komuncima□, □anarhistima□, □petro-lejcima□ itd.

111

□BIRAJTE ONOG KOG JE VA[A SAVEST DA POTVRDI□

Dan uo~i izbora, 15. septembra 1889. u *Timo~aninu* je objavqena kandidatska lista za poslanike krajinskog, kwaèva~kog i crnore~kog okruga i varo{i Negotin, Kwaèvac i Zaje~ar. Za poslanika varo{i Zaje~ar predlaè se Nikola Pa{i}. Uz ovu kandidaturu, u istom broju, {tampana je i pesma Jovana Jovanovi}a Zmaja pod naslovom □Birajte□. Sveina izre~enah misli o tome kakve qude treba birati, mada je te{kko doku~iti sve o kandidatima kako tada tako i danas, jo{ uvek je aktuelna: □*Birajte sebi diku il□ srama*

birajte slogu, ~ega s□ du{man boji

birajte wivi tu~u il□ ètvu

sad bud□te qudi, il□ ostajmo deca

birajte onog kog }e va{a savest da potvrdi.□

Uz saglasnost zbora radikala Pa{i} je ipak prihvatio mandat koji mu je ponudio mnogoqudni ni{kki okrug pri *emu je imao na umu □obzire politike i finansijske□*. U grozni~avoj kampawi najbrojniji su, razume se, napadi na liberalnu stranku i wenog lidera, tako|e Zaje~arca, ta~nije Velikoizvorca, \or|a Gen~i}a. Gen~i}, potomak bogate porodice jo{ od turskog vremena, je na stranicama *Timo~anina* optu~èn i za grehove svog dede koji je prilikom oslobo|ewa Timo~ke Krajine 1833. g. oti{ao sa Turcima za Vidin. Stoga je razumqivo {to kandidat liberalne stranke, sugerira uvodni~ar *Timo~anina*, koja je

po rađirenom uverewu vodila politiku podani~kog vezivawa za tuđine, \or|e Gen~i} ide stopama svoga dede. □ Ta ista gotovanska krv nije mu dala u mladosti da u~i, a danas da radi i da se mu~i, ta ga je krv ote-rala u liberalnu stranku jer je samo ona kao god i on vazda traila mule. □ To je preuveli~ana slika ali ne i sasvim neosnovana konstatacija o li~nosti \or|a Gen~i}a.

112

Politi~kim protivnicima, liberalima, preko *Timo~anina* se uop{te zamera ume{anost u smrt Adama Bogosavqevi}a, neuspeh u turskom ratu 1876. g. oslawawe na Rusiju, progawawe mitropolita Mihajla.

Napredwacima se pripisuju ovi grehovi: progonstvo Vase Pelagi}a, izazivawe zaje~arske, gamzigradske i pore~ke bune, kao i Ilkina smrt, rat sa Bugarima, afera Bontu, oslawawe na Austriju, atentat na kraqa Milana itd. Kona~no su 24. septembra 1889. g. trijum-falno objavljeni rezultati izbora: □ Radikali odràli sjajnu pobeđu, liberali uàsan poraz odneli. □

KANIC U TIMO^KOJ KRAJINI, PRVA UZVRAJAWA OPOZICIJE

Po~etkom oktobra 1889. g. Pa{i} se zahvalio bira-
ima preko pisma koje je uputio dr Lazi Ili}u. Istovremeno je najavqena poseta starog znanca □ Filipa Feniksa Kanica. Pisac lanka u Timo~aninu napomiwe da je Kanic osobitu pàwu posvetio istoriji □ jugoslovenskih naroda, a naro~ito nas Srba □. Pomiwe i Kanicove kwige: □ Tragovi rimskog ìvota u Srbiji 1861. □ i podse}a ~itaoce da je u Srbiji i Bugarskoj boravio 1859. g.

Posle vesti o Kanicu i wegovom dolasku, po~etkom novembra {tampa se u *Timo~aninu* podlistak o wegovom boravku u Timo~koj Krajini. Podlistak u vi{e nastavaka nije potpisan, ali sude}i po stilu moglo bi se re}i da ga je pisao profesor gimnazije Dragoqub Pavlovi}. Pisac feqtona, kako se jasno moè videti, poznavao je Kanica preko wegovih kwiga.

Najpre je opisano kako je sa jo{ nekoliko Zaje~araca po{ao Kanicu u sretawe.³⁹ U Straì, ispod ^esto-brodice, Kanica, neupadqivo i skromno odevenog, ugostili su salatom i pe~ewem. Zatim su svi zajedno obi{li crkvu Lozicu i Lopu{wu.

113

U *Timo~aninu* od 12. novembra 1889.g. Kanic je, prema zapisima uvodni~ara, u dru{tvu uglednih Zaje-araca obnovio svoja se}awa na kneza Milo{a, Vuka Karaxi}a i \uru Danii}a. Sada, posle trideset godina, Kanic je ponovo u Srbiji. Urednik *Timo~anina* R. Mici} ili wegov budu}i naslednik D. Pavlovi}

iskoristili su priliku da pitaju odli~nog poznavaca balkanskih prilika {ta misli o me|usobnim odnosima Srbije i Bugarske. Wegov odgovor pokazuje da je u pro{losti, kao i danas, uvek bilo qudi koji su na sloèna pitawa imali predloge za dobra re{ewa.

Iako je u pitawu 1889. godina, kada }e u bliskoj budu}nosti biti sklopqen vojni savez sa Bugarima ali i okon~ana tri rata 1913, 1915. i 1918. □ odgovor Kanica je i dandanas adkuelan: □Ima ponekih Srba i Bugara koji hr|avo razumeju intrese dvaju bratskih naroda.

Oni im ne èle miran razvitak. Ali to su neznalice pro{losti i nesvesni predstavnici budu}nosti sopstvenog naroda. Spas je oba naroda u slozi i u savezu.□

U vezi sa pisawem bugarske {tampe o bugarskim teri-torijalnim pretenzijama Kanic je odgovorio: □Propu-tovao sam skoro svu Bugarsku, samo nisam bio u Trnu i Brezniku, ali znam i uveren sam da tu ìve Srbi.

Ako ho}e da potpiruju ogaw razdora, onda Srbi imaju ve}ih i pravih pretenzija na bugarsko zemqi}te.□

Timo~anin izve{tava da su poslanici iz Zaje~ara bili kod ministra za privredu da izmole nadoknadu za uzeto zemqi}te za trasu budu}e timo~ke èeleznice.

Najavquje se nova administrativna podela Timo~ke Krajine i s wome i nova neo~ektivana nevoqa za Zaje-ar, rasparavawe crnore~kog okruga. Akter promene ravnoteè izme|u gradova bio je jedan od opozicionih lidera, Panta Sre}kovi} iz Ni}a. Novom podelom, kako su *itaoci obave}teni*, *Rgotina bi pripala krajinskom srezu*, *Bor*, *O}teq*, *Slatina*, *Buje*, Topla i Dowa Bela Reka pore~kom, sa sedi}tem u Dowem Mila-novcu, a Lubnica, Gamzigrad, Brestovac i Metovnica boqeva~kom.

Posle uspe{no okon~anah izbora koji su afir-misali Pa{i}a u Zaje~aru, ali ne u o~ektivanoj meri i 114

u Beogradu, *iji je iteq faktiki* i bio, nuno je pomenuti da se skupština sreza Zaje~ar negativno izrazila o ukidawu crnore~kog okruga. Isti zakqu-ak donela je i skupština boqevakog sreza. Dve skupštine su konstatovale da predlaga~i nove admini-strativne podele nisu vodili brigu o □geografskim prilikama i potrebama stanovni{tva□.

PRVA SKUP[TINSKA INTERPELACIJA POKRENUTA OD TIMO^KIH POSLANIKA

Prva interpelacija (poziv upu}en odgovarnom ministru u vezi sa nekim aktuelnim doga|ajem u ciqu wegovog potpunog razja{wewa koje donosi ili ostavku ili potpunu odbranu pred poslanicima i javnosti) u demokratskoj Srbiji podigla se u oktobru 1889. g.

kada je poslanik narodne skupštine bio dr Laza Ili}, ina~e Zaje~arac, koji je □interpelovao□ ministra privrede, Kostu Tau{anovi}a, zbog na~ina koji je ministar upotrebio prilikom ugovarawa izgradwe po{tanske linije Ni{ □ Kwaèvac, Zaje~ar □ Negotin.

Interpelacije u skupštini Srbije po kojima je Adam Bogosavqevi} postao poznat u celoj Srbiji, ne ra~u-namo u prave zbog toga {to u Adamovo vreme, negde do prvog i drugog srpsko □ turskog rata 1876. i 1878. g. i nekoliko godina posle wih, nije bilo politi~kih stranaka ve} grupacija.

Dr Laza Ili} je optuio ovog strana~kog kolegu, ministra u novoj radikalskoj vladi, {to je □ispod ruke□ dao pravo investirawa i izgradwe pomenute po{tanske linije □starim zakupcima□, tj. onim pre-duzetnicima koji su svoje pravo stekli kada radikali nisu bili na vlasti. O interpelaciji dr Laze Ili}a i poslanika krajinskog okruga list *Timo~anin* je izve-

{tavao u vi{e navrata. Tako se 12. novembra 1889. g.

~itaoci i javnost obave{tavaju da su poslanici kra-115

jinskog okruga, ~ije je sedi{te u Negotinu, zahtevali raskid ugovora i novu javnu licitaciju za izgradwu po{tanske linije ali ministar Tau{anovi} na to nije dao saglasnost.

Kakva bi mogla biti pozadina ovog skup{tinskog slu~aja? ^inilo se da je sjajna radikalska izborna pobeda mogla da pokrije i zaba{uri □sitnicu□ u vezi sa po{tanskom linijom kroz Timo~ku Krajinu. U

skupštinskoj raspravi, u kojoj su, pored dr Ilića, učestvovali i pop Mijajlo Nikolić, Božo Kunatović, Stojan Stanković i Dušan Dimitrijević, iznet je stav da je ministar nastavak izgradnje morao da dodeli na javnoj licitaciji. Uistinu, bez licitacije niko nije mogao da jemči da se neki novci u vidu mita nisu zalepili za ministrove prste s obzirom na veliki pritisak preduzimača i zastupnika iz Timočke Krajine. S druge strane, možda je bilo ispravno da se ministar drži slova ranije sklopljenog ugovora. Za nas je od značaja podatak da se tada u Srbiji uvodi interpelacija kao sredstvo u borbi protiv korupcije i samovođe, a naročito protiv samodovođenosti stranke na vlasti koja ima i skupštinsku većinu. U vezi s tim *Timočani* ovako opisuje najvažniji korak koji parlament uvodi u pravi demokratski život: □...onda se ni za jedan trenutak nismo ustezali, iako je to radikalni ministar, da sa svojim protestom u vidu interpelacije izađemo i pred samu skupštinu...□ □...Kako i u interpelaciji tako i u klubu, ministar je nemilice osuđivan, bez obzira što je član vlade koja je postala iz radikalne stranke i koja je imala ogromnu većinu u skupštini.□

116

PROMENA GENIJEVE LOKALNE POLITIKE

List *Timočani* je, razume se, najpre i najviše zadovoljavao stranačke potrebe. Uvodni *lanci su uglavnom o tri napada na liberalnu stranku i Wenog poslanika u skupštini, Genića, kao i na naprednjačku stranku i Wene poslanike i lanove. ^ak je i feqton* □Mila□ 40 koji je Dragoqub Pavlović pisao sa kvièvnim pretenzijama, donosio aluzivne opise najviših predstavnika zajearskog pravosuđa da bi se najverovatnije omogućila smena predsednika i sudija pošto nisu bili *lanovi radikalne stranke. Da li je bilo stvarnih razloga za to, ne može se utvrditi samo na osnovu objavljenih lanaka i vesti. U feqtonu o lepoj i poročnoj učiteljici Mili koja se pakosno podsmeva svojim priglutim udvarima koji su po modi onog vremena obično bili pisari □ pripravnici, predsednik suda neimenovane varoši, iji ambijent ipak lii na Zaječar, je opisan kao individua sa □idiotskim licem□ koje krije □najdeqqu glupost□, on više lii na □upraviteqa apsane nego na oveka koji zauzima najviše mesto u sudu□ i tome slino.*

Preko skupštinskih izveštaja, koje su najčešće pisali narodni poslanici, među njima i dr Laza Ilić, ili sami urednici, najviše se popularizuju poslanici koji se najviše zalagali za Zajčar i crnoreški okrug, a anatemizuju svi drugi koji su ugađali centralističkim težinama. Tako se u *Timoaninu* od 17. decembra obelodanuje da se poslanik Borje Genić u skupštini izjasnio protiv opstanka seoskih komiteta.

Komiteta su vid seoske solidarne pomoći: u opštinskom ambaru, koji se obično nalazio u centru sela,

uva se određena količina kukuruza koja se prikuplja razrezom po svakom seoskom domaćinstvu. U slučaju slabog roda zbog suše, grada ili nekog drugog uzroka zajednički kukuruz se deli. Genićeva protivljenje ovom vidu samopomoći skupštinski izveštava ovako 117

komentariše: □Wemu nikad neće grad da ubije, niti suša da izgori, niti voda da odnese, on živi od gotovine.□

Iz drugih članaka se sagledava spor u vezi sa plavljenjem odštetne zemlje koje je vlasnicima uzeto za prugu Vrška i Radujevac. Možda se razumeti da sešaci traže više nego što država i vlasnici mogu da plate. Glavni oponent je R. Libius, član timorke železnice, koji je servilni član Jirica i upravo Genić i grčki liberali.

Razumljivo je da se stoga iznosi i stav radikalske strane u odnosu na industrijsku železnicu. On je u okvirima nacionalnog programa stranke pa se u *Timo-*

aninu bez uvijanja iznosi ocena da od eksploatacije rudnika Vrška i pruge koja je zbog rata i izgradjena i nađi građani nemaju nikakve koristi.

Pored stalnih antiaustrijskih tonova i povremenih vesti o dobrim odnosima sa Bugarskom, posebno se objavuje reagovanje na pisane bugarskog šovinističkog lista *Vardar*. Na stalne težnje prisvajanja nekih prostora, iako je reč o maloj populaciji, *Timoanin* odgovara *Vardaru* ovakvim predlogom: □Mi, Zajčarci, pristajemo da u svojoj sredini otvorimo bugarsku željeznicu pod jednim samo uslovom, da i oni dozvole otvaranje srpskih željeznica u Trnovu, Brezniku, Sofijskom i Vidinskom okrugu u kojima živi srpski element.□

LOKALNA SAMOUPRAVA U ZAJČARU

U *Timoaninu* od 21. decembra 1889. g. nepotpisani narodni poslanik komentariše zakon o opštinskoj samoupravi. Pored ostalog

zalaè se za ustonovqewe kriterijuma za kandidate op{tinske uprave. Oni moraju da poseduju slede}e li~ne osobine: sposobnost, po{tewe, karakternost i energi~nost. On, na daqe, 118

isti~e dobre strane ve}eg broja kandidata za op{tinsku upravu. [iri krug kandidata omogu}ava da kandidati mogu biti i □oni sa pli}im xepom□, a ne kako je ranije bilo samo krupniji poreski obveznici. Taj zakon koji je ve} bio na snazi, kako izve{ta~ isti~e, predlòli su radikali. S druge strane u *Timo~aninu* se o{tro napada crkveni zakon kao i drugi koji su doneseni za vreme liberalne vladavine. Crkveni zakon je tako pisan da omogu}ava □samovoqu arhijereja□, svojim delovawem on umawuje davawe dràvi i ne-srazmerno uve}ava crkveni buxet. Zanimqivo je da je ovaj komentar dat od strane anonimnog sve{tenog lica.

U februaru 1890. g. objavqeno je da je skup{tina op{tine Zaje~ar odobrila buxet ~iji je iznos bio ve}i od onog koji je op{tina imala u vreme liberalne vlade. Te zime biraju se u isto vreme seoski kmetovi i ~lanovi op{tinske uprave. Ve}ina izabranih su radikali, sa po kojim liberalom ili napredwakom.

Pogre{no i nepravedno usmerena strela ina~e razumqive kampawe protiv monopola koji su stranci imali u Srbiji, dovela je do smene glavnog i odgovor-nog urednika *Timo~anina*, Radovana Mici}a. Dvadeset i drugog februara 1890. g. pod izgovorom da strance na odgovornim mestima treba zameniti doma}im {kolo-vanim qudima, neosnovano je napadnut okrùni lekar Rozentaq. Fraza koja je prili~ila situaciji u kampawi ukidawa monopola za trgovinu soqu ili spre-avawa daqe eksploatacije ugqa □ □Srbija ima dosta svojih sinova□ □ sada je bila uperena protiv iskusnog, sposobnog i po{tenog lekara koji je napadnut da je koristio podvoz da bi stigao u najudaqenija naseqa crnorekog okruga. Pri tom mu je kao glavni motiv pripisana èqa da se obogati. Rozentaq je podneo ubedqivu argumentaciju na osnovu koje se moglo zakqu~iti da se rukovodio ciqevima svoje humane struke. Nakon toga, kako je objavqeno u *Timo~aninu* 25. 2.1890. g. glavni i odgovorni urednik Radovan Mici} je smewen.

119

Sve u svemu sa stranica lokalnog lista vidi se ostvarewe povoqnije demokratske klime, efikasnije delovawe dràvnih organa, dobri

rezultati u borbi protiv stranog monopola, pove}awe gradskog buxeta i sl.

Poslanik dr Laza Ili} je ~esto prisutan u *Timo-
~aninu*. On u broju od 8. aprila 1890. g. pi}e o poboq-
{awu bawskog le~ewa. Rezultat tog poboq{awa je ve}i priliv gostiju iz susednih zemaqa. Tako je u pro{loj 1889. g u Brestova~koj bawi boravilo je 57

Bugara i troje Rumuna. Nema, me|utim ni jednog broja u kome se ne napadaju politi~ki rivali radikalne stranke, neimenovane visoke li~nosti iz liberalne i napredne stranke koje uporno ometaju postavqewe vladike timo~ke eparhije sa sedi{tem u Zaje~aru. Ono bi uistinu utvrdilo presti Zaje~ara u celoj Timo-koj Krajini. Eparhija je obuhvatala sva tri okruga, krajinski, crnoreki i timo~ki. *Timo~anin* izve-

{tava, ali sa dosta rezerve, da bi za episkopa mogao biti imenovan g. Firmilijan, profesor beogradske bogoslovije.

POTERE I ZAKON PROTIV HAJDUKA, ODMETNIKA, KRIMINALACA I LOPOVA

U broju od 29. aprila 1890. nagla{ava se veliki uspeh radikalne vlade: likvidacija hajduka, kriminalaca i lopova. ^esto i na prvim stranicama *Timo-*

~anin mnoge liberale i napredwawe, koji se nazivaju

□doma}ini□, □{varckinsleri□, □kajmakamci□ izjedna-

~avani sa razbojnicima. □Koliko ima javnih razbojnika u Crnoj Reci, u celoj Timo~koj Krajini? Svi su pohvatani kàweni, pobijeni. Crna Reka je energijom radikalne vlade, trudom radikalne policije slobodna od hajduka koje ste joj vi (liberali) ostavili.□

U vezi sa tim zaokretom u odvajawu dràve od kriminala *Timo~anin* donosi i konkretne informacije.

Sve se mawe mogu pro~itati pri~e o nerasvetqenim slu~ajevima ubistva ili kra|e, nema popustqivosti, 120

ni organizovanog bekstva uhva}enih hajduka, a sve je vi}e uhap{enih, ubijenih i osu|enih. Tako su, kako *Timo~anin* izve{tava, me{tani Sala{a zajedno sa policijskim vlastima organizovali krajem septembra 1889. godine dve potere. Druga je bila efikasnija pa su pohvatani i zatvoreni hajduci iz Zlota. Nije propu-

{teno da se naglasi da su te hajduke pustili iz zatvora napredwaci. Iz drugih izve{taja saznaje se da hajduka ima i u Rgotini i Krivequ. [estog avgusta 1889. g.

ubijen je bugarski hajduk Nikola Mikov iz Izvor Mahale, a 7. septembra iste godine hajduci su ubili urova~kog sve{tenika. Po pi{toqu koji su napada~i u bekstvu ostavili za sobom vlasti su identifikovale hajduka Dan~u jer je na koricama ispisao svoje ime.

Osamnaestog februara 1890. g. jedan Grqanac je zbog ubistva osu|en na 20 godina robije, a u Lubnici je u porodi~nom obra~unu zbog prodate stoke jedan bio ubijen, a ubica uhva}en i zatvoren. U junu iste godine bugarske vlasti su na{oj policiji predale Jovana Ro{u koji je posle kra|e pobegao u Bugarsku. Istog meseca u Vratarnici je uhap{en Naka Askovi} koji je ubio ènu i ta{tu, a svoju karijeru okon~ao je i bugarski hajduk Ninko Mitov koji se dugo vremena krio po celoj Timo~koj Krajini. Dobro organizovanim prepadom on je uhva}en u Grlu{tu. U julu je uhva}en dràvqanin Bugarske i odmetnik Trifun Vatovi}, rodnom iz Staropatice. Odmah je bio predat bugarskim vlastima. Nepoznati hajduci su na va{aru 29. avgusta ispod Vr{ke ^uke, nedaleko od Stupwa, ubili bugarskog du}anxiju Pan~u Ninova i wegovo maloletno dete.

U jesen 1890. g. ubijen je u Metovnici predsednik seoskog suda Dimitrije Nikoli}. Ubica je *Ian napredwake* stranke i biv{i seoski kmet Ilija Novakovi}.

Sli~no ubistvo sa politi~kom pozadinom, koja se nekada ra~unala u olak{avaju}u okolnost, a sada vi{e ne, dogodilo se i u Zagra|u, gde je ubijen napredwak Vitko Nikoli}. Ubica je bio Ceko Milajkovi} koga su radikali ohrabрили da to u~ini. U Boqevcu, ta~nije u selu Ilinu, je 13. januara 1891. ubijen u poteri hajduk Petar Kobiqac, a tre}eg marta na isti 121

na~in je okon~ao i hajduk Ivan iz Zlota. Krajem istog meseca, posle godinu dana rasvetqeno je ubistvo Boce Markovi}a iz Zagra|a. Wega su na povratku iz pe~albe u Rumuniji ubili Petko Boci} i Petko Donovi}, tako|e iz Zagra|a. *Timo~anin* tako|e donosi vesti o hvatawu pqa~ka{a iz Brestovca, kradqivca stoke iz Belog Potoka, pqa~ka{a i ubica iz Lenovca ~iji je predvodnik bio Stanko Obradovi} kao i ogla{avawe za odmetnika Lile Petkovi}a iz bugarskog sela Kirjaevo.

SE]AWE NA ZULUM BEGOVA FREN^EVI],

ODBRANA CRNORE^KOG OKRUGA

[estog maja 1890. g. novi uredik *Timo~anina* i profesor zaje~arske gimnazije odrào je govor na zaje-arskom grobqu povodom pomena izginulim u bunama i ratovima 1833, 1876, 1877, 1878. i 1885. g. To je bio uobiajeni politi~ki i patriotski skup kakvih je bilo mnogo, ali je profesor Pavlovi} tada izneo malo poznate pojedinosti iz 1833. godine. Te godine, kako je objavqeno u *Timo~aninu*, su bra}a begovi Fren-evi} odveli dve mlade seqanke iz Kru{evca, a Husein □ pa{a, koji je stolovao u Vidinu, naredio je da se poslanici iz Zajeara koji su imali nameru da se àle na visoke namete, okuju i zatvore. Nare|ewe je izvr{io zaje~arski muteselim. Narod se uzmutio i u op{tem meteù Zajearci su pobili *lanove mutese-limove pratwe*. *To se dogodilo 1. maja 1833. Odmah nakon toga knez Milo{ je s vojskom u{ao u Timoku Krajinu...*

Dru{tveni i politi~ki ivot Zajeara bio je bogat u leto 1890. g. Javni zbor radikala zakazan je za 15. jun, zavr{en je regulacioni i nivelacioni plan Zajeara (wegovi glavni tvorci bili su Kozli} i @ivkovi}), zavr{en je spomenik ratnicima iz 1833, 1876, 1878. i 1885. g. Na stranicama *Timo~anina* raz-goreva se antiaustrijska kampawa i napada bugarska 122

{tampa u vezi sa pretenzijama Bugara u Makedoniji, pi{u se *lanci protiv stranaca □ dràvnih slùbenika, trai se wihovo otpu{tawe da bi se zaposlili na{fi {kolovani qudi: □Otpu{tajmo sve inovnike konduitalne (po ugovoru □ prim.p.) i podanike austrijske.□* Povremeno ima dobrih tonova u bugarskoj {tampi. Bugarski novinari, kako ocewuje *Timo~anin*, smatraju da je Srbija dobila ekonomski rat protiv Austrougarske.

Najavqen je i dolazak Nikole Pa{i}a u Zaje~ar i objavqena velika pobeda Zajearaca: administra-tivni odbor skup{tine Srbije odlu~io je da Zaje~ar ostane sredi{te crnore~kog okruga. Inicijativa liberalnog poslanika Pante Sre}kovi}a, ina~e Ni{-

lije, da se Zaje~ar, kao oblasno mesto i fakti~ki sredi{te Timo~ke Krajine raspar~a i uni{ti, je propala. Bez pardona *Timo~anin* izve{tava da je \or|e Gen~i} izostao iz kampawe odbrane Zajeara kao okru~nog mesta. [tavi{e preseqewem sedi{ta timo~ke eparhije iz Negotina u Zaje~ar, koje je bilo u toku, i zidawem kasarne za jedan

kovi~ki divizion, Zaje~ar dobija sve osobenosti centra cele Timo~ke Krajine. Uz sve to ova vest iz skup{tine Srbije pro-

{irena je i ovom konstatacijom: □ Svi znate da je na{ kraj ostao kao iza bõjih le|a. Posle kneza Milo{a nijedna vlada nije htela ni{ta da u~ini i ni{ta da podigne u ovom kraju. Osvrnite se oko sebe □ gdegod stanete, pa }e te se uveriti da nam je {kola i crkva podignuta jo{ za vlade kneza Milo{a... *Za itavo pola veka u Zajearu* nije podignuto dràvnim tro-

{kom nikakvo dràvno i javno zdawe.□

Iz strana~kih interesa urednik *Timo~anina* nema nameru ni da pomene da }or|e Gen~i}, ministar policije iz vremena o kome pi{emo, koji i u tom svojstvu ima zasluga u borbi protiv kriminala, bar dok je bio na tom podoàju, ne reskira samo svoj ugled u Timo-

~koj Krajini ve} i glavu, po{to se sve vi{e suko-bqavao sa kraqem Aleksandrom, uveravaju}i se sve vi{e da je re{ewe □ zavera protiv obrenovi}evske 123

krune. S druge strane, Pa{i} je iz principijednih razloga, pre svega zbog nepristajawa na zavere i nasiqa, iz *Timo~anina* preko urednika odstranio svako raspirivawe negativnih strasti prema kraqu Aleksandru. U vezi s tim *Timo~anin* donosi i vest o odlikovawu Nikole Pa{i}a: □ Skoro u isto vreme kada su *Narodne novine* iznele ovo svoje nitkovsko pod-metawe (optùba da su radikali protiv dinastije □

prim. p.) predao je mladi kraq Aleksandar, u pri-sustvu svoga oca, biv{eg kraqa Milana i kraqevog namesni{tva, svojom rukom volji radikalne stranke, g. Nikoli Pa{i}u, Takovski krst I stepena, izjaviv{i da se raduje {to ga moè na dan dinasti~ke proslave svetkovine stogodi{wice gospodara Jevrema, odliko-vati za osobite zasluge u korist zemqe i dinastije.□

Pa{i} je, ina~e, kako je objavio *Timo~anin* od 25. 11.

1890. g. odlikovan i ruskim ordenom Sv. Stanislava I reda.

BUXET KRAQEVINE SRBIJE,

TE[KI DANI \OR\A GEN^I]A

Dvadesetog jula 1890. g. stigao je Pa{i} u Brestova~ku bawu gde }e, kako javqa *Timo~anin*, ostati neko vreme. Gen~i} se istovremeno optu}uje da posle sme-wivawa sa poloàja ministra policije prièqkuje diplomatku slùbu. To je bila procena izve{ta~a *Timo~anina* posle

Gen~i}evog govora na zboru liberala u Vrawu. Za 12. avgust pripreman je i zbor radikala u Zaje~aru na kome je predviđeno da govori i Pa{i}, ali taj plan nije ostvaren jer je on ve} 1. avgusta napustio Brestoba~ku bawu i preko Para}ina otputovao za Beograd □zbog svojih zvani~nih i pri-vatnih poslova□.

Zaje~arci su tih dana ~itali i o jednom v`anom uspehu radikalne vlade: nakon uvoļewa dr`vnog monopola na duvan, buxet kraqevine Srbije uve}an je za 1.000.000 dinara. Dr`va je, pored toga, postigla i
124

u{tede smawewem plata ~lanovima dr`vnog saveta na 8.500 dinara. Od drugih dostignu}a radikalne vlade isti~e se taksa za trgovinu sviwama koju gradovi u Srbiji sada slobodio ubiraju kao i usmeravawe novaca od klasne lutrije na obnovu poqoprivrede.

Urednik *Timo~anina* izgleda ne smatra da je èni-dba kraqa Aleksandra pitawe budu}nosti kraqevine jer su vesti o tom pitawu veoma retke. Ali Gen~i}a ne ostavqa na miru ni jednog trenutka. Tako se ~itaoci u ~lanku □^erkezluk□ obave{tavaju da je Gen~i} u Grqanu fizi~ki napao svog konkurenta Vitanovi}a tako da je ovaj posegao za neki kamen da se odbrani od wegovih nasrtaja.

Vrelo leto 1890. godine primicalo se kraju, ali ne i sukobi i *arke stranakih* pripadnika. Za 26. avgust u Velikoj kafani, ~iji je vlasnik bio Aleksa Zdravkovi}, zakazan je okr`ni zbor radikalne stranke. I daqe se pi}e o rezultatima radikalne vladavine. Uspesi radikala, kao i neuspesi, mere se dvadesetogodi{wom dominacijom liberalne stranke. Radikali ne mogu da □za jednu godinu poprave i podignu ono {to su oni (liberali) za 20 godina pokvarili i upropastili□. I daqe se postavqa pitawe postavqewa vladike timo-

~ke eparhije i trijumfuje nad Pantom Sre}kovi}em koji je hteo ukidawe Crnore~kog okruga.

Posebno je u *Timo~aninu* data slika strana~kog sukobqavawa koje se moglo zavr{iti i na tragi~an na~in. ^arku je u Negotinu zapo~eo op{tinski pisar Jova Lazarevi}. On je verbalno napao Kamena Cankovi}a, kroja~a iz Zaje~ara, zbog toga {to je ovaj tvrdio da je Gen~i} fizi~ki napao nekog seqaka. Cankovi}u je Lazarevi} pored ostalog rekao: □Ovaj bankrot i vucibatina, kao {to su i ostali Zaje~arci, do{ao je ovde da izaziva i omalova`ava na{e najbolje patriote!□ Policajac Mitra}ije je na to dodao: □Zar ga jo{

gledate, zar nema za wega pesnica i batina? □ Nakon toga poku{ali su Stojan Andrejevi} iz Velikog Izvora, □verni pratilac Gen~i}ev □ i Stanko Petrovi} iz Negotina da upla{e Cankovi}a, prete}i da se 125 ne}e iv vratiti u Zaje~ar. Na to je Cankovi} posegao rukom za xep kaputa gde bi trebalo da ima revolver i napada~i su se smirili.

Pored novih vesti o dolasku Nikole Pa{i}a u Zaje~ar, 24. avgusta 1890. g. objavljuje se lista kandidata radikalne stranke za okrug crnore~ki. To su bili: Stojan Stankovi}, trgovac iz Bele Reke, Mihajlo Risti}, pisar op{tine Jablanica, Giga Ger{i}, dravni savetnik iz Beograda i dr Laza Ili}

okru}ni lekar iz Zaje~ara. Za varo{ Zaje~ar kandidat je bio Stevan Ne{i}. Pre izbora u septembru, kraq Aleksandar je boravio u Ni{u gde je, pored ostalog, primio i deputaciju timo~kog kola jaha~a.41 Na izborima 14. septembra za poslanika grada Zaje~ara izabran je Stevan Ne{i}. Gen~i} je propao na izborima, dobio je svega 50 glasova. Radikali su svuda odneli nadmo}nu pobedu. U *Timo~aninu* je {tampana tabela glasawa po selima crnore~kog okruga.42

U istom broju u kome je objavqena radikalska izborna pobeda, prvi put je objavqen *lanak samog Nikole Pa{i}a pod naslovom □Izazivai* □. On pi{e jasno, dosledno po{tuju}i demokratske metode u javnosti, ali je u detaqima, u kojima je video opasnost nepotrebne polemike i sada uzdràn. Zalaè se najpre za smirivawe strasti, nema potrebe da se sve tera do kraja i da se zabada nos u stare rane: □Da nisam predsednik skup{tne i da ne zauzimam podoaj u kome sam sada, ja bih bez premi{qawa povukao takvu paralelu izme|u mene i mojih protivnika, pa i onih koji su se sada stavili wima otvoreno u slubu, da bi prokli-wali *as kada im je palo na pamet da upore|uju svoj politiki rad sa mojim.* □ Iz vi{i}ih ciqeva da ne bi □na{kodio interesima otaxbine □ on ne èli da saop{tava ni{ta o svojim doprinosima. Ipak je napome-nuo da su wegovi naponi onemogu}ili obrenovi}evsku politiku liberala. Time je paqivim ~itaocima rekao mnogo. Ako je radio na paralisawu samovoqe Milana Obrenovi}a, dakle protiv antidemokratske politike dinastije, on dakle u tom smislu radi i 126

daqe, budu}i da je, posle Milana, na prestolu tako|e jedan Obrenovi}, bez obzira {to javnost u to nije sasvim uverena. Iz ovog Pa{i}evog napisa vidqivo je da on te 1890. nema, kada je u pitawu

državna i nacionalna politika, neku određeniju jugoslovensku orijentaciju. Naprotiv, komentari{u}i iskustvo ^eha i Hrvata (nije sasvim jasno {ta pod time podrazumeva) on kaže da ona ulivaju □prirodnu bojazan u Srba nasuprot inoveraca□. Ona nas u~e □da se ne poverava-mo do krajnosti nikome, ve} da sami ku}u ku}imo u dru{tvu sa narodima susednim kojima preti ista opasnost sa strane□.

Prestoni~ki ìvot shva}en je i u Zaje~aru kao reprezentativan i od v`nosti za celu zemqu. O wemu su kao o svojoj budu}nosti razmi{qali urednici *Timo~anina* i prvaci radikalne stranke i to ne bez razloga, jer }e mnogi od wih po}i putem kojim je wihov lider, Nikola Pa{i} ve} oti}ao. U vezi sa prednostima ìvota u Beogradu, nepotpisani izve{ta~

pi}e pismo redakciji *Timo~anina*, a redakcija ga objavljuje 23. septembra 1890. g. U wemu se ose}a t`wa da se nekako defini}e prestoni~ki elitizam sa *ime bi se i savremeni* italac mogao poprili~no sloiti.

□Beograd je prestonica Srbijina. U woj je prikupqeno sve {to moe dovesti do napretka i {to daje pravac razvitku zemaqskom od koje zavisi na{a boqa ili gora budu}nost.□

Istovremeno se u *Timo~aninu* sa dosta argumenata odbacuje optùba *Videla* da je Pa{i} izdajnik i protivnik dinastije jer su glasa~i svojim glasawem upravo potvrdili Pa{i}ev patriotizam a takve tvrdwe mogu da izreknu □politi~ki kreteni□. Oko 2000 Beograjana (objavljuje *Timo~anin*), uz pratwu muzi~kog orkestra, do}lo je pred Pa{i}jevu ku}u da mu *estita izbornu pobedu. ^itaoci se izve{tavaju i o agito-vawu* lor}a *Geni}a* u podrinskom okrugu. Kad ni{ta nije mogao da u}ari na Timoku, neka poku}a na Drini □ konstatuje se u *Timo~aninu*.

127

Krajem septembra iste godine u Zaje~ar dolaze majori Vu~kovi} i Nikoli} da razgledaju mesto gde treba da se izgradi artiqerijska kasarna.

PORODI^NE INTERVENCIJE ZA ODANE I PRVE VESTI O ZAVERI PROTIV KRAQA ALEKSANDRA

Veze Pa{i}a sa Zaje~arom odr`vane preko wegove sestre i brata sve vi}e se tawe, a on sam retko dolazi u Zaje~ar. Sa svoje strane

sestra Ristosija i brat Najdan upuivali su mu s vremena na vreme pisma iz kojih se vidi da su mnogi Timočani imali nadu u ostvarivawe svakovrsnih protekcija pošto su po wihovoj ličnoj oceni imali zasluge kao lanovi radikalne stranke. Tako na primer Marinko Najdanović iz Vrbice traì od Pašija da se omogu}i wegovom sinu studirawe medicine na Vojnomedicinskoj akademiji u Petrogradu. U decembru 1891. g. sestra Ristosija moli Pašija da poradi na prilino banalnoj stvari. Wen zet Jota imao je kuma \orja Petrovi}a koji je bio rodom iz Juprije. Po wenom mi{qewu kumov sin mogao bi de se zaposli kao sekretar parohije (ne zna se na koju parohiju misli). □Ne}e{ se osramotiti□, pi}e ona svom bratu, predsedniku vlade, jer ima jedan kru-pan razlog da se ne uvaì vladikin izbor (ne pi}e koji je vladika u pitawu) koji se opredelio za sina nekog Marka. Pomenuti Petrovi} imao je oca Andru koji se u vreme timo~ke bune drào dobro za razliku od svog konkurenta.

Pašijev zet Ilija moli za nekog Jovu i kao razlog navodi da je wegov {ti}enik □dobar ~ovek□ pa mu kao takvom treba dobar posao □da ne sedi xabe□. Dodaje zatim da ne}e pogre{iti pošto Jova ima jo{ jedvu prednost, on je Mišijev kum! Pri svemu sestra Risto-128

sija ne {tedi emocije u èqi da wene molbe donesu pozitivno re{ewe. Ona u pismu dodaje da ne èli da se na odgovorna mesta postavqaju oni koji su blatili Pašija 1883. godine, pri tom se moè re}i da se ose}a izvestan strah da se Pašij ne naquti. Nije poznato da li je Pašij uvaio ove intervencije. On je malo mario i za svoje najbliè saradnike kada su zaposta-vqali op{te strana~ke i dràvne principe i interese kao {to nije podnosio i one politi~are iz rodnog kraja koji nisu imali dovoqno strpqewa i snage da izdrè u napornim politi~kim nadmeta-wima. Primeri wegovih prijateqa iz emigrantskih dana, industrijalca \orja Lazarevi}a i dr Laze Ili}a su u tom smislu veoma karakteristi~ni. Dr Laza Ili}

je na osnovu pisma popa Veqka Antonijevi}a od 13. 11.

1897. godine dao ostavku na mesto predsednika mesnog odbora radikalne stranke uz izjavu da se povla~i □sa politi~kog poqa□ jer su mu pop Milan i u~iteq Gradoje iz Vratarnice dozlogrdili svojim napadima i □neprekidnim prebacivawima□. Iste godine {ef firme i pivare □Lazarevi} i sin□ iskqu~en je iz radikalne stranke zbog otvorene agitacije u korist svoje ambicije da postane predesednik

suda, ali i zbog pojave korupcije i pasivnosti timo~kih radikalnih elnika, pa i samog Lazarevi}a, prema tim i takvim pojavama. Iz pisma koje je Lazarevi} uputio Pa{i}u vidi se da je on i posle iskquewa nastojao da ostane koristan i veran, ak je poku{ao da opravda svoje samovoqne politike aktivnosti. I ovo pismo je nato-pqeno op{tim nezadovoqstvom vladavinom kraqa Aleksandra, ali je ono i jedan od prvih dokumenata o postojawu zavere protiv kraqa. U wemu fakti~ki nema kritike dinastije ve} ima namere da se ukaè na zavereni~ku delatnost liberalne stranke. □ Sino}

posle dolaska Mi{i}evog□, pi{e Lazvrevi}, □iz vrlo poverqivih izvora saznao sam da se radi ìvo na tome da se izvr{i kontra prevrat u korist liberalne stranke time {to bi izvesni komandanti oborili kraqa i opet kraqevu vlast predali kraqevim name-snicima.□ Pored nepovoqnih ocena koje Lazarevi}

129

izri~e za kandidaturu jednog svog kolege na mesto sreskog na~elnika u Negotinu, zna~ajna je i wegova ocena etnopsiholo{kih osobina naroda u Timo~koj Krajini povodom glasina o zaveri protiv kraqa: □ Na{

narod je ovamo veoma poslu{an i ho}e da poslu{a dobar savet, ali ako se na}u qudi koji }e mu saveto-vati osvetu, on }e to izvr{iti.□

Pisma su iz Zaje~ara Pa{i}u stizala sve do 1902.

godine. U jednom od wih izvesni Krsta Q. Mileti}, koji upravo zavr{ava gimnaziju □ Dositej Obradovi}□

u Zaje~aru, ima nameru da studira medicinu u Kijevu i tim povodom se obra}a Slavjanskom blagotvornom dru{tvu za nov~anu pomo} ali i na previsoku adresu Nikole Pa{i}a, u nadi da }e i on pripomo}i.

U drugim pismima iz tog vremena bilo je dosta pritùbi protiv konzula u Prizrenu V. Kari}a sa zahtevom da se Kari} ukloni □sa tog mjesta u interesu srpstva□ jer je previ{e nagao u opho}ewu sa qudimama.

□OMLADINA□ U KAFANI □KUKAVICA□

Da se vratimo na vesti u *Timo~aninu* s kraja 1890.

godine i po~etak 1891. U novembru su u Zaje~ar stigli pripadnici jednog ariqerijskog divizona iz Jagodine. U sretawe su mu na kowima po{li sreski na~elnik sa sudijama op{tinskog suda. Na zdravicu u ~ast dobrodo{lice i u ime divizona odgovorio je kapetan Tanasije \oki}.

Objavljena je i vest o oslobađanju Cvetka Stojanovića koji je optužen za zločin u bugarskom selu Gol Tupan u toku rata 1885. godine. Za ovu amnestiju najveće zasluga, prema *Timoaninu*, imao je član radikalnog kabineta Sava Grujić.

Mnogo vesti se odnosi na sukob između srpskih i bugarskih komita u Makedoniji. Osećanja se jasna ten-130

dencija da se zbog malih povoda podigne povika na društvo "Srpska industrija" na Vrškovi, jer je radikalna vlada proklamovala nacionalizaciju stranih kompanija. Tako su Zejčari mogli da itaju dopis berberina Alekse Stojanovića koji je u ovom belgijskom društvu radio blagajnika poslove bez ugovora. Kad je zatražio platu gazda mu je umesto para uputio psovke na račun njegove srpske nacionalnosti.

Objavljena je i vest o zahtevu kraljice Natalije da joj skupština Srbije odobri da se vidi sa sinom Aleksandrom. U članku je pomenut skupštinski odgovor kraljici da skupština nije nadležna za te poslove.

Nova vlada i skupština nisu obradovale kraljicu, što nije bio slučaj sa starešinama zajedničkog garnizona *ijim se pripremama buduće veeri u Timoaninu* poklona velika pava.

Da su se slave masovno slavile vidi se i sa stranica *Timoanina*. Pošto su i nezvani gosti tretirani kao i oni pozvani i najdraži, mnogi su domaćini javno objavivali da ne žele slaviti kako bi izbegli previše gostiju koje, kao na Ivkovo slavi u istoimenoj priči Stevana Sremca, i pored najbolje voće ne bi imali vremena da nahrane i napoje. Takav oglas je objavljen na prvoj strani *Timoanina* 25. decembra 1890. godine. Sanitetski kapetan dr T. Mišić na vreme objavljuje da ove godine ne žele slaviti Svetog Stevana.

Nova pobeda radikala iduće godine donela je nove nade, uzbuđena i trijumf. U februaru 1891. g. pala je vlada kraljevog izabranika Save Grujića i Pašić je obrazovao novu vladu. *Timoanin* tih dana donosi karakterističan presek očajne zajedničke opozicije.

Liberali su novu krizu, laganu i priekrivanu, proklamovali po kafanama, a naročito, piše *Timoanin*, u jednoj koja se zove "Kukavica". Akteri ovog političkog kukawa i lelekawa su liberalna omladina od pedeset godina i to poimence: gazda Horbar, g.

^olak, g. Sava Petrovi}, g. Petar Uzunac koji se te{e pri~ama da }e se kraq Milan vratiti u Srbaju i 131

zbog toga oni ve} prave kombinacije oko sastava novog kabineta. I Zaje~arci imaju □ lokalno ministarstvo □

kakvo je u Beogradu napravio Avakumovi} □ gazda Mitu, Miku \ergov i druge koji *ekaju neku krizu ili nove izbore da do|u na vlast, pa ako toga ne bude neka bar wihov vo|a \or|e Geni}* otputuje za Rusiju.

Izve{ta~ *Timo~anina* naziva Gen~i}a, koji se priprema za trgova~ke poslove sa petrolejom u Radujevcu, □ Tausenkinsler □.

LOKALNA RAZRA^UNAVAWA.

KANIC U TIMO^KOJ KRAJINI

Od lokalnih glavoboqa radikalnih prvaka treba pomenuti nov~ane nadoknade za zemqi{te na kome je izgra|ena industrijska pruga Vr{ka ^uka □ Radujevac.

Seqaci se o~igledno nisu sloili sa ponu|enim iznosima, pa je, kako izve{tava *Timo~anin*, formirana komisija koja }e ispitati ceo slu~aj u sastavu: ^eda Popovi}, na~elnik ministarstva privrede, Strahin Stevanovi}, sreski na~elnik u penziji, Jere-mija Ra{i} iz Vraògrnca, \ergo Linovi}, zemqo-delac iz Velikog Izvora.

U novembru 1890. g. Zaje~arci su *itali korektan i nadahnut opis susreta sa Kanicom. Ne vidi se da li je putopisac bio sam urednik Dragoqub Mici}*, pre }e biti da je re o Dragoqubu Pavlovi}u koji se ve} ogledao u sli~nim kwièvnim poku{ajima. Bilo ko da je bio, ostavio je zna~ajne stranice putopisne literature koja lei umrtvqena po na{im arhivama.

Izve{ta~ je ostavio i podatak da je gost znao na{ jezik: □ ^ita i razume perfektno srpski, samo mu te{ko ide u konverzaciji. □ Opisan je kratak boravak i no}ewe u Boqevcu. Nema razloga da ne poverujemo u iskazano gostoprimstvo prema uglednom gostu i 132

zaje~arskim novinarima. Nove pojedinosti iz uvek zanimqivih putovawa Feliksa Kanica tek su nagove{tene...

Kanic i zaje~arski novinari, odnosno profesori zaje~arske gimnazije, u Zlotu su do~ekani sa svirkom i pesmom i bogatom trpezom. Naime, nai{li su ba{ u vreme jednog svadbenog veseqa. Po~ast koja im je uka-zana odnosi na svakog putnika namernika.

Najstariji i najjuvæniji gost u ku}i Mladenovi}a dobio je poqubac od mlade neveste koja se veoma zbunila kad su se svi nasmejali jer je Kanic bio veoma iznena}en takvom po~a}u. Dok su mu usput obja}wawali taj postupak, on ih je zadirkirao {to oni, kao mladi qudi, nisu dobili poqubac, nego on, starac. Zatim su obi}li prili~no zapu}tenu Brestova~ku Bawu.

U Slatini su doiveli jednu prijatnu zabunu, ako tako moè da se kaè. Na ulasku u selo upitani su da li su oni ta *etvorica koje treba ugostiti. Kada su u}li u seosku kafanu shvatili su da je pitawe trebalo biti upu}eno {estorici veoma uglednih qudi, koje su i oni poznavali. Bili su to pukovnici staja}e srpske vojske: Mi{kovi}, Magdalenij i Qoi} sa majorom Vu~kovi}em i okrùnim na~elnikom Vuko-ti}em. Broj se ba} nije slagao, pogotovu kad su se pridru}ili novinari sa Kanicom, ali kako se poklo-nu ne gleda u zube i gostu se ne broje, svi zajedno su bili vrlo dobro ugo}eni. Pisac reportaè, koji je hteo da ostane anonimn, pruio je ~itaocima obja-*

{wewe zbog ~ega je pukovnik Mi{kovi} bio odu}evqen susretom sa Kanicom i wegovim pratiocima.

Pukovnik je, naime, □na} poznati vojni~ki autoritet i radnik na etnografiji, izodavna je poznat sa Kanicom i oni se srda~no pozdravi}e i posle ru~ka su prijateqski razgovorili□.

Prirodno, *Timo~anin* je mnogo izve}tavao o radu radikalne vlade. Zaje~arski trgovci su krajem 1890.

godine mogli da budu zadovoljni kada su pro~itali da je ministar finansija ukinuo ugovor na monopol soli koji su drali stranci. Kako se vidi, Zaje~arci su se 133

dosta energično borili da sa~uvaju svoj crnore~ki okrug {to, s obzirom na veliki broj uticajnih Zaje~araca u vladi i skup}tini, nije bilo te}ko.

Objavqeno je da se u Zaje~aru priprema kwiga pod naslovom: □Da li bi bilo pravedno ukinuti crnore~ki okrug.□

RASPRAVA O SMRTI ADAMA BOGOSAVQEVIJA. PRIMERI VOJNE BIROKRATIJE

Krajem marta 1891. godine Zaje~arci su se mogli obavestiti da }e grajevinski poslovi na timo~koj èleznici biti povereni Kompaniji Ajfel (Companie de Etablissements Eiffel). U vezi s tim 13 inèwera

timo~ke èleznice se ne slaù sa ocenom da je za wenu izgradwu napravqen dobar projekat i predra~un. U

isto vreme prisutni su i jasni tonovi krize u odnosima izmeju Srbije i Bugarske. Za atentat na Stambo-liskog optuùju se Srbi, Crnogorci, Rusi i Make-donci. Javnost se obave{tava da se na granici, sa bugarske strane, koncentriše vojska, {to je svakako u vezi sa sumwama da su izr{ioci atentata do{li iz Srbije. Moglo se pro~itati da Be~ umiruje Bugare da se ne bi □ogor~ilo javno mwewe u Rusiji□.

U aprilu iste godine u *Timo~aninu* je {tampan odgovor na inerpelaciju Stojana Ribarca povodom smrti Adama Bogosavqevi}a pre 11 godina. Tu se ocewuje se da je Adamov postupak rekvirirawe kukuruza u Dubo~anima, u ratnim uslovima zakonita pojava. Posle toga {to je Adam u~inio, turske trupe su opqa~kale Dubo~ane, a Adama je uhapsio neki □ludi kapetan□. Posle rata Adam nije mogao da plati kukuruz jer su bile nerodne godine. Pisac odgovora na interpelaciju je zakqu~io da je Adam uhap{en □na 134

pravdi Boga i mrtvobolan strpan u aps samo zato {to je bio opozicionar. Kud }ete boqe zgone nego strpati u aps Adama B. i time uni{titi jednog najja~eg i najsilnijeg protivnika u *itavoj Timokoj Krajini iji se glas i ije se ime kao oluja {irilo po svojoj zemqi.*□

Iz istog ~lanka se vidi da opoziciona strana pripisuje radikalima razna zlodela, kakva su, na primer, □silovawe male dece□, □potkivawe baba□, □kuvawe u xibri□ itd. (Dosta neobi~ni slu~ajevi za na{e pojmove). Iz istog *lanka se jasno vide razlozi za sati-rino stvarawe Radoja Domanovi}a*. Ima, naime, pojava da regruti uzalud obilaze razna vojna nadle{tva i kasarne nude}i svoje usluge otaxbini sve dok im posle obijawa pragova u toku 3 ili 4 dana ne dosadi i odu ku}ama. □Dokle }emo tako? Zar nas iskustvo iz 1885. g.

nije ni~emu nau~ilo?□ Pisac *lanka* oigledno smatra da je krutost vojne birokratije jednim delom uzrok poraza u ratu 1885. g. Pored ostalog *Timo~anin* donosi vest da je u Bugarskoj izvr{en jo{ jedan atantat □ ubijen je Bel~ev. Ma}arska {tampa, kako se prime}uje, smatra da su to u~inili bugarski emigranti koji su do{li iz Srbije, dok dopisnik *Timo~anina* iz Sofije to demantuje.

Po~etkom aprila 1891. godine dolazi do smene na uredni~kom mestu *Timo~anina*. Urednik Dragoqub Pavlovi} odlazi iz Zaje~ara, a wegov zastupnik je Mihajlo @ivkovi}.

U proleće iste 1891. godine Zaječarci su imali prilike da vide paradu kao znak neke nove i nado-lazeće energije. Reč je o drušini Obilić iz Beograda *iji su se lanovi ivopisno dekorisani prošetali kroz Zaječar.* □ Iz crkve su krenuli zajedno sa svojom skupocenom zastavom kroz varoš do pivare Vave Lelovića i natrag do pijace. U susret im je izašla grdna množina sveta i divila se lepoj kiti naših omladinaca. □ Ovde treba dodati da je pijaca u to vreme bila na današnjem centralnom trgu, gde je u skoro-rije vreme podignuta i obnovljena *esma kao obelježje značajnih godina za Srbiju i Timočku Krajinu.*

135

OBRAČUN SA SVEŠTENIKOM MILANOM PANTELIJEM. ZAJEČARCI PROTIV KRAJICE NATALIJE

Novinari □ profesori najbolje su se pred čitaocima identifikovali preko napisa iz njihove struke, mada se ne vidi zaostajanje u obradi drugih tema, naro-

čito iz oblasti politike i rada radikalne stranke.

Izdvajaju se i članci potpisani sa S. M., iz oblasti literature i književnog stvaranja. U rubrici *Knji-*

ževnost autor na analitičan i stručan način izveštava o literarcima II beogradske gimnazije.

Posebno je hvaljena priča *Ne pucaj u sobi* i putopis *Od Dunava do Peka.*

Na stranicama *Timočanka*, u posledvoj godini njegovog izlaska, vidljiv je obračun sa sveštenikom Milanom Pantelijem zbog njegove nezgrapne definicije Boga. Pop Milan se brani tvrdeći da je u pitanju štamparska greška i da on misao koja mu se pripisuje nije napisao. Vidljivo je da wemu nije bilo dopušteno da se na stranicama *Timočanka* odbrani. Napad na wega *esto se granji* sa javnim šikaniranjem. Nazire se i brutalan (izgleda i kolegijalan) obračun, jer su se svojim dopisima pojavili i sveštenici, sa sveštenikom Pantelijem, piscem knjige *Moralne pouke.*

Knjiga je na stranicama *Timočanka* dočeka kao jeres. [to je još gore Pantelij je bio sveštenik u artijerskom garnizonu pa shodno okruženju u kojem je živeo nije hteo tako lako da se ukloni. Citira se rečenica, koja bi, da nije u pitanju dosta loše izra-

vawe, zaista mogla da optuži sveštenika Milana kao bogohulnika. □ To, dakle, stvorene koje je nas i ceo svet stvorilo, mi nazivamo Bogom. □ Zbog takvog, teološki nedovožno utemeljenog definisanja, Panteli} je po saznanju *Timo~anina* gotovo izjedna~en sa Javolom. Da li su takvi grubi i teški akcenti, koji èle da uvere ~itaoce da urednici uvek imaju pravo, imali uticaja na prestanak izlaèewa ovog lista? Pomiwe se da je Panteli} pisac kwige *Zlikova~ka reka* i da je wegovo pisawe negativno oceweno me|u sveštenstvom, kako se 136 ne bi shvatilo da je pisac *lanka iz nekih linij* razloga ispoqio toliku o{trinu. Mogu}e je da je pozadina o{trih napada i ismevawa literarnih poku{aja popa Milana Pantelija politi~ke prirode (strana~ka pripadnost). Nastojawe sveštenika Pantelija da se odbrani ovako je u *Timo~aninu* protuma-

~eno: □ Pop Milan je pravi svetac, {teta samo {to nema u kalendaru prazna mesta! □

Moè se slobodno re}i da je radikalna vlada veoma dinami~na jer vode}i qudi u vladi ~esto pose}uju i obilaze mesta u unutra{wosti Srbije. Tako je ministar privrede Kosta Tau{anovi}, Pa{i}ev bliski saradnik, posetio Bukovo gde je poloio kamen □ teme-qac budu}e vinarske {kole.

Vidqivo je da uredni{tvo sa najvi{eg mesta dobija instrukcije, kako bi se suzbijala samovoqa urednika i wihovo nepotrebno eksponirawe, kako ne bi do{lo do bilo kakvog kvarewa Pa{i}eve politike.

Pod imenom *Dnevni~ar*, nepoznati novinar *Timo~anina* pi{e o progonstvu kraqice Natalije kao posledici vi{ih dravnih cipeva. Iz *Dnevni~arevog* izve-

{tavawa vidi se da zaje~arska sredina nema ni malo samilosti prema zlosre}noj sudbini kraqice.

Drugog juna 1891. godine u *Timo~aninu* se odgovara na napad opozicione {tampe koja {pekuli{e sa nacionalnim poreklom Nikole Pa{i}a i besmisleno ga optu}uje da je on (verovatno 1853. g.) poslao 10 bate-rija na Zaje~ar. Svode se ra~uni sa napredwacima *iju su proteklu vladavinu obeleili ovim karakteri-stikama*: □ pretwe, bezakowe, nasiqe, krv, hajduija, jata-ci, pqa~ke, zgari{ta, srqawe u sramotu, u bezakowe, u nasiqe, u propast, u bankrotstvo, istrebqewe... □

Urednik Mihajlo @ivkovi}, tako je profesor gimnazije, sigurno je prvi otvorio depešu o povratku Nikole Pašića sa svadbenog puta, odnosno prosidbe, i njegovom preuzimanju dužnosti ministra i predsednika. Pašić je to učinio zbog demonstracija Beogra-

đana u korist kraljice Natalije. S tim u vezi *Timošinin* javlja da su demonstranti i stavšeni pod sud.

Oštrinu *Timošininovih* reakcija treba meriti 137

Štokim raspaqivawem strasti opozicione {tampe koja je direktno napadala vladu i wenog predsednika u korist dinastije koja nije umela da vlada maniom parlamentarne demokratije. Kako }e se kraljica Natalija ose}ati, to nas malo interesuje... da je za nas v`nije pitawe kad }e sti}i buranija, novi kupus i tikvice, jer staroga zelena nestade, a novoga jo{

nema. Sa jednakom zajedqivo}u, uz obilatu upotrebu agrosto~arskih termina, predstavqa se i agito-vawe beogradskog liberalnog prvaka, Glase }ur~ija, u Rajcu gde su i volovi rikali, guske gakale, }urani repu}ili, device bacale cve}e... Tako opisan do~ek u Rajcu sa aluzijama na prezime, koje se moe povezati sa }uranima, Glase je, kako smatra izve{ta~ *Timošinina*, zasluo jer je za progonstvo kraljice Natalije optuivao radikale.

U maju 1891. godine Zaje~arci obave}teni da je u Italiji obavqena veridba, a zatim i ven~awe Nikole Pašića. Predsednik ministarstva i na{ sugrađanin, g. Nikola Pašić verio se pro{log *etvrtka sa gospo}icom Georjinom. Danas je, u Firenci, venawe.*

Mnogi građani spremaju se da telegrafskim putem ~estitaju svom sugrađaninu ovaj radostan dan.

Srbi igraju kolo uz violine i zurlu (1876) 138

RUDARSKA OKNA U MINIKLADENCU

Na osnovu pisama koja su predsedniku skupštine Srbije, a zatim i predsedniku vlade Srbije, upućivali Zaječarci, članovi njegove porodice koji su još

uvek živeli u Zaječaru i razni njegovi poverenici, može se još štošta zaključiti o Pašiću, što je malo poznato široj javnosti. Bez svake sumnje Pašić je finansirao istrane radove u blizini Vratarnice, u planinskim potesima Lipak i Minikladenac, kao i na Tresibabi, kod Kwačevca. U vezi s tim zanimljiva je ličnost njegovog poverenika Ratkovića koji je sa приметnom stručnošću (da li i sa dovoljno argumenata?) pisao Pašiću o svojim osmatranjima i probnim radovima. Javljao mu je o prodaji uglja, što ukazuje da je Pašić bio deonikar u eksploataciji timočkih rudnika, kao i svom zaključku da cela Tresibaba leži na uglju. Iz pisma od 19. septembra 1892. godine može se shvatiti da je Antonije Ratković vezan ugovorom sa Pašićem i da se on brine o isplati nadnica rudarima.

Za sve istraživačke radove, kako se iz jednog pisma može razabrati, utrošeno je 15.000 dinara, a napravljeni su troškovi za još 5000 dinara. Prema opisu koji je Ratković ostavio vidi se da je reč o Minikkladencu, pored rečice [a]ke koja se u Vratarnici uliva u Timok, sa njegove desne strane, i o Lipaku, koji se nalazi sa desne strane rečice [a]ke, prema granici sa Bugarskom. Ratković je stare potkope nazvao imenima poznatih savremenika i samog Pašića.

On obaveštava Pašića da je belgijska komisija dala svoj konačni sud o njegovim procenama. Formacija na Rudniku ta je: od ulaska kod Krečane do Lipaka

stara doba, a od Lipaka do potkopa Pašića prastara doba, a od Pašića do nadi Aleksandra uspostavljen je sve prastara doba, a to sve od potoka Male [a]ke levo, a desno je sve stara doba i to formacija...

kamenog uglja, prastara doba je obilato leglo sa raznih bogatih minerala kao u belutku [krilu]. To 139

treba sve ispitati pre prodaje da nam se posle ne bi smejali i kazali da je Anton biko [orav kod očiju].

Ratković se nije zaustavio samo na istraženim radovima. On je razna iskopavanja i skladištenja iskopanog uglja toliko proirio [povećavajući] svoja novčana potraživanja da su se Pašić i njegov brat Najdan sve više uveravali da je on poslovno nespo-soban ili da mu je jedini ciki

do od svojih finansijera izvuče što više novaca. U rudniku Min □ kladencu, kako pismeno obaveštava Pašića, on je popravio kuću za dva svoja radnika a u iskopavanjima je znatno napredovao jer je najpre iskopao 20 metara pa zatim i celih 50. Istovremeno u pismu on hvali vodu rečice [ačke koja u prilično teškom i strmom terenu teče pored samih rudarskih okana. On ovaj divqi i nepri-stupa~ni predeo upoređuje sa bawskim prostorima.

Voda [ačke deluje □kao budimska□, prava je □limonada□, □stoka je pije navalice□ što zaista nema mnogo veze sa rudarstvom, jedino ako je pomišljao da pro-

širi svoje poslove na stočarstvo. Iz wegovih pisama se da zaključiti da je ugovorom vezan i da se nigde, osim kod Pošića, ne zadužuje u širewu istranih radova i prevozu već iskopanog ugqa. Vidi se takođe da se nada da će stručnjaci iz Belgijskog društva da kažu šta u Minkladencu ima osim ugqa. Verovatno je mislio na zlato koje i dandanas privlači qude slične Ratkoviću. Ostavio je podatke da je ugaq koji je iskopao i skladištio prodavao po osam dinara za 100

kila. Da bi održao Pašićevu interesovane i poverewe Ratković izveštava da je razgovarao sa nekim trgovcem iz Kwačevca da naprave skladište za 20

tona ugqa. Obilazi Trgovište i Gorwu Sokolovicu, ali □ i to košta. Po dogovoru ovo nova istraživanja finansira Pašićev brat, Najdan. Zima se, međutim, sve više približava, a Ratković se sve više rastr-zavao mnogobrojnim planovima. Već su se pojavila zaručavawa u □Georgini□, pa zatim i u □Zeti□ a tako je bilo i kod □Krečane□. Nije nikako išlo prema Pašićevom nalogu da se Ratković usredsredi na ona 140

okna za koja može bezbedno utvrditi da se mogu eksploatisati da bi se na kraju proizvodnog lanca i prodaje došlo do profita. Ratković sve to zna i hoće da služa ali pripremni radovi gutaju novac. Pomiwe Ratković i okružnog inženjera □ i wemu je dužan verovatno za takse, dozvole i tome slično. Ako ne nabavi 600 dinara, posao će propasti. Predlaže, kao u groznici, da svoj deo u ovom zajedničkom poslu □tes-limi Belgijancima□ i da ostane njihov ~inovnik.

Ratković je, kako se vidi, odnekud nudio Belgijancima da wegov deo kupe za 100 napoleona, a oni, budući da nisu uvereni da u rudniku ima dovoljno ugqa, predlažu da finansiraju wegova

iskopavawa i da uzimaju 3% od prodatog ugqa. ^ista ra~un □ duga qubav.

Izgleda da dogovora nije moglo biti. U me|uvremenu rudnik Min □ kladenac koji se nalazi izme|u dva viso-ka brda, u blizini planine Crnoglav, bio je zavejan sa 4 metra snega. Bio je februar 1892. godine. Pare koje su mu potrebne, kao i uvek do boqe prilike, Najdan ne sme da mu da bez odobrewa brata Nikole. Ona bistra voda kao da je budimska, pitka kao □limonada□ poto-pila je sva okna i □Pa{i}a□, i □Georginu□ i □Aleksandra□ i □Zetu□ i ceo rudnik se pretvorio u veliku i groznu kaqugu oko koje su zavijali kurjaci. Te slike divqine oko rudnika do|le su i do samog Pa{i}a i, naravno, nisu pomogla ni Ratkovi}eva uveravawa da je u potkopu Kre~ana ugaq boqi od belgijskog sa Vr{ke ^uke. Najdan tako|e pi}e bratu i pomiwe silan Ratkovi}ev trud, mnoge wegove istrane radove i planove. Tu je potkop Muntijanu i rudnici u krajinskom okrugu. Naravno finale svega toga je novac, jer su tro{kovi porasli, nisu vi}e samo 600, nisu se ni duplirali (□Dragi brate□, pi}e Najdan, □nemoj se qutiti...□) iznose oko 1900 dinara. Svi su izgledi da }e se di}i ruke od rudarewa pored [a{ke, gde su nekad rudarili Sasi, jer Ratkovi} nije od wihovog soja, ali kako konstatuje Najdan, da □preko wegovog (Pa{i}evog) nare|ewa□ ume da □izvu~e□ pare □ verovatno za sebe, a na {tetu poslovawa.

141

PA[I] I KRAQ ALEKSANDAR U AUSTRIJI, CVIJI] U ZAJE^ARU

Smena urednika Mici}a pokazala je da je Pa{i} kao lider stranke na vlasti drào do istine (ukoliko je imao udela u wegovom smewivawu, a mogao je da ga ima) vi}e nego do mirnog uivawa i zata{kavawa nezakonitih postupaka. Moè se re}i da je sloboda {tampe znatna, koliko je prisutna i odgovornost. Sve to najboqe pokazuje napad na migropolita Mihajla.

29. septembra 1891. objavljen je prili~no nekorektan ~lanak, sude}i po wegovoj grubosti, sa potpisom

□stari sve{tenik□. Po wemu je mitropolit Mihajlo samovoqan i, izvesno je, mrzi pojedine sve{tenike i {to je najgore □prkosi vladi□. Kako je novodoneseni crkveni zakon ograni~io wegovu vlast, on priprema novi koji }e mu, kako bez imalo rezerve i sa stra}u

bulevarskog novinara koja ne priliči duhovnom licu, omogućiti da
□ari i pali□ po crkvi. Ovakav piro-manski pristup je u stvari
istovremeno i nastavak spora oko imenovanja timokog episkopa.
Zamera se mitropolitu {to za timokog episkopa èli □svog oveka□.
*Spor je rešen 14. novembra 1891. kada je rektor bogoslovije u
Beogradu, Melentije, imenovan za timokog episkopa.*

Zbog boqeg razumevanja napora da se sa~uva staus Zaje~ara kao
centra Timo~ke Krajine, izne}emo krat-ku istoriju timo~ke eparhije na
osnovu *lanka Nikole Plav{i}a (Razvitak, br 1-2, 1992.)*. Pre I srpskog
ustanka timoka oblast pripada Carigradskoj patrijar{iji. Od 1807. do
1813. g. Krajina je pod upravom beogradske mitropolije. Posle 1813.
Timo~ka Krajina je pod jurisdikcijom ohridske mitropolije. Od 1833.

(ili 1839?) u Zaje~aru se formira Timo~ka eparhija, a od 1842. g.
zbog lo{eg sme{taja episkopskog dvora weno sedi{te je u Negotinu.
Budu}i da je sme{taj u episkopskom dvoru bio u Negotinu jo{ gori,
sve ove trzavice su nastale iz mnogo sloènijih razloga, 142

reklo bi se da zavise od voqe kneza Milo{a i wegovih naslednika,
odnosno, {to je mòda ta~nije, od uticaja lokalnih prvaka i wihove
sposobnosti da iznesu argumente u korist svog grada. Tako na
primer, ìve}i u vreme takvih seoba i klackalica, episkop Dositej je vi{e
ìveo u Zaje~aru nego {to je stolovao u Negotinu, dok je sedi{te
eparhije bilo u wemu. U vezi s tim potkopavawe mitropolita Mihajla
poti~e od kraqa Milana i kraqa Aleksadra jer su biv{e □zaverenike□
i inspiratore Timo~ke bune, u koje su ubrajali i mitropolita
Mihajla,⁴³ hteli da potka~e *im se za to ukaè prilika. Takva geneza i
osnova za napad na autoritet mitropolita Mihajla, koji je inae* rodnom
iz Timo~ke Krajine, bili su prihva}eni i od nekih crkvenih krugova pa i
nije *udo {to se i timoko sve{tenstvo oko toga uzmutilo.*

Sva ova zbivawa ukazuju da je Zaje~ar vana strate-gijska ta~ka
naro~ito do 1878. g. kada takvu ulogu preuzima Ni{, ali je isto tako
izvesno da Zaje~ar nije te prednosti iskoristio. Dolaskom Pa{i}a na
vlast prvobitno zamisli o izgradwi Zaje~ara kao kultur-nog centra,
ostvari}e se u velikoj meri i to u svakom pogledu (razvoj pivarske
industrije, izgradwa gimnazijske zgrade, preme{tawe sedi{ta
eparhije). Ta uloga Zaje~ara delimi~no je opisana u ~lanku *Povodom
obnove Timo~ke eparhije*, objavqenom u *Timo~aninu*: □...Maleni
Zaje~ar bio je vana ta~ka iz koje }e se upravqati crkvom nove

eparhije i gde }e sedeti budni straàr srpske crkve i narodnosti. Tu }e se sticati sve{tenici ove Krajine, da se o~inskim savetima i podukama srpskog arhijereja upute na koristan rad i slùbu narodu, tu }e se di}i kulturna tvrdiwa na istoku nove srpske dràve...□

I 1892. godine, kao i ranije, postoje razne pograni~ne afere, ali vi}e kao nasleje i inercije nekada{nih upada na tursku teritoriju. Sada su aktuelni krijum~ari petroleja i stoke. U jednom pismu Pa{i}u pomiwu se optuèni radikali koji su krijum~arili volove iz Bugarske. Molioci se nadaju da }e oni biti 143

oslobojeni po{to nema dokaza da su u~inili delo koje im se pripisuje.

Pa{i} se sve vi}e udaqavao od Zaje~ara, ali je Timo~ka Krajina zanimqivo i tranzitno podru~je kao da vi}e nije znak za zaba~enost i divqinu, kakvi su bili □Vr{ka ^uka□ i □Ivawica□. Tako su sredinom jula 1891. g. Zaje~arci bili obave{teni da se kraq Aleksandar nalazi u Kladovu, na brodu □Sofija□

odakle je pre{ao na brod □Orijent□. U Kladovu su ga posetili predsednik crkvene srpske op{tine iz Turn □ Severenina i ruski poslanik u Bukure{tu Foriton.

Saobra}aj se krajem veka odvijao uglavnom pe{a~ewem, volovskom i kowskom zapregom i diliànsama.

Po{tanski i putni~ki saobra}aj na Dunavu omogu}avali su vezu sa prestonicom. Program radikalne stranke, koja je sada na vlasti, omogu}avao je ve}u brigu i u ovoj oblasti. Tako je izvr{en pritisak na vlasnika belgijske pruge Vr{ka ^uka □ Radujevac, Bonona, da dozvoli prevoz radnika u predelu sela Trnavac i Sokolovice do rudnika Vr{ka ^uka. Bonon je odbio takav predlog, a izve{ta~ *Timo~anina*, u ime Zaje~araca se pita da li je ova pruga u Belgiji ili Srbiji, uz podse}awe da je Bonon □stranac u ovoj zemqi□.

Izve{tava se o pripremama skup{tine radikalne stranke koja treba da se odrì u Zaje~aru, agituje se prikupqawe nov~anih sredstava za izgradwu spome-nika streqanim radikalima u Timo~koj buni. U isto vreme, leto 1891. g. Pa{i} se nalazi u kraqevoj pratwi u I{lu gde ih je do~ekao car i kraq Austrije.44 Austrijski ministar unutra{wih dela, Kalnoki, sastao se najpre sa kraqem Aleksandrom, a potom i sa pred-sednikom vlade Pa{i}em.

Po~etkom septembra u Zaje~ar dolazi Jovan Cviji}.

Ciq wegovog obilaska Timo~ke Krajine je da se ovaj malo poznati kraj Isto~ne Srbije boqe prou~i i upozna.

Jesen 1891. g. bila je u Zaje~aru obele~ena prisu-stvom delegata skup{tine radikala iz cele zemqe, 144

Ianova glavnog odbora i samog voqe stranke i predsednika vlade, Nikole Pa{i}a. To je bilo 15. septembra. Opa~ se prava euforija presti~ timokog kraja preko Tomo~anina u kome se {tampa feqton o Timo~koj buni, zatim biografije junaka iz oba rata, a posebno ivotopis jednog voqe Timo~ke bune, Qube Didi}a, koji je streqan 7. novembra 1883. godine.

Na napise bugarske nacionalisti~ke {tampe odgovara se i daqe energi~no. Objavqeno je pismo iz Bugarske koje su poslali me{tani sela Bra}evca u kome se podse}a da su oni, kao i wihovi susedi u Novom Selu, srpske narodnosti, pa stoga predlaù da se omogu}i da se wihova deca {koluju u Zaje~aru.

Posebno su bili zanimqivi ~lanci koji opisi-vali Pa{i}ev boravak u inostranstvu. On je sa kraqem Aleksandrom iz K{la oti}ao na izlet do Volfanga{kog jezera, u dru{tvu erghercoga Franca Silvestera i erhercigowe Marije Valerije, princa Leopolda sa suprugom □ princezom Gizelom. Javni protivnik Austrougarske, koliko je to bilo potrebno, i tajni mnogo vi}e, jer je naslutio wene appetite, nije zapostavqao bilo koju priliku za korisne me|u-dràvne susrete.

Kraq Aleksandr je nastavio put za Lucern i Pariz, a Pa{i} se vratio u Zaje~ar gde je zajedno sa Gigom Ger{i}em i A. Nikoli}em prisustvovao skup-

{tini stranke o *emu je ranije bilo rei.*

U posledwoj godini postojawa lista *Timo~anin*, glasila radikalne stranke, Zaje~arci su i daqe mogli da *itaju o velikom zame{ateqstvu u vezi sa mitropolitom Mihajlom. Za mitropolita se ka~ da je sigurno da on nije dràva, {to je usitinu tano*, ali je i on jedan od wenih stubova kakav je bio i sam Pa{i}.

Da ne bi bilo zabune, nepotpisani novinar napomiwe da je u pitawu op{te mi{qewe jer kako ka~, □tako mi, Timo~ani, mislimo□. Jewava i sukob mitropolita Mihajla i ministra prosvete Srbije. Mitropolit se optu}je kao ekstremni rusofil koji }e od Srbije napraviti □prekodunavsku rusku guberniju□. U zimu 145

iste godine smewen je ministar \aja. Hvali se savr-

{en red koji vladao u proteklim izborima, ali i novi ministar prosvete Svetozar Milosavqevi} jer je stroji od \aje □kakav i treba da bude za ovo nerad-no i raspu{teno *inovni{tvo*□. *To je jedan od onih, pi{e izve{ta Timo~anina*, kome kraq Milan nije nabijao cilindar na u{i. Obelodawuje se, *ime je okonano* pisawe o mitropolitu Mihajlu, da je ministar \aja dao ostavku zbog sukoba sa mitropolitom.

PA{I}JEV \OR\E

Slu~aj \or|a Lazarevi}a ukazuje da je Pa{i} smatrao da vlast iznad svega treba da se rukovodi principima i da sve zasniva na po{tovawu zakona. Izgleda da nije voleo preterane familijarnosti, niti je obavezivao sebe da qudima kojima je ostao duàn jer su mu spasli ìvot, popu{ta i da im opra{ta gre{ke, kori-stoqubqe, strana~ku nedisciplinu i sli~no.

Dogodilo se, naime, bez obzira na prijateqstvo Pa{i}a i \. Lazarevi}a, da je mesni odbor radikalne stranke u Negotinu na svojoj sednici od 5. 1. 1897. g.

predloio glavnom odboru stranke da se \or|e Lazarevi} iskqu~i iz stranke. U protivnom ceo mesni odbor }e dati ostavku. Takva odluka primorala je Lazarevi}a da da ostavku. Wemu se pridruio i Du-di}. Me|utim, kada mu saop{teno koji su razlozi za dono{ewe takve odluke, on je svoju ostavku povukao, a Lazarevi}eva ostavka je prihva}ena. Iz obrazloèewa odluke moè se razabrati da je Lazarevi}, ina~e industrijalac, proizvo|a~ piva, sluèji se laima i obe}awima stupio u savez sa napredwacima, uverewa-ju}i i mesni odbor da bi koalicija sa napredwacima donela koristi stranci, u nameri da postane predsednik suda. U obrazloèewu se ne kaè da li on za to zvawe ima odre|enu kvalifikaciju. Lazarevi} je isto-146

vremeno poveo kampawu protiv kondidature Mijajla Dudi}a za predsednika negotinske opt{ine. Da bi postigao svoj ciq obe}avao je zaposlewa svojim sledbenicima i bira~ima. Iz prepiske se vidi da je Pa{i} èleo da \oka Lazarevi} shvati svoju gre{ku a da, istovreneno, ne bude izgubqen za stranku. Save-tovao je pomirewe timo~kih radikalnih prvaka sa Lazarevi}em. Kako se vidi iz pisama upu}jenih Pa{i-

}u, ostavke su dali i drugi radikali. I pored svega ve}ina je shvatila da Pa{i}, na svoj specifi~an na~in, moè da udari i na najstarije i najuticajnije *lanove stranke*. *Povukao se i dr Laza Ili}, ostavku je dao*

i Petar Gligorijevi}, predsednik brestovake opštine, a u pismu koje je uputio Pa{i}u obaveštava ga "radi znawa" da je od kapetana Barjaktarevi}a uo da ostavke u Timokoj Krajini nisu slu~ajnost ve} za to ima "mig odozgo". To je bilo u novembru 1897. godine.

Pisma kojima raspolaè Zaje~arski arhiv, dati-rana na po~etak aprila 1899. godine, pisana su od strane samog Pa{i}a dok je bio u po~eva~kom kaz-nenom zatvoru zbog kraqeve optu}be da je u~esnik zavere u lvawdanskom atentatu. Jedno od wih upu}eno je opštini Beograd. Iz wegovog sadr}aja se vidi da je Pa{i} smatrao da je najbolji lek protiv sekiracije neka poslovna transakcija. On iz kaznenog zatvora traì zajam od beogradske opštine da bi otkupio plac koji se nalazi pored wegove ku}e, boqe re}i hotela Internacional, na savskom pristani}tu jer bi grajevinski radovi na tom placu mogli da ugroze grajevinu u wegovom vlasni}tvu. "Ako opština beogradska ne bi mogla ili ne bi htela, iz obzira meni nepoznatih (da proda wemu), onda molim da plac proda putem licitacije, ali nikako ispod ruke."

Nadaqe iz sve re}ih pisama koja su vezana za timo-ko podnebqe vidi se da su radikali iz Dobrog Poqa, sreza vlasotinakog uputili Pa{i}u ~estitke povodom wegovog pu}tawa na slobodu posle devetomese-

~nog tamnovawa. Devetnaestog marta 1901. godine iz Negotina javqaju Pa{i}u da pred izbore ne ulaze "u 147

fuziju" sa naprednom strankom. Tako se ponovo pokazalo da Pa{i} ostaje dosledan i ne sara}uje sa reimskom strankom. Suprotno toj doslednosti, pisma \or}a Lazarevi}a od pre ~etiri godine pokazuju da je Pa{i}ev saradnik gajio uzaludnu nadu da }e kraq Aleksandar i wemu odane i naklowene stranke promeniti }ud. U pismu od devetog marta 1897. Lazarevi}

sa mnogo etnuzijazma uvereva Pa{i}a da }e se pokazati da je wegova saradwa sa napredwacima koristi radikalima. Pored potpisa sa dosta familijarnosti ("Tvoj \oka") i ni~im utemeqene nade da }e stari prijateq promeniti svoja gledni}ta, Lazarevi} je na kraju pisma udario {tambiqe svoje firme. On svoju grupu naziva frakcijom koja bi sa napredwacima donela mnogo glasova radikalima. Vidi se takoqe da je prema Pa{i}evoj sugestiji poku}ano izmirewe radikala i Lazarevi}a. To izmirewe nije uspelo, a \or}e je propao na izborima.

Ministar prosvete je 5. jula 1900. g. odobrio da se Radomir, Darinka i Petroslava, "deca prela{weg ministra Pa{i}a" mogu {kolovati na strani.

Slede}i raspoloivi kontakt Pa{i}a sa }erkama, a preko wih sa zavi~ajem i Rusijom, sticajem okolnosti datiran je 1. 2. 1916. g. Sa lale "Savoja", u krfskom pristani{tu Pa{i} pi}e Darinki i Petroslavi, koje se nalaze u Rusiji. More je burno tog crnog februara. Pa{i}u je "osobito ào na{i}ih vojnika". Nije se stiglo da se razapnu svi {atori, a drva za ogrev nema dovoqno. Supruga Georgina dopisuje, po{to Pa{i} nema vremena, kako ona napomiwe, za duga pisma, da se na{i}i vojnici i pored sve muke dobro drè. Iz ne~itkog Georgininog rukopisa vidi se da je sin Rade sa wima i da je i na Krfu {eret. Wegovi {eretluci, kojih se ne}e odre}i ni kasnije, ko{ta}e oca Nikolu veoma skupo.

148

EPILOG

Da li je podnebqe Timo~ke Krajine stvorilo Pa{i}a, ili se Timo~ka Krajina i cela Isto~na Srbija pro~ula po wemu, sasvim je svejedno. Nevào je tako|e da li je Pa{i} znao o svojim prethodnicima mawe ili vi}e nego {to se danas pretpostavqa. Ova kwiga u istu ravan postavqa sva pore|ewa li~nosti, naravi i vremena.

Posle smrti kraqa Milana i ubistva kraqa Aleksandra u majskom prevratu 1903. godine, Pa{i}

ponovo izbija u prvi plan, iako nije ni na koji na~in u~estvovao u zaveri. Glavni akter bio je Gen~i} koji se mòda tako iskupio pred sudom istorije, ako su ocene wegovih politi~kih protivnika o wegovom karijerizmu imale osnova. I novi kraq Petar Kara-

|or|evi}, i Gen~i}, a sa wima i Pa{i}, nosili su te{ko breme opasnosti od organizovanih zaverenika.

U toj 1903. godini Pa{i} je morao da primewuje svoje oprobane politi~ke metode s obzirom da je osetio zapostavqawe od strane svojih saradnika, pa i samog kraqa Petra. Odbio je da u|e u vladu Jovana Avakumovi}a, a nije oti{ao ni na audijenciju kraqu Petru da izrazi svoje zadovoljstvo {to je dinastija Kara-

|or|evi}a do{la na vlast. Kraq Petar je promenio svoje pona{awe prema Pa{i}u po{to je ~uo da Pa{i}

namerava da napusti zemqu. Shvatio je da je i Pa{i}

li~nost sa kojom je te{ko sara|ivati, a bez wega jo{ teè vladati. Prostije re~eno, kraq Petar morao da ra~una na ugled koji je Pa{i} imao u narodu. Zaslugu za smirivawe situacije u vezi sa novim zanemarivawem Pa{i}a ima Svetislav Simi}, nekada{i urednik *Timo~anina*, koji je sada stekao poverewe krune, pa je 149 novom suverenu mogao da objasni odnos snaga u Srbiji, zna~aj radikalne stranke i wenog lidera Nikole Pa{i}a. U januaru 1904. g. Pa{i} je imenovan za ministra inostranih poslova, a ve} na jesen iste godine ponovo je predsednik vlade.

Slede}i logiku i interese dràve, Pa{i}, zarad sopstvenog mira, nije popu{tao ni kraqu Petru.

Posle dva meseca koja je proveo na poloaju predsednika vlade, daje ostavku jer nije bio zadovoljan odno-som kraqa Petra prema Austougarskoj. I sada{iwa □dvorska kamarila□, a naro~ito zaverenici iz 1903. su delovali protiv Pa{i}a. Na kraqevu molbu on je povukao ostavku ali je ubrzo ponovo do{lo do sukoba jer je kraq nameravao da kupi topove u Austougarskoj.

Nov~ani dònik Austrije i moralni dònik Crne ruke, kraq Petar je u borbi sa Pa{i}em istrajavao sve do po~etka Prvog svetskog rata, kada je abdicirao i predao vlast Aleksandru. Pa{i} nije popustio. Za kraqevu abdikaciju imao je dva jaka argumenta: dva dobijena rata 1912. i 1913.

Pa{i} je bio vizionar koji je bez nestrpqewa gradio osnovu za budu}u glavnu misiju Srbije. Iz wegovog govora na konferenciji radikala od 21. 11. 1911. se vidi da je on poklawao □glavnu brigu srpskoj vojsci□, da se mora □sve ~initi da ona bude na visini svog zadatka...□45

Da bi stvorio ono {to je u budu}nosti potrebno Srbiji on nije zazirao od ostavke, nekad iz takti~kih razloga. Tako je u~inio i 19. juna 1911. ali je u sud-bonosno vreme kada je Srbija u svakom pogledu oja~a-la, opet na vlasti od 30. avgusta 1912. Wegova politika doivela je trijumf i potpunu nacionalnu afir-maciju jer su □Pa{i}evi topovi□ pobedili na Kumanovu. Srpske trupe su u{le u Tiranu 30. novembra, a prethodno u Dra~ 28. novembra. Pomo} 2. srpske armije Bugarima prilikom osvajawa Jedrena je wegovo delo kao {to je i povla~ewe iz Albanije potez u wegovom stilu jer je na taj na~in ste~eno pravo na ve}i deo Makedonije. Manirom velikog politi~kog strate-150

ga, ~im je osetio da }e Bugari u Makedoniji da napadnu na}e trupe, on je dao ostavku da se ne bi zamerio Rusima koji su zapretili da Srbija ne sme da napadne Bugarsku. Ova ostavka koja je podneta 15. juna 1913.

nije prihva}ena.

Pokazalo se da i oru}e treba kupovati od prijateqa ili mogu}ih saveznika. I najve}i protivnici su odali priznawe Pa{i}u. Po~etkom rata 1914. godine Pa{i}eva politika prema Rusiji urodila je plodom jer je Rusija u}la u rat i time omogu}ila Srbiji da postigne velike po~etne pobe

Razbijawe albanskih pobuvenika, koji su protiv srpske vojske delovali po principima ekstremnog islamizma, doslednije i od same Turske, i okupacija severne Albanije u septembru 1914. g. su tako}e Pa{i}-

}evo delo. Povla~ewe iz Albanije posle ultimatumu Austrougarske nisu shvatili samo kratkovidni politi~ari. Pa{i} je, naime, bez oklevawa prekinuo skadarsku i albansku kampawu i, po oceni Vase Kazimirovi}a, spre~io svaku mogu}nost da obra~un izme}u Srbije i Austrougarske bude lokalnog, izolovanog karaktera. S druge strane Engleska i Francuska su se dr}ale pasivno u odnosu na Pa{i}eve pozive u pomo}

Srbiji kao i na sva upozorewa na daqi razvoj zbivawa. Naslu}uju}i da }e Srbija zbog nedovoqne mate-rijalne i vojne pomo}i saveznika postatirtva, Pa{i} je odlu~io da srpska vojska okupira ponovo severnu Albaniju kako bi se time osigurala odstupni-ca u slu~aju da protiv srpske vojske u ratna dejstva u}u Bugarska i Nema~ka zajedio sa Austrougarskom. Zbog toga se sukobio sa vojvodom Radomirom Putnikom koji je imao druga~ije mi}qewe i plan. Naravno i u pogledu daqeg razvoja doga}aja Pa{i} je nadvisio i takvog vojnog stratega kakav je bio vojvoda Putnik.

Pa{i} je u tim najteim trenucima, bez obzira na neslagawa i otpore, formirao posebne odrede koji su upu}eni na sve strate}ke pozicije u severnoj Alba-niji. Te trupe, zvane □Pa{i}eva vojska□, bile su od posebneg zna~aja za povla~ewe preko Albanije jer bi 151

se bez njih i njihove zaštite lutawe izbeglica i vojske pretvorilo u zatvoren krug bazawa u magli i tavnici.

Bez Pa{i}eve vojske i wegovog prijateqa Esad pa{ertve prilikom povla~ewa iz Albanije bile bi daleko ve}e. Velike sile saveznice, vrhovna komanda srpske vojske ovakav plan nisu odobravale, ali je {tampa bila na Pa{i}evoj strani. Pokazalo se da je Pa{i}

dalekovid u svojim predvi|awima. Po Pa{i}evoj zamisli dogodila se jedinstvena pravno □ me|udravnna i ratna situacija: teritorija Srbije bi}e osvojena, ali vojska nije kapitulirala ve} se povukla na prostore koji su blii saveznicima. Krajwa posledica ovakvog tvrdokornog i moralnog *ina mogla je samo u pozitivnom smislu da doprinese konanoj pobedi.*

Zaje~ar izme|u dva svetska rata

Kona~no, name}e se jo{ jedno pitawe: kakva je uloga Nikole Pa{i}a u stvarawu versajske Jugoslavije. Na mnogim skupovima proteklih godina Pa{i}-

}ev potomak je isticao da se Pa{i} odrekao svog ~vrstog stava da srpska vojska treba da osloba|a Srbe a ne druge narode. Koji i kakvi faktori ne dozvo-qavaju ve} dva puta opstanak takve junoslovenske 152

dravnne zajednice treba da bude predmet nekog kompetentnijeg pisawa. Dr \or|e Stankovi} u svojoj kwizi *Nikola Pa{i} i jugoslovensko pitawe* koja je izdata 1985. godine, daje osnovne odgovore na ulogu Pa{i}a u jugoslovenskom pitawu. Imao je na umu i ocene wegovih prethodnika, dr Jankovi}a na primer, po kome je Pa{i} bio za unitaristi~ko re{ewe {to podrazumeva prevlast Srbije u novoj dravi {to nije daleko od istine. Promene uverewa, li~na mi{qewa koja su se tu

i tamo mogla ispoqiti, odstupawa ili kriti~ki odnos prema jasnim ciqevima ustanovqenih deklaracija su logi~ni jer svaki mudar i pragmati~an politi~ar je rob mnogih dilema, ali i odluka koje definitivno donese. Pa{i}eve dileme proisti~u iz razmi-

{qawa da li }e budu}a dràva mo}i da opstane. Bitno je pitawe za{to je, kao i mnogo puta u karijeri, Pa{i}

u trenucima akcije srpske vojske i prelaska □reke Rubikon□ Pa{i} kao uticajan i zasluàn pojedina~ni faktor izostao? Jedan od Pa{i}evih proklamovanih prncipa koji glasi: □Srbija treba do kraja da ostane na moralnoj visini i da nigde po svojoj voqi i re{enosti ne napusti ni jedan narodni ideal□ ne osvetqa-va mnogo boqe ~itavo ovo pitawe. Da li je jugosloven-ska ideja Ilirskog pokreta i kasnije hrvatskih intelektualaca samo wihov ideal ili je istovremeno i narodni koji }e biti trajno i temeljno podràn.

Navode}i ocene i drugih autora dr Stankovi} nas pribliàva istini da je ovaj □narodni ideal□ (koji se moè okarakterisati kao jednostran doklegod Hrvati i Slovenci èle da ginu za neki drugi) znatno pro{iren jer se za to ukazala prilika. Jo{ 1915. godine kada su trajali intezivni kontakti izme|u Pa{i}a i jugoslovenskog odbora, Trumbi} je pisao da }e jugoslovenski odbor (*iji su lanovi ili zanemarivali prava raspoloèewa hrvatskog i slovena~kog naroda ili su igrali na □srbijansku kartu□ po nùdi, {to je bliè istini) raditi na raspr{ivawu □predrasude□ o □nezasitqivom zavojeva~kom apetitu Srbije□. Kao zani-mqivu pojedinost nave}emo i ocenu dr Stankovi}a da je Pa{i} vrlo retko upotrebqavao izraz □Velika 153*

Srbija□ ali da je o ~inu stvarawa nove dràve govorio i pisao kao o □ujediwewu Srpstva□ ali je pomiwao i ujediwewe □Srbo-Hrvata□ i □Slovenaca□ {to govori o evoluciji wegovih nacionalnih ideja.

Nesumqivo je da je Nikola Pa{i} zapo~eo svoju politi~ku karijeru kao nacionalista (u pozitivnom smislu te re~i), da je izme|u jugoslovenstva i srpstva birao Veliku Srbiju, a da je pristupio stvarawu Jugoslavije sa istom stra}u uveren da spa{ava tri imena jednog istog naroda i to na na~in koji ne bi ugrozio srpsku naciju, da je pre~uo glasove iz svoje sopstvene usamqenosti, koji su, kako se sada vidi, bili i najtrezveniji u op{tim povicima i galami one ve}ine koja je traila oslobo|ewe i ujediwewe svih jùnoslovenskih naroda, da je iako je jedan od glavnih aktera stvarawa kraqevine Srba, Hrvata i

Slovenaca, odnosno unitarne Jugoslavije, ostao Velikosrbin i, po hrvatskom tumačenju, osvajač tuđih teritorija, da je imao prava da se nada da Jugoslavija može da uspe, mada je nasluđivao da je proces stvaranja nacija u njegovo vreme u Evropi već okončan i da novo i prebrzo mešanje naroda, kao u vreme Pijemonta, više nije moguće.

Njegov zaokret je dobio svoju snagu i zbog njegove vere u demokratiju koja je omogućila donošenje više deklaracija i dogovora o ujedinjenju svih južnoslovenskih naroda u *emu njegovo prvobitno uverenje jednostavno nije moglo opstati. Izgleda, međutim, da prave demokratske odluke nema ako je donesena vojom neke mamine. Jer, mada su hrvatski prvaci potpisali mnoga dokumenta o ujedinjenju, mada je hrvatsko stanovništvo oduševljeno doekalo srpsku vojsku u mnogim gradovima, ono što nazivamo preduslov za demokratsku odluku, a to je dobra informisanost, je izostalo.*

Oslobađajući se svojih tutora Mađara i Austrijanaca, Hrvati su se veselili, ali kada su se osuđile suze radosnice, vrlo brzo je shvaćeno da ih je srpska vojska spasila Italijana i da stoga treba da iveru u novoj državi sa većinom zahvalnošću ili da priznaju ¹⁵⁴

sebi da ih Pašić okupirao. U naš vreme, hteli mi to ili ne, izgleda da sve više prizivamo onog mladog Pašića koji je zazirao od mešanja vera i nacija, ali i onog Pašića koji je govorio i pisao da je ujedinjenje južnih Slovena moguće kad svaki od naroda (prvenstveno je mislio na Hrvate i Slovence) najpre stvori svoju državu pa se onda drave, a ne narodi ujedine u novu. Da pomenemo da uticaj saveznika koji su pobedili centradne sile ima takvo svoje mesto jer je Pašić 1920. godine izjavio da je Srbija lojalna i solidarna sa četama i planovima saveznika.

U hrvatskoj javnosti Pašić je bio, a izgleda i ostao, samo Velikosrbin. I Krleža u svojoj knjizi *Deset krvavih godina*, koja je izašla iz tampa 1957.

godine, smatra da se Hrvatska do danas (znači i te 1957. godine, dakle u Titovoj Jugoslaviji) nije otela "okretaju oko tuđih osovina" što razume se ne dovodi do "političkih rezultata" po meri Hrvatske. Na svoj protivurečan način Krleža je spomenuo hrvatsko pitawe u vreme kada smo se zvanično uveravali da je najzad i zauvek rešeno nacionalno pitawe svih u Jugoslaviji. Pri tom se Krleža ne izjavava o

kojoj je to osovini re~. Da li je to Srbija, versajska Jugoslavija, FNRJ ili strane zapadne sile. U negativnom ozna~avawu budu}eg raspleta Krleà prorokuje da }e Hrvatska raskinuti ugovor iz 1918. negde 2228.

godine, ne pomiwu}i nikakva iskustva iz *etvorogodi{we epizode kada je taj ugovor raskinut na stra-vian na~in* zbog saveza sa naci □ fa{isti~kom i hitlerovskom Nema~kom. Ako je Krleà pomenuo i ono {to drugi nisu smeli i umeli i ako je pri tom èleo da obeshrabri sklonost Hrvata da sklapaju pragmatične ugovore i nagodbe sa gubitnicima, napad na davno pokojnog Pa{i}a bio je potreban, lako izvodqiv i nedvosmisleno usmeren. Krleà u redovima svoje kwige o □krvavim godinama□ predstavqa o~ajnog Supila kao hrvatskog Hrista koji odbija svaku pomisao da bi □Baja□ (N. Pa{i}) i radikali mogli da upravqaju hrvatskim narodom, a zatim govo-155

ri kako je taj isti Supilo □sklopqenim rukama□ molio tog istag Baju da pomogne Supilovoj domovini.46

Ako je tako onda je razumqivo {to Pa{i} upotrebqava pojam Srbohrvati imaju}i na umu prili~no neutemeqenu tezu da su Srbi i Hrvati jedan narod (ako i jesu sigurno je da nisu ista nacija). U razgovoru sa ruskim carem, kako navodi Vasa Kazimirovi}, kada je provodaxisao ènidbu prestolonaslednika Aleksandra 1914. g., Pa{i} je pomiwao srpsko □ hrvatski i jugoslovenski narod. Ni{ka deklaracija iz decembra 1914. godine, u *ijoj je definiciji uestvovao i sam Pa{i}*, jasno ra~una na □osloba|awe i ujediwewe sve neslobodne bra}e Srba, Hrvata i Slovenaca.□ U

deklaracija je jasno nagla{eno da }e oslobolawem i ujediwewem biti iskupqene □krvavèrtve koje dana-

{wi srpski nara{taj podnosi...□ Ipak, to su kole-ktivne strate{ke odluke prema kojima je Pa{i} kao pojedinac mogao da ima odre|ene rezerve, mada je istina da je obeshrabrivao jugoslovenski odbor koji se zalagao za stvarawe posebne dràve Srba, Hrvata i Slovenaca izvan Srbije i Crne Gore.

Vasa Kazimirovi} u svojoj kwizi *Nikola Pa{i} i wegovo doba* navodi da je Pa{i} ovako definisao glavni ciq Srbije koja mora najpre □da oslobodi Srbe jer oni ho}e s nama, a Hrvati i Slovenci neka se opredele ako ho}e s nama, ako ne □ ni{ta□. Ovaj stav Pa{i} je izneo i u *Tajmsu* po{to je objavqeno da je on rekao da }e Srbija osloboditi Srbe, Hrvate i Slovence izvan Srbije i Crne Gore i da }e im se posle

toga pružiti mogućnost da se ujedine sa Srbijom ili je oni stvoriti male države kako je bilo u prošlosti.

U skladu sa svojim opredeljenjem o stvarnim zaslugama Srbije, Pašić se uporno zalagao da Hrvati iz jugoslovenskog odbora uđu u srpsku vladu i da na taj način bude otvorena unitarna kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Nije potrebno da se upuštamo u pojedinosti delovanja srpske opozicije koja je bila jugoslovenski orijentisana.

156

Događaji u jesen 1917. godine kretali su se brže od svih vekovnih težina i nedoumica. Trećeg septembra Bugari su na Solunskom frontu bili razbijeni, a 12.

istog meseca i godine doveli su još jedan slom zajedno sa svojim saveznicima Nemcima. [esnaestog septembra nastavljeno je govore Austrijanaca i svih drugih koji su se borili pod njihovom zastavom, a ve]

19. septembra srpska vojska je ušla u Beograd. Istog dana u Zagrebu je osnovano Narodno veće Hrvata i Srba koje je oglasilo svoj stav da srpska vojska ne prelazi preko Save. Srpske trupe tada se nalaze u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Dalmaciji, Banatu, Sremu i Bačkoj. Primicao se i decembar a Pašiću je bila uskražena mogućnost da utiče na odluku o prelasku "Rubikona". Ali ono što je za srpsku vojsku, a sada i Pašića, bilo mada potrebno, za Narodno veće u Zagrebu iznenada je postalo nuno. Sa zapada se, naime, prema Qubqani i Zagrebu približavala ita-lijanska vojska. Zbog haosa, pometve i anarhije svake vrste, Narodno veće ne uspeva da organizuje državu a još mada otpor talijanskoj vojsci, pa zato moli da srpska vojska to učini umesto njih. Pašić nije bio u blizini regenta Aleksandra kada je na poziv pozitivno odgovoreno. Pašić je skloven jer bi, mada, svojim dilemama, ugrozio kraljevu odlučnost ili zbog toga što je po kraljevom uverenju došlo vreme da konačno eliminiše Pašićev autoritet u političkom životu nove države. Kralj nije čeo Pašića u svojoj blizini kada je 1. decembra 1918. godine progla-

šena kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. I ne samo to, on nije potpisao dekret o novoj vladi kraljevine na *elu sa Pašićem. Predsednik vlade postao je drugi po važnosti ovek u radikalnoj stranci, Stojan Protić*, čime je otvoreno obezvređena glavna i odlu-

~uju}a uloga Nikole Pa{i}a u proteklom ratnom periodu. Na *elu delegacije nove države Pa{i} putuje na mirovnu konferenciju u Trst. U me|uvremenu se razbuktava me|ustranaka borba*, pa je kraq bio prinu|en da mandat za sastav nove vlade poveri Pa{i}u.

Ovaj je ponudu odbio s namerom da kraq shvati ili 157

nau~i □ da ni{ta nije opasnije po krunu od upu{tawa u re{avawe politi~ke krize i me{awa u me|ustrana~ke borbe□. Posle toga kraq je nastojao da potkopa Pa{i}a u samoj radikalnoj stranci. Za taj ciq je upotrebio hrvatskog politi~ara Stjepana Radi}a. On je u {tampi javno napao Pa{i}a zbog nedovoqno ja-snih finansijskih transakcija wegovog sina Radomira.

I pored toga kraq nije dao mandat Radi}u ve} radi-kalu Uzunovi}u, a kada je i ta vlada pala on daje jo{

jednom priliku tom istom Uzunovi}u. Ose}aju}i da je ponovo do{ao wegov *as, Pa{i} je kao {ef najjae stranke* u parlamentu zatraio od kraqa da wemu poveri mandat. Kraq je ovu ponudu do~ekao veoma grubo, uz primedbu da se Pa{i} nije dovoqno oprao od optu}bi protiv sina Radomira. Naravno, Pa{i} je kao mnoga puta ranije, posedovao i argumente i voqu, ali ne i sveinu i zdravqe kojima raspola} mlaji qudi. Takvu uvredu i poni}ewe nije mogao da podnese i odmah se udaqio iz dvora. Kod ku}e mu je pozlilo, a da zlo bude ve}e, za wim je do{ao ministar dvora, general D. Jankovi}, koji se u ime kraqa izvinio za uvredqive i grube re~i, ali je istovremeno zadao zadwi kraqev udarac □ izjavu da pri tom kraq ne odustaje od svoje namere da Pa{i}u ne da mandat koji je u skup{tini na demokratski na~in bio ve} svr{ena stvar. Pa{i}u je istog trenutka jo{ vi{e pozlilo i on je izgubio svest, a ubrzo zatim je izdahnuo, 10.

decembra 1926. godine.

158

BIOGRAFSKI PODACI POJEDINI ISTORIJSKIH LI^NOSTI

AJNHARD, sekretar frana~kog vladara Karla Velikog i istori~ar. @iveo je od 770. do 840. g. U spisima koji se Ajnhardu pripisuju prvi put se spomiuu Srbi (822). Napisao je biografiju Karla Velikog.

AVAKUMOVII, JOVAN, vo|a liberalne stranke, pravnik i pisac prvog srpskog uxbenika iz krivi~nog prava, ministar pravde: 1892-1893.

Predsednik vlade i ministar inostranih dela. Prvi predsednik vlade posle majskog prevrata. Umro 1928. godine.

AKSAKOV, IVAN SERGEJEVI[^] (1823-1886), slaveno-fil, publicista, pomagao srpsku stvar od 1875. do 1878. g.

ALEKSANDAR III ruski car (1845-1894). U spoqnoj politici pribliio se Francuskoj. Izgradio transka-spijsku i transsibirsku èleznicu.

BORNA (810-821), knez u Dalmatinskoj Hrvatskoj, vazal frana~ke dràve. Ratovao protiv Vizantije. U~estvovao sa Francima u gu{ewu ustanka Qudevita Posavskog.

BABA NOVAK, najpre turski suba{a, zatim hajduk koji se vratio pravoslavnoj veri. Ro|en u Pore~u. Sa rumunskim vojvodom Mahijem Hrabrim ratovao u Vla{koj, Moldaviji, Transilvaniji, Bugarskoj i Srbiji. Po~etkom sedamnaestog veka stradao u austrijsko-papinskoj zaveri, kao i Mihaj. Budu}i da je srpskog porekla on je zna~ajna li~nost srpske i rumunske istorije. U Kluu mu je podignut spomenik.

BOGOSAVQEVIJ ADAM (1844-1880). Jedan od politi~ara koji su omogu}ili osnivawe radikalne stranke.

Zastupao je seqa~ke interese i borio se protiv birokratije i autokratskog vladara Milana Obrenovi}a.

159

BONTU, predsednik Generalne unije francuskog fina-nsijskog dru{tva. Bontu je sklopio ugovor sa knezom Milanom Obrenovi}em o finansirawu izgradwe i eksploataci-je pruge Beograd-Vrawe. Ovo dru{tvo je bankrotiralo, a Srbija je izgubila 25 miliona dinara (Bontuova afera).

BAKUWIN, MIHAIL ALEKSANDROVI[^] (1814-1876).

Anticarista i anarhista. U~estvovao u vi{e ustanaka i pobuna u Evropi. U Rusiji mu je oduzeto plemstvo i imawe.

Sara|ivao sa Macinijem, Marksom i Engelsom. Iz Inter-nacionale iskqu~en 1872. g. Zastupao ideje o ukidawu dràve.

BRANKOVIJ, \URA\ (oko 1374-1456), sin Vuka Brankovi}a i unuk kneza Lazara (po majci), srpski despot od 1427. do 1456. g. Kada je nasledio ujaka Stefana Lazarevi}a sagradio je za svega tri godine grad Smederevo. Priznavao tursku vrhovnu vlast, ali i vlast Ma|ara.

BRANKOVIJ, \ORIE (1645-1711). Ro|en u Jenipoqu, grof. Smatrao je da je potomak \ur|a Brankovi}a. @iveo je u Erdequ, bavio se

diplomacijom. Pronosio je glas da ga je srpski patrijarh miropomazao za srpskog despota.

Putovao je u Rusiju i bio primljen kod cara Alekseja I.

Dobio je i titulu ugarskog barona. Sve delatnosti za borbu protiv Turske valasti ojačava i vezuje za svoje poreklo.

Uhapsio ga je i utamničio Ludvig Badenski. U tamnici je završio svoj istorijski spis pod nazivom *Slavenoserbske hronike*.

BULANJEVIĆ, MIROSLAV (1837-1891), general i ministar vojske u Francuskoj. Za vreme Treće republike isticao se monarhističkom propagandom služeći se intrigama i aferama kako bi se u javnosti stvorilo uverenje da je država u opasnosti. Na taj način postao je 1889. poslanik Pariza. Kada su njegovi politički protivnici razotkrili njegove laži i prevare, izvršio je samoubistvo.

VUKIĆ, MIHAJLO (1853-1913), političar, akademik, profesor Velike škole, ministar finansija, inostranih poslova i predsednik vlade 1901. Ambasador u više evropskih metopola. Zbog sukoba sa Pašićem penzionisan 1907. godine.

160

GORANAKOV, ALEKSANDAR (1798-1883), ruski knez, ministar spoljnih poslova od 1856. do 1882. Bio je aktivan kao diplomata u vreme Prve svetske krize 1875-1878. g. Jedan od aktera Sanstefanskog mira 1878. godine.

GARANIN, ILIJA (1812-1874), političar, državnik, lider ustavobraniteštva, bio je komandant srpske vojske 1837. Doveo je Aleksandra Karađorđevića na presto 1842. Prvi čovek Srbije u ustavobraniteškom periodu.

Ustanovio upravni i policijski aparat. Tvorac je spoljne politike Srbije (*Nacionalizam*). Njegova politika udaljena od Rusije nije uspela pa je liberalna struja ponovo dovela kneza Miloša na vlast. Po drugi put se politički angažovao za vreme kneza Mihaila kada je smelije nego ranije pomagao oslobodilačke pokrete u Turskoj i Austrougarskoj. Posle smrti kneza Mihajla potpuno se povukao iz javnog života.

GARANIN, MILUTIN (1843-1898), sin Ilije Garađanina. Osnivač Napredne stranke. Obrenovićevac po ubeđenju. Bio je ministar i predsednik vlade i poslanik u Beču i Parizu. Urednik *Videla*. Postao je akademik 1895. g.

GRUJI], SAVA (1840-1913), general, član radikalne stranke, ministar vojni, poslanik u Petrogradu, Carigradu i Sofiji.

GERI], GLIGORIJE GIGA (1842-1918), pravnik, političar, član SANU, jedan od osnivača radikalne stranke. Ministar pravde.

VAJA, JOVAN (1846-1928), član glavnog odbora radikalne stranke, narodni poslanik, ministar unutrašnjih dela u oba navrata, zatim se udavao od radikalne stranke i bavio se diplomatijom, novinarstvom i prevođenjem.

KARAVELOV, QUBEN (umro 1879), bugarski kvičevnik i publicista, jedan od tvoraca bugarskog nacionalnog preporoda. Studirao u Rusiji, živeo u Srbiji gde je 1869. g.

objavio pripovetke pod nazivom *Je li kriva sudbina*.

KANIC, FILIP FELIKS (1829-1904), mađarski putopisac, grafičar, arheolog. Obilazio je više puta Srbiju i Bugarsku. Ostavio je značajna dela arheološko

etnološko i topografskog karaktera.

161

KATI], DIMITRIJE (1845-1899), istaknuti radikal, predsednik skupštine Srbije 1891. godine.

BATENBERG, knez Bugarske, sin velikog vojvode Ludviga II od Hasendarmštata i grofice Julije fon Hauke.

BAN, MATIJA (1818-1903), političar i kvičevnik, rođen u Dubrovniku. Živeo u Turskoj. U Srbiju došao 1844.

godine kao vaspitač u porodici kneza Aleksandra Karađorđevića. Kao diplomata u ime srpske vlade upućivan u Novi Sad, Zagreb, Zadar, Dubrovnik itd. Bio je profesor liceja, pisao pesme, drame, istorijske spise.

GENI], \OR\E (1861-1938), jedan od vođa liberalne stranke, ministar unutrašnjih dela u vreme kraja Milana. Učestvovao u zavjeri protiv kraja Aleksandra. Posle prevrata bio je ministar privrede.

MIKOVI], MIHAJLO (1856-1930), general srpske vojske, istakao se u ratovima od 1876. do 1918. Unapredio srpsku vojsku, poznat kao "gvozdeni general".

KARI], VLADIMIR (1848-1893), konzul u Prištini, putopisac, geograf. Pisac dela *Srbija, opis zemlje, naroda i drave* (1887)

MILO[EVI], RA[A (1851-1937), radikalski prvak, bavio se idejama o

samoupravi pod uticajem Svetozara Markovića. Bio je na dužnosti ministra privrede. Napisao je memoare pod nazivom *Timočka buna*.

NIKOLAJ I, ruski car (1796-1855), poznat po gužewu ustanka dekabrista u Rusiji i revolucije u Mađarskoj i Austriji.

NIKOLIĆ, ATANASIJE (1803-1882), kulturni radnik i knjevićnik, osnivač društva Srpske slovesnosti (1841). Saradnik Ilije Garađanina. Bio je ministar unutrašnjih poslova (1857), ušao u tajni odbor (1862).

PAVLOVIĆ, DRAGOUB (1866-1920), istoričar, urednik *Timoćanina*, profeso Velike škole u Beogradu, bavio se historiografijom, istaknuti radikal.

PAVLOVIĆ, PEKO (1820-1903), crnogorski vojvoda poznat po Hercegovačkom ustanku 1875. g.

162

PILETIĆ, JOLE JANKO (1814-1900), crnogorski serdar, istakao se u borbama protiv Turaka 1853. i 1878. Zbog sukoba sa kraqem Nikolom prešao u Srbiju.

POPOV, NIL ALEKSANDROVIĆ (1833-1891), ruski istoričar, kod nas poznat po kwigama *Rusija i Srbija 1806-1856*. i *Srbija i Turska 1861-1867*.

RADIĆ, STJEPAN (1871-1928), osnivač Hrvatske sećačke stranke 1904. Do 1917. g. zalagao se za federaciju podunavskih zemaća u okviru Austrougarske. Pobornik jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Kasnije protivnik tzv.

velikosrpske hegemonije. Priznao Vidovdanski ustav i ušao u vladu, zatim 1927. prelazi u opoziciju. Osniva Sećačko-demokratsku koaliciju. Ubijen u atentatu koji je u skupštini izvršio Punića Rađić 1928. godine.

RAJOVIĆ, CVETKO (1795-1873), ministar i državnik u vreme prve i druge vladavine Miloša Obrenovića.

RISTIĆ, JOVAN (1831-1899), političar, istoričar i državnik. Osnivač liberalne stranke, ministar spoljnih poslova u vreme Berlinskog kongresa. Pisac više dela, između ostalih i *Spoćačwi odnoćaji Srbije od 1848-1872*.

RIBARAC, STOJAN (1855-1922), vođa liberalne stranke od 1903. Ministar unutrašnjih poslova 1892. Više puta ministar u kraqevini Jugoslaviji.

STANOJEVI] ACA (1852-1947), član glavnog odbora radikalne stranke, predsednik skupštine u više navrata.

1883. godine osuđen na smrt. Posle 1918. postaje vođa najstarijih radikala. 1937. prešao u opoziciju, a 1945. pristupio Narodnom frontu.

STANOJEVI] DRAGI]A (1844-1918), pisac i prevodilac.

STOJKOVI] MILENKO (umro 1831), vojvoda iz Prvog srpskog ustanka. Učestvovao u bitkama kod Ivankovca, [tubika, Malajnice. Bio je protivnik Karađorđea. Umro u Rusiji.

TAJSI], RANKO (1843-1903), član radikalne stranke i predvodnik wene sećake struje. Osuđen na smrt posle atentata na kralja Milana. Kasnije pomilovan.

163

TODOROVI], PERA (1852-1907), novinar i političar, radikalski disident. Uređivao listove *Rad*, *Samouprava*, *Straž*. Učio od ^erniševskog. Wegovo najpoznatije delo je *Dnevnik jednog dobrovođca* sa temom iz rata 1876. g.

[TROSMAJER, JOSIP JURAJ (1815-1905), vođa narodne stranke, doktor teologije, predavač kanonskog prava na bečkom univerzitetu. Biskup u \akovu. U politici se zalagao za ujediwewe Jùnih Slovena u okviru Austrougarske.

Protivnik hrvatsko - ugarske nagodbe iz 1868. godine.

TAU]ANOVI], KOSTA (1854-1902), jedan od prvaka radikalne stranke. Radio je na ustavu iz 1888. Predsednik narodne skupštine,

ministar, osnova~ klasne lutrije i srpskog parobrodskog dru{tva. U~esnik Timo~ke bune i Ivawdanskog atentata.

164

FUSNOTE

1. Svetislav Prvanovi}: *Timo~ko □ ku~evski knez Borna, osniva~ prve hrvatske dràve*, Timo~ke starine i jezik, Biblioteka asopisa *Razvitak, Zajear*, 1973.

2. Prema Sv. Prvanovi}u u istoj kwizi. Ovaj metod tuma~ewa porekla zna~ewa imena naseqenih mesta prihvata kao najuver-qiviji i dr Du{anka Bojani} Luka~.

3. Dr Du{anka Bojani}-Luka~: *Zaje~ar i Crna Reka u vreme turske vladavine (XV - XVIII vek)*, Glasnik Etnografskog muzeja br. 42, Beograd, 1978.

4. Dr Du{anka Bojani}-Luka~: *Negotinska Krajina u vreme turske vladavine, na osnovu izvora iz XV i XVI veka*, Glasnik Etnografskog muzeja br. 31-32, 1968-1969, Beograd, 1969.

5. Dr Du{anka Bojani}-Luka~: *Zaje~ar i Crna Reka u vreme turske vladavine (XV - XVIII vek)*, Glasnik Etnografskog muzeja br. 42, Beograd, 1978.

6. Karlo Sforca: *Nikola Pa{i} i ujediwewe Jugoslovena, ratne i diplomatske uspomene*, Izdawe Gece Kona, Beograd, 1937.

7. U □Spomenici Nikole P. Pa{i}a 1845-1926.□ koja je iza{la povodom osamdesetogodi{wice ìvota o poreklu se kaè da je on □iz familije koja se pre 300 godina doselila iz Makedonije u Srbiju i obrazovala naseqe Zvezdan, u blizini Zaje~ara.□

8. To su bili: Ivan, sin Batua, Branislav, Bogdan sa bratom Boidarom zatim Lala, Radul, Marko, sin Rolendi~a (Dr Du{-anka Bojani}-Luka~: *Zaje~ar i Crna Reka u vreme turske vladavine (XV - XVIII vek)*, Glasnik Etnografskog muzeja br. 42, str. 31, Beograd, 1978).

9. Pobune i nagove{taji nemira po~eli su u maju i junu 1560. godine na taj na~in {to je dragoman (izaslanik) Mehmed□beg, koji je imao svoje imawe u Polomqu, poku{ao da umiri svoje podlòne vlahe obja{wavaju}i da ne treba da plate nove namete dok ne stigne odgovor iz Carigrada na wegovo pismo u kome je on traio razja{wewe za nove obaveze. Nemiri nisu prestali ni kada je sam

sanxakbeg iz Vidina, Muzafer-beg, stigao u podru~je Falkovca da umiri nezadovoljike. Naprotiv, ruqa od 500-600

du{a je pred sanxakbegovim o~ima ubila jednog svog kneza koji se u svemu isticao, pa verovatno i u re{enosti da se novi nameti moraju platiti. Nakon toga pripadnici ove buntovne grupe su 165

{irom carske hasovine koju su ~inila 166 naseqa Crne Reke, ometali sakupqawe carskog poreza pa je pisar Iskah o tome obavestio vidinskog kadiju, a ovaj Carigrad. Naredba □da se buntovnici pohvataju i egzenplarno kazne□ stigla je u Vidin 22. juna 1560. godine. Sude}i po popisu iz 1560. godine, ne samo da su oni kàweni (ako nisu pobjegli) ve} je 25 sela u Crnoj Reci potpuno uni{teno.

10. Evciklopedija Larus, tom III-2.

11. Podaci o Starini Novaku preuzeti iz ~lanka dr Nikole Gavrilovi}a: *Rumunski izvori o Starini Novaku*, Razvitak, br. 4-5, jul-oktobar 1986.

12. Dr Du{anka Bojani}-Luka~: *Zaje~ar i Crna Reka u vreme turske vladavine (XV - XVIII vek)*, Glasnik Etnografskog muzeja br. 42, Beograd, 1978. i Dr Du{anka Bojani}-Luka~: *Iz pro{losti krajinskih Kara-panxi}a*, Razvitak, br. 2, Zaje~ar, 1978.

13. Mih. A. Kostij: *Kwaèvac i stari kwaèva~ki okrug u pro{losti i sada{wosti*, Beograd, 1933.

14. Razvitak, 1-2, 1992, str. 186-187; Razvitak br. 3, jun 1978.

15. Re~ je o Petku To{i}u koji je sa svojim gospodarom, trgovcem sviwama Stevanom Nikoli}em iz Zagraja putovao preko Pandirala za Tursku. Arhiv Srbije, MID-C-1584, Nesre|ena graja Kwaèva~kog okruga, IA Zaje~ar.

16. Nesre|ena graja kwaèva~kog okruga, IA Zaje~ar.

17. Nil Popov: *Srbija i Rusija*, Beograd, 1870.

18. @ivota \or|evi}: *Prva regrutacija i obuka narodne vojske u Timo~koj Krajini 1861. i 1862. godine*, Razvitak br. 4-5, 1979.

19. *Srbija i oslobodila~ki pokreti na Balkanu 1856-1878*, kw. 1, SANU, Beograd 1983.

20. Arhivska graja kwaèva~kog na~elstva, Istorijski arhiv Zaje~ar:

□... Dajemo Evropi dokaz da smo sposobni voditi dràvni ivot i *uvati dobar red u zemqi i na granici*.□ *Iz pisma ministra unutra{wuh dela Nikole Hristi}a kwaèvakom sreskom na~elniku J. Naumovi}u 1862. g., nesre|ena graja kwaèva~kog na~elstva, IA Zaje~ar.*

21. O pomoći koju je Srbija upuđivala okolnom hriđanskom stanovniđtvu i potpirivawu ustaniđkih delatnosti koje su, rozume se, morale biti volene u tajnosti znao je sasvim izvesno i Pađiđ jer je od detiwstwa ÷veo sa priđama i pograniđnim incidentima. U wegovoj biografiji pored ostalog se saopđtava: 166

Knez Mihajlo je ÷ivo podsticao buntovne smerove jođ neoslobođenih Bugara... ÷

O pomođi Srbije bugarskim ustanicima, *Timođanin* od 4.

1890. g. donosi ovakve ocene: ÷Nađa Srbija je bila ÷a, koja je puđtala na sve strane zrake slobode koji toplineom svojom kra-vqahu led koji se hvatađe oko srca potlađenih naroda balkanskog poluostrva ÷. ÷Prolila se mnoga krv srpskih sinova u toj svetoj borbi, koja je donela slobodu i Bugarima. ÷

U Pađiđevoj biografiji navodi se da su u vreme Krimskog rata ÷srpski trgovci liferovali hranu i druge ratne namirnice zarađenim stranama, đto je znatno podiglo stupaw narodnog bogatstva. ÷

22. *Srbija i oslobodilađki pokreti na Balkanu 1856-1878*, kw.I, Izdawe SANU, 1983.

23. Isto

24. Idejni tvorac planova za ustanak Srba i drugih naroda u Turskoj bio je Ilija Garašanin, ali je realizator bio Toma Kovačević, katolik iz Bosne u službi srpskog dvora i Garašanina. Plan se zove "Projekat za podizanje bune protiv Turaka u Bosni i Hercegovini, staroj Srbiji, niškom i vidinskom pašaluku". Nastao je 20. februara 1862. g. Kovačević je zahtevao formiranje odbora najvažnijih vojnih stručnjaka i najboljih poznavalaca krajeva u kojima se misli vojevati... On računava na begunce iz tih krajeva. Agente treba poslati u važne tačke strategijskog značaja. Između ostalih navodi da jedna od njih treba da bude "na granici okruga kvačevskog". Po njegovom planu Bosna i Hercegovina su bile glavna meta gerilskih akcija i pobune, a akcija u kvačevskom kraju je pod znakom pitava.

Grgur Jakšić: *Iz novije srpske istorije/Abdikacija kralja Milana i druge rasprave*, Beograd, Prosveta, 1953.

24a. Pomoć koju je kneževina Srbija upuđivala porobljenim narodima na Balkanu, uključujući i Crnu Goru, bila je u vreme vladavine kneza Mihajla intenzivna i raznovrsna. Tako se u knjizi *Srbija i oslobodilački ratovi 1856-1878*, knjiga I, pomoć

Bugarima, njihove svakojake državotvorne želje i težnje, pozivi za pomoć, planovi države Srbije u vezi sa ovim područjem pomiču više od 40 puta. Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Vojna Krajina, Kosovo, Albanija takođe su u izraženoj mjeri vodećih državnika Srbije "Garašanina i Ristića".

Brojni su zahtevi Bugara da im se dostave knjige i učenici koji se inače koriste u školama u Srbiji. Nemajući svoje, wima su u vreme buđenja nacionalne svesti bili dobri i našti. Tako su 167

Bugari iz Eski-Zagore i Loma tražili i dobili knjige i učenike. Istovremeno se, uz formiranje raznih poverenstava, vrbovanje obaveštajaca i agitatora, nudi vojna pomoć ili se novcem, municijom i oružjem odgovara na tražene takve vrste solidarnosti. Očigledni su pokušaji raspirivanja raznih ustaničkih težnji i ispoljavanja nezadovoljstva zbog pasivnosti bugarskih ustanika, drugačijeg rešavanja turskog vora većim uplivom Rusije, a naročito zbog megalomanije u vezi sa budućim granicama Bugarske države. Istovremeno ima mnogo zahteva za štampanje raznih rukopisa na

bugarskom jeziku kao i prevoda opšte istorije sa ruskog itd. Inicijatori mnogih takvih poduhvata su Bugari koji su se kao pitomci {kolovali u Srbiji. Na osnovu pisma iz jula 1859. g. koje je iz Jagodine upućeno C. Rajoviću, predsedniku vlade, vidi se da su izbeglice iz Bugarske novčano pomagane. Vlasti su u Jagodini ovim Bugarima podelili 100 dukata. Jedan mehanika iz Kvaèevca uputio je zahtev samom knezu Milošu, moleći ga da mu se nadoknade 27 dukata cesarskih koje je do 1856. dao bugarskim pobuvenicima. Drugog februara 1860.

knez Miloš je odobrio {tampawe kwige *Najnovija istorija srb-ska* na bugarskom jeziku. Autor je bio Jovan Kasabov, jedan od Bugara koji su se {kolovali u Srbiji. Pomagana je izgradnja novih crkava na širokom prostoru izvan Srbije, u Bugarskoj, Kosovu, Bosni, i to na taj način {to su vlasti dozvolile da sveštenici iz tih krajeva isprose novčanu pomoć. Pločeno je i {tampawe bugarskih narodnih lirskih pesama na srpskom jeziku.

Ovo nemirno vreme, kada su se vojnici Srbije nadali da će doći do jednovremenog ustanka svih hrišćana porobljenom Balkanu, ipak je uglavnom obeleženo mnogim akcijama pomoći izbeglom stanovništvu iz Bugarske, Bosne, Niša, Pirota, stare Srbije. U

to vreme srpska vlada, na zahtev Bugara {aće učestice u Sofiju za rad u novoformiranoj školskoj {koli, kao i kwige i učenike za sofijsku gimnaziju, a znatna sredstva srpske vlade usmerena su na suzbijanje isekavawa Bugara u Rusiju, u čemu je presudnu ulogu imao Bugarin Georgi Stojkov Rakovski, urednik *Dunavskog lebeda*, glasila koje je izlazilo u Beogradu. Na Bogosloviji u Beogradu {koluju se mladi Bugari, a novčano se pomažu izbegli sveštenici iz Bugarske i Niša. Iznad svega su naponi da se potencijalni pobuvenici (a turska nacija koja su se množila pogodovala su podizawa pobuna) naoružaju. □ Gdignod nađete Bugarina, koi kaže da je patriot, savetujte ga da kupuje oruđe i neka ga proturi u Bugarsku ili preko nas. To je najveći patriot i najveći patriotizam koi se može pokazati. Kad oruđa u Bugarskoj bude □ biće svega drugog. □ Tako piše Garašanin jednom

168
od vladinih poverenika □ Karlu Paceku. Sve je to *iweno u dubokoj tajnosti, a glavni nosioci su bili poverenici koji su sa nadležnim za takve poslove komunicirali preko utvrđenih {if-rovanih poruka, naredbi i obaveštewa. Zanimljivo je pomenuti da su tadašwi državnici loše*

*procenili koji }e narodi u budu}nosti postati jak politiki faktor na Balkanu i koji }e narodi i wihove dràve ostvariti najve}a pro}irewa na ra~un Turske. Na prvom mestu su Albanci u *iji se sveop}ti ustanak pola} velike nade, mada su oni bili i ostali u verskoj i politikoj sferi Turske. Bugari su ~esto u tom smislu i u odnosu na stvarne mogu}nosti bili potcewivani, a velike nade su polagane u Grke.**

25. Prvog aprila 1862. g. kulski mudur (vojvoda) Ali Riza

efendi upu}uje pismo }slavnome na~elstvu okru}ija crnore~kog u Zaje~ar} iz koga se vidi kako je tekao muwevit obra~un srpskih hajduka i turskih àndarma i to na turskoj teritoriji u blizini rakova~kog manastira. Donosimo ga u celini: }Iz va}ata strana spored subota prez no}ta kade saata 2-3 prominali 10

du} ajduci u na}u stranu, ba} nadi rakovi}kija manastir, na vrh na kamika. Tamo i na}i zaptia imalo nekoliko du}, } potera su odili. Kato i videli rekli im: }Stanete, bre, kakvi ste via, a ajducite ednak sa obrnali kade zaptiite sas pu}kita frlali, ta ranili edin zaptija sas kur}um u desnu nogu. Tugava i na}ite zaptije pu}ki frlali ta ubili edin od ajducite na mesto, a drugi fanali tee sada ovde u Kule na ispituvaweto... Zaginal edin a i drugija fanali. Tugava begali ajducite jopet u va}u stranu. Tugava zaptiite poteraoti}le na ^rnoglav na karaule te vikali: }

Kom}i, isko~ete to ajduci prominaa u va}u stranu! } Od va}ite karaulxije nikoj ne iskoil, niti ne glasa javil. Eto vi se sada javim: takiva raboti lo}i da smo u kaet da nema ni od va}a strana ni od na}a mèdu na}ia kom}ialuk, tova da se na pravi treba da mi dobro ìvimo.}

U Kule 1. aprilia 862 qeta

Mudur

Aliriza, efendi

Posle samo tri dana na~elnik zaje~arskog sreza M. Boi}

obavestio je na~elnika kwaèva~kog okruga da su hajduci ~iji prelazak granice, pogibiju jednog, rawavawe drugog, kao i rawavawe jednog turskog zaptije opisuje kulski vojvoda nisu u wego-169

voj nadlènosti budu}i da nisu iz zaje~arskog, ve} iz kwaè-

va~kog okruga. I ovaj dokument, koji se kao i prethodni *uva u zajearskom arhivu*, donosimo u celini: 4. aprila 862, u Zaje~aru

Iz priloènog pisma vojvode iz Kule vidit }ete kako je jedan od na}ih qudi u onoj strani poginuo, a jedan pak rawen koji se sad le~i u Kuli.

Ovi su qudi, {to su onamo u Tursku prelazili iz Zagraje, o ~emu ne propu{tam vam u znawe postaviti. Vas sa gospo|om pozdravqa k}i.

Va{ prijateq i brat

Sima M. Boi}

26. Sve izve{taje o slu~aju pograni~nih sukoba sa po~etka avgusta 1862. g. kada je kombinovana eta lanova norodne vojske, haramija i begunaca iz Bugarske imala direktan sudar u dva navrata sa turskom vojskom, donosimo u celini: Po~itaemi gospodine, ... pismo pisara sreza t-zaglavskog ovog asa dobiveno {aqem vam ga u originalu iz koga }e te viditi {ta se u Turskoj blizu na{e granice kod Karaule Tresak sa Turcima i ajducima koje je Stojan iz Zagraje krimski fetfebel predvodio dogodilo... da je naredba uiwena na granici da karaulxije u svakom slu~aju na oprezu budu. Kad Stojan sa odbeglim drugarima ovamo doveden bude i {to obilatije o ovome doznao budem javi }u vam ako se slu~ajno ne mislite skoro ovamo vra}ati zato izvolite mi javiti gde }ete i kad daqe biti, i o}e li nu~no biti da se o ovome gospod. Ministru vnutrenih djela javiti.

1. avg. 1862 Va{ pod~iweni u 8 sati posle podne u Kwaèvcu J. Zisi}

Po~itaemi gospodine

Po nalogu va{em od 2. avg. ja sam u~inio naredbu te je Stojan Pe{i} iz Vratarnice i svo wegovo dru{tvo koji su ajdukovawa radi u Tursku prelazili i posle dve bitke sa Turcima ... koegdi na ovamo se vratili i ku}ama oti{li bili, ovamo sino} pod straòm dovedeni i uap{eni a danas na ispit... iz koga }ete videti da fala Bogu nije onako kao {to sam vam pre o ovome javio, kao 170

i to koliko je ovi svega bilo i... kako su ovamo pro{li i zbog ~ega su se natrag vratili i trojica poginuli itd.

Po razmotreniju izvolite mi {to pre javiti {ta }u s wima raditi, jer se nemaju otkuda raniti, a u apsanama na{im ne mogu ostati, nego sam prinu|en bio jednu sudsku apsanu zauzeti.

Rawene previo sam u {pitaq le~ewa radi.

4. avg. 862.

u Kwaèvcu va{ po~itateq J. Zisi}

Ra|eno pri Na~elstvu okru|ja Kwaèva~kog 4. avgusta 1862. godine Stojan Pe{i}, Jovan Miqi}, Stojko Jovanovi}, Nikola Miqi}, Pavul Petrovi}, Rajko Todorovi}, Sima Miletii}, @ivko Ne{kovi}, Dimitar

Petkovi}, Jovan Todor~evi}, \ergo Jovanovi}, To{a Jovanovi}, To{a Joci} (mòda Doci} □ prim.a.), \ergo Man~i}, Spasa Stojanovi}, Nin~a Manojlovi} i Pavle Petkovi} svi iz vèla Vratarnice, Manojlo Markovi}, To{a Tolin, Petko To{i}, Mladen Lozanovi} iz Zagra|e, Milutin Markovi}, Spasa Markovi}, Paun Miti}, Lila Zdravkovi} iz Izvora, od koi su i to: iz Vratarnice dvoica, iz Zagra|a 1, a iz Izvora 2, svega wi pet, u prvoj klasi narodne vojske zapisani, osim koi nalaze se 4 iz Vratarnice, 11 iz Zagra|e, i 1 iz Izvora u II, klasi zapisani.

Daqe: Andreja Jotov, Jovan Jocov, Stojan Jolov, \ergo Cvetkovi}, Petar Mi{in, Prvan Jotov, Nikola Jovanov, To{a Jovanovi}, Andreja Cenov, Celo Danov, begunci iz Turske, koi su pre nekog vremena ovamo u Srbiju pre{li i nastanili se pokaza-li su Na~alni~estvu sqeduju}e: Namera je na{a upravo bila, da u Tursku ajdukovawa radi pre|emo i pored toga da zaostav{u stoku i neke stvari oni bugara koi su iz Turske ovamo dobegli i u selima: Vratarnici i Zagra|u nastanili se prevedemo, i da {to od Turaka pqa~ke zadobijemo i usvojiv{i svi ovu nameru pre|emo nas 38. druga preko granice na mestu □Crnoglog□ i izabrasmo od na{e strane buquba{om \ergom Ru~ni}em iz Turske koji je pre sedam godina ovamo pobegao, mi smo posao ovaj preduzeli u pro{lu subotu □ u ponedeqak preko granice na ozna~enom mestu osvanuli, odatle ceo dan i no} provedemo skitaju}i po planinama, oti{li smo u selo Makre{ naije vidinske i kom su ima skoro 250 ku}a srbskij, i do{av{i na grobqe makre{ koje je na zgodnom tako uzvi{enom 171

mestu, okru~no dvema obalama i vodom sa dve strane... ukopano, da izgleda na... kao {anac, to je bilo u vtornik ujutru, naijemo na 4 ~oveka Bugarina od koi jednoga po{aqemo u Selo da javi knezu i popu da kod dogovora radi do|u, ovaj otide i vrati se saop{ti nam odgovor da knez ne mo~ do}i, jer su Turci kod wega a pop da je bolestan, no mi ovoga ipak po{aqemo i preko kneza preporu-

~imo da nam Turci po{aqu 80 oka leba, 30 oka vina, 15 oka rakije, i 5 jagwadi, jer po~em smo dva dana bez leba to smo sasvm glad-ni bili, no kmet po{aqe drugog svog *oveka kod nas i javi da }e se zaktevana raana poslati nam, no da se uvamo od Turaka jer ovi idu na nas, n zaista nepro|e vrlo kratko vreme kad na jedan red obkole nas 30-40 naoru~nih Turaka pe{aka i opale jedan plotun na nas, a potom do|u jo{t dva serdara sa po 40 otprilike qudi, napraviv{i od*

koje kavove drvenarije kao buradi, vrata i pro~i sprava koje su iz Sela bili doneli urastojanije od 40-50. kora-aji do nas Meteriz, i za ovaj zakloniv{i se pucali su na nas i mi vide}i sebe okruène Turcima sa dve strane opalimo na wi èstoko iz pu{aka i boj se zapone uvtornik pred ru~ak a trajao do dva sata no}i, a kad be{e u ak{am udese Turci priliku te iza{qu na nas jednog *obanina sa govedima a za ovima i oni krenu da udare na nas, no mi spaziv{i to, viknemo na obanina natrag goveda jer }emo i ova sve Turke pobiti obanin vrati goveda a Turci ipak zasednu za meteriz dobiv{i pomo} 3-400 koje kowanika koje pe{aka opaleh na nas iz pu{aka, mi smo jednako na wi pucali i krepko drè}i se jednog po jednog obarali, tu po{to nekoliko ovi kowanika ubijemo udarimlo na juri{ i biju}i se izgubimo jednog druga imeno Vlu N begunca Bugarskog.*

Po{to dosta vremena na ovom mestu biju}i se provedemo, preduzmemo put sve bliè k granicu da preko ove pre}emo natrag, jer smo ve} svrtili tri dana a raane nismo imali, a osim ove i baruta nam skoro nestade, i putuju}i skoro celu no} tako {to smo na 1/2 sata blizu granice do{li, sustiè nas jedan serdar sa nekoliko arnauta i nizama svoji, tu opale iz pu{aka na nas i mi odgovorimo im vrlo dobro jer ubijemo ovi vi{e od deset a koliko smo ranili ij, to ne znamo, tu smo izgubili jo{t jednog druga imeno Jotu Spasi}a iz Zagraje no u isto vreme zaleti se jedan nazim i ubija na{eg buquba{u \erga a Jovan Todor~evi} kad to ugleda, opali pu{kom i nizima na mesto ubije, i tako Turci vi{e nisu smeli u poteru za nama i}i, jer smo im svuda dobro odgovorili i tad smo mirno preko granice kod karaule □Tresak□

pre{li i ku}ama na{im oti{li odakle vlast je policajna sled-stvom svoi pandura nas pozvala i mi smo danas na poziv pred-stali.

172

Osim toga, i to imamo javiti, da pored ona tri poginuv{a druga imamo 4. rawena koi potrebuju le~ewe, a da nije bilo izme}u nas u redu prvog Stojana Pe{i}a i Jovana Miqu}a mogli su nas Turci sve ìve pohvatati kad ubi{e buquba{u \erga, no ova dvojica svo ostalo drùstvo napadali su èstoko dotle dok smo jedva Turke suzbili te su od daqeg boja prestali.

Od turaka smemo pouzdano krzati, da ij je vi{e od 50. mrtvi palo a toliko i raweni imalo.

+Stojan Pe{i}
+Jovan Miqa}
Stojko Jovanovi} s r.
+Nikola Miqi}
+Prvul Petrovi}
+Rajko Todorovi}
+Sima Miletij}
+@ivko Ne{kovi}
+Dimitrije Petkovi}
+Jova Todorovi}
+\ergo Jovanovi}
+To{a Jovanovi}
+To{a Joci}
+]ergo Man~i}
Spasa Stojanovi} s r.
+Nin~a Manojlovi}
Pavle Petkovi} s r.
+Manojlo Markov
+To{a Tolin
+Petko To{in
+Mladen Lozanovi}
+Milutin Markovi}
+Spasa Markovi}
+Paun Miti}
+Lila Zdravkovi},
+Andreja Jotov(Dotov?)
+Jovan Jocov (Docov?)
+Stojan Jolov
+\ergo Cvetkovi}
+Petar Mi{i}
+Prvan Dotov (Jotov?)
173
+Nikola Jovanov
+To{a Jovanovi}
+Andreja Cenov
+Cela (Celo?) Danov
Za dostavlenije

Pomoćnik Narodstva okruženja Kwačevačkog
J. Zisić, s.r.

27. □ Tumačenje postanak današnje srpske države i značaj prve srpske revolucije, mi hoćemo, dakle, da pokažemo: šta važno da radimo i *emu da težimo u velikoj borbi za oslobođenje, koja se može svakog trenutka otpoeti* na Balkanskom poluostrvu i u kojoj je Srbiji namenovana prva uloga. □ (Svetozar Marković: *Srbija na istoku*) 28.

□ Jedan od najpretnijih prevrata u umnom razvitku srpskog naroda što ga je donela prva srpska revolucija besumne je ona revolucionarna misao pokorene raje: misao da stvori srpsku narodnu državu koja bi obuhvatila ceo srpski narod. □ (Svetozar Marković: *Srpske obmane, Srbija na istoku*, BIGZ, Beograd, 1973.) 29. Na osnovu *lanka dr Tihomira Stanojevića: Ideologija ili demagogija seqako-građanskog radikalizma*, Razvitak, br.1, januar-februar 1978.

30. U zaječarskim lokalnim novinama *Timok* od 26. januara 1996. g. {tampano je zanimljivo se}awe glumice Vere Brkić □ Vujanović koje donosimo u celini: POSLEDWI STANARI PAČIJEVE RODNE KUJE

U poslednje vreme dosta se piše o velikom političaru, državniku, umnom i mudrom *oveku Nikoli Pačiju*. *Osećam potrebu da, kao Zajčarka i zaječarska glumica, zabeleim se}awa na godine provedene u Pačijevoj rodnoj kući*. U voj sam ivela od svoje 12. godine, skoro dve decenije, sa roditeljima, tri brata i sestrom. U toj kući sam se udala i rodila dvoje dece. Praktično, tu sam provela mladost i doivela sve radosti mladalačkog ivota.

Rodnu kuću Nikode Pačija izdavao je pod kiriju njegov sin Rade Pačij, a moji roditelji sa celom porodicom su se uselili godinu dana pre Drugog svetskog rata i ostali u voj sve do wenog ručewa {ezdesetih godina. Mi smo bili posledwi stanari rodne kuće Nikole Pačija.

174

Kuća se nalazila u centru Zajčara, sa velikim dvorištem, preko puta gimnazije. Iza kuće je bio kanal zvani Jaručka, gde je proticao deo Timoka. Kanal je bio čist, voda bistra, a moja braća su hvatala ribe i kupala se.

Pačijeva rodna kuća je bila na sprat, prava srpska gospod-ska kuća. Glavni deo se sastojao od centralnog dela, koji je sluio kao kuhinja i gde su bila ložišta za zagrevawe soba, zatim dve sobe sa desne i dve

sa leve strane. U ku}u se ulazilo visokim stepeni{tem (deset stepenica) na jedan trem, zatim u predsobqe, pa u kuhiwu. Kuhiwa je bila poplo~ana ciglama kao i predsobqe, ofarbanim crvenom masnom bojom. U sobama je bio drveni pod, predwe su imale po dva prozora, koje gledaju u dvori{te, odnosno ulicu, a zadwe sobe po jedan prozor.

U sobi gde se rodio Nikola Pa{i} bio je veliki kamin, koji je zagrevao obe sobe, a na zidu su bile dve alke, za koje su vezivali vunenu tkanu quqa{ku za bebe. Jednom prilikom kada je dolazio wegov sin Rade sa delegacijom iz Beograda u Zaje~ar, kazao je: □ Tu se moj tata quqao i uspavqivao kao beba.

Na to je jedan gospodin iz tog dru{tva rekao, uhvativ{i se za alku: □ E, moj ~ika Nikola, ti si ovde ni{kio i pi{kio!

Celo dru{tvo i moja porodica slatko su se nasmejadi ovim re~ima.

Ispod cele zgrade bio je veliki podrum (u kome se nekad i stanovalo), sa velikim, te{kim vratima i prozorima u vidu pravougao{nika sa re{etkama. Iste re{etke od kovanog gvòla bile su i na sobama. Pola podruma sluilo je za ogrev, a druga polovina za zimnicu.

Po na{em useqewu, moj tata, raspremaju}i podrum, prona-

{ao je veliku gipsanu plo~u visine oko metra, {irine oko 60 cm i debqine oko pet cm. Plo~u je oprao i *etkicom* oistio od garei, a mi smo znatièwno *ekali da vidimo {ta je to. Odje-dnom se poela da pojavquje brada i brkovi i najzad ceo lik Nikole Pa{i}a*. Na to je moj tata rekao: □ ^ika Nikola, {ta si do~ekao, da te bace u podrum!

To je bio reqef izrajen na gipsanoj plo~i i s jednom alkom pozadi. Po{to je moj tata slavio krsnu slavu Svetog Nikolu, on je oka~io taj reqef pored ikone sveca i rekao: □ E, sad moj Sveti Nikola ima dru{tvo, jo{ jednog Nikolu.

Samo ovaj nije svetac ve} politi~ar.

Jedne no}i je ne{to tresnulo na pod. Bio je to reqef Nikole Pa{i}a koji se tom prilikom razbio.

175

Pri kraju Drugog svetskog rata, 1944. g, kada su ruske ka}u{e tukle sa granice gone}i Nemce, jedna raketa je pro{la kroz levo krilo ku}nog krova i o{tetila ga. Krov je kasnije popravqen.

Mi, naravno, tada nismo bili u ku}i, nalazili smo se u beàniji.

I na kraju □ najvànije. Kada su moji Zaje~arci re{ili da zidaju zgradu SUP-a, izgleda da im je zapala za oko ba{ ta ku}a sa dvori{tem. Verovatno zbog poloàja u gradu, a i *ivenice da je to ku}a Nikole Pa{i}a, u to vreme ne ba{ cewenog, i odluili su da je sru{e*. Primorali su moje da se isele. Moji rodireqi to nisu hteli i na silu su ih izbacili i smestili u dvori{nu garaù, nedaleko od centra grada.

I danas àlim za rodnom ku}om Nikole Pa{i}a. Ne zbog toga {to sam u woj odrasla i provela veliki deo ìvota, ve} zato {to je u centru Zaje~ara uni{ten jedan istorijski spomenik, koji bi krasio tad deo grada.

Ni{ta lep{e ne bi bilo danas da je spomenik Nikoli Pa{i-
}u, nedavno podignut, postavljen ispred wegove rodne ku}e.

Nadam se da sam u kratkim crtama uspela da *itaocima, naroito* onim mla{im, pribliim rodnu ku}u Nikode Pa{i}a i bi}e mi drago ako sam u tome uspela.

Vera Brki}-Vujanovi}

31. Na{i *itaoci nam ne}e zameriti ako u ovoj povesti o mladom Pa{i}u pomenemo da posle zavr{etka Drugog svetskog rata, pedesetih i {ezdesetih godina on, mada progla{en za velikosrbina, nije sasvim zaboravljen. Naime, mladi urbanista, tada poetnik, arhitekta Borko Savi} poslu{ao je nekog dobro obave{tenog Zaje~arca, da bi bilo dobro da se na mestu poru{ene ku}e Nikole Pa{i}a postavi spomen plo~a, da se, eto i u Zaje~aru pamti da je on bio predsednih srpske i jugoslovenske vlade i svakako znamenit politi~ar. Po{to se u Beogradu nagledao bista zadùbinara na fasadama, ulica sa imenima zna-menitih istorijskih li~nosti (u Parizu je video jo{ bogatije fasade i jo{ boqi odnos prema sopstvenoj kulturi i istoriji), pomislio je da bi bilo sasvim prirodno da se i Zaje~arci na sli~an na~in oduè svom najslavnijem sugrajaninu. Zato je odmah krenuo do nadlènih za takva pitawa, koje zatekne nagnute nad nekim hartijama i odmah im saop{ti svoju ideju. ^uli su, gotovo ne podiù}i glavu sa svog posla, kako on traì da se na novoj zgradi SUP-a postavi plo~a sa imenom Nikole Pa{i}a. A onda se jedan od wih, po kazivawu samog Borka Savi}a, nekako uko~i, □kao da si ga polio hladnom vodom□, zatim zgrabi pikslu koja je 176*

svom silinom udarila u vrata, jer je Borko uspeo na vreme da istr~i i zatvori ih za sobom. Za ovim udarom doleteo je jo{

jedan: □[ta re~e, |ubre pa{i}evsko!□

32. Sami po~eci Pa{i}eve politi~ke karijere imaju svoje izvore i u nekoj vrsti intimnog zaveta zbog nasiqa preme wemu bliskoj porodici Radoja Markovi}a. Knez Milan je, naime, gotovo paranoi~no i bez potrebnih dokaza optuio Radojevog sina Jevrema i brata pokojnog Svetozora za pqa~ku u toku rata 1876.

godine, na isti na~in kako je optuèn i Adam Bogosavqevi}.

Jevrem je streqan 19. maja 1878. godine, a da bi razlozi za takav udarac nekada lojalnoj porodici Markovi} i Zdravkovi} (Rado-jeva èna je poticala iz knev~ske porodice iz Rgotine, kod Zaje~ara) bili ubedqiviji, wemu je pri{ivena tobòwa zavera u Takovskoj buni za koju Jevrem nije ni znao i za prevratni~ke namere jer je navodno imao nameru da pomogne knezu Petru Kara-

|or|levi}u da sa turskim ba{i}bozlukom u|e u Srbiju i osvoji vlast!

Budu}i da se znalo za prijateqstvo Pa{i}a i pokojnog Svetozara i da je sada stradao wegov brat, Pa{i} je i sam bio ugroèn. Da bi se znalo dokle doseè knev~va mo}na ruka, Pa{i}

je dobio negativan odgovor iz Ministarstva prosvete na molbu da bude primqen za profesora geodezije na Velikoj {koli u Beogradu. Umesto da se skrasi na nekom skromnijem mestu i da obovqa posao za koji je stru~an, Pa{i} se nije upla{i}io i poko-lebao. Kandidovao se za narodnog poslanika u Zaje~aru. Kako je zabeleio Vasa Kazimirovi} i{ao je od jednog bira~a do drugog govore}i o potrebi da drava odvoji novac za obnovu □u ratu opqa~anog i popaqenog Zaje~ara□. I pored toga {to je na izborima 29. oktobra 1878. g. pobedio, zbog pogre{no upisanog datuma od strane bira~kog odbora skup{tina nije prihvatila wegov izbor. Na ponovqenim izborima od 20. decembra iste godine kona~no postaje poslanik u skup{tini Knev~vine Srbije.

33. Prema kwizi *Qubavni ivot kraqa Milana* Mirka Sre-

}kovi}a iz 1937. g., kraq Milan je imao vi{e od {esnaest □simpatija□, (zbog kojih je *inio razne ludosti*) *qubavnica, raznih vrsta □prijateqica□ me|u kojima je bilo kurtizana, cirkuskih igraica, èna visokih li~nosti i anonimnih oficira i devojaka iz wegove vlastite {ire porodice. Broj wegovih tajnih qubavnica o kojime se ni{ta nije ulo je daleko ve}i. Prva je bila □uiteqica qubavi□ iz wegovih pubertetskih dana. Druga udovica Leposava Novakovi} koja nije imale pretenzije*

da postane kraqica. Posle we kraq se oènio rusko-rumunskom plemkiwom Natalijom Petrovnom Ke{ko, za koju se moè re}i da 177 je bila *estita èna i supruga, ali hladnog temperamenta* □ruà bez mirisa□ □ kako su je savremenici nazvali. Usledile su wihove brane razmirice i nova veza kraqa Milana sa jednom neimeno-vanom ènom, nazvanom □èna□demon□ koja je kraqu u slatku od ruà i vanile davala qubavni napitak □beladonu□ (bunika) prema nezgodnim □obi~ajima□ toga vremena. Taj postupak razotkrio je kraqev ujak, pukovnik Katarxi i, da bi uverio kraqa, odneo je teglu sa slatkom u Be~ na hemijsku analizu. U to vreme dogodila se eksplozija neke naprave na Terazijama koju je kraq neosnovano povezao sa ugroàvaqem vlastitog ivota kao i takozvani □smederevski name{taj□ □ kada se sru}io klozet u koji je kraq u}ao.

Beladona, □terazijska bomba□ i □smederevski name{taj□ stvorili su kod kraqa pravu paranoi~nu opsesiju da je stalno na meti atentatora, {to i nije bilo bez osnova. U slede}em vrlo burnom zaqubqivawu pokazalo se da i na dvoru ima èna koje drè do patrijarhalnog morala i morala uop{te. Re~ je neimenovanoj gopolji koja je odbila kraqa u wegovim najteim danima kada je osrama}en u srpsko □ bugarskom ratu 1885. g. U to vreme kraq je iz inostrantva nudio svu vlast kraqici Nataliji, ali kako je wena popularnost sve vi}e rasla, on ju je po~eo udaqavati od sebe i sina Aleksandra i optuio je za zaveru. Povod za pri~e i ogovarawa dalo je i kraqevo drugovawe sa ro}akom, }erkom pukovni-ka Katarxija, Marijom, poznatom po nadimku □Mi{i}□ □ Mi{on ili □Merima□, nazvana po aktuelnom komadu M. Bana. Ne zna se da li je kraqev qubavni plamen zahvatio i Merimu, ali se Katarxi sa porodicom izgubio iz prestonice. Malo du~ vezu kraq je ostvario sa g-|om Nazos, ènom sekretara gr~kog poslanstva, a iz veze sa Artemizom Hristi}, supruge dvorskog sekretara Milana Hristi}a, rodio se vanbra~ni sin \or}e. Jo{ jedna kraqeava avantura donela je na svet nepriznatog i nepoznatog potomka jer je devojka bila na vreme udata za mladog oficira koji je brzo napredovao u karijeri. Od ostalih da pomenemo suprugu rumunskog poslanika poznatu pod nadimkom □madam Putifar□, svetski poznatu Fani Sewore, balerinu i pustolovku Martu, igra~icu varijetea, vi}e ma}arskih grofica i baronica itd.

34. Da je Stojan Pe{i} posle propasti bune ostao u Bugarskoj, a njegov prisustvo i život u Vratarnici pre bune su nesumnjivi, jer prema dokumentima kvaèva~kog okruga on je u tom selu sagradio ku}u, pokazuju i istraivawa @arka Milo{evi}a.

Naime, posle pisma N. Pa{i}a od 13. juna 1884. g., u kome je srpski narod pozvan u otvorenu pobunu protiv kraqeve tiranije, usledili su mnogi poku{aji oruànih akcija. O tome @arko Milo{evi} u ~lanku *Iz Pa{i}jevog izbegli{tva 1883-1885. g.*

178

(Razvitak, broj 194-195, 1995.) pi{e: □Bezuslovne stavove iz otvorenog pisma umnogome su potvr|ivali povremeni upadi naoruànih emigrantskih grupa u grani~ne okruge Isto~ne Srbije. Ilegalni prelasci preko granice uznemiravali su pristalice vlasti i nagonili ih na strahovawe i odbranu od radikalske osvete. Sreski i okruèni na~elnici obave{tavali su pretpostavqene o kretawu emigranata i wihovom prebacivawu u ranije pobuwene krajeve.□ Od pojedinaca @. Milo{evi} pomiwe Marka Prvulovi}a iz Novog Hana. □Ovaj Novohanac uivao je gostoprimstvo iteqa sela Rakovice, naro~ito vojvode Stojana Pe{ova Rakovskog s kojim se sprijateqio i okumio. Qudima koji su *esto prelazili u krajinski okrug pripadao je i Anta Rajii}*

iz Sala{a, nastawen u pograni~nom selu Bra}evcu, gde je bilo sme{teno skladi{te municije□

35. O ume{anosti Stojana Pe{i}a i wemu pot~iwenih hajduka, haramija i pripadnika Narodne vojske posredno govori i *iwenica da je zajearski ko~ija{ Ba|a Marinkovi}* osu|en na smrt pod optùbom da je ubio kvaèva~kog pisara T. Aran|elovi}a i da je jatakovao hajduku Stojanu Jovanovi}u iz Vratarnice (Jak{a Dini}: □Dobrosav Petrovi} o svom u~e}u u Timo~koj buni 1885. g.□ Razvitak, br.3, maj□jun 1972.) Na spisku Pe{i}eve druine iz Makre{ke borbe 1862. g. Stojan ili Stojko Jovanovi}

nalazi se na tre}em mestu, iza hvaqenog Jovana Miqi}a. Kako se vidi iz saslu{awa u Kwaèvcu, S. Jovanovi} je bio pismen.

Kaziva~i iz Zagra|a (Pavle Kostii}, zv. Tur~in) smatraju da su Ara|elovi}a ubili zagra|ski hajduci koji su zajedno sa Stojanom Pe{i}em pobeqli u Bugarsku.

36. Vasa Kazimirovi}: *Nikola Pa{i} i wegovo doba, 1845-1926*, Nova Evropa, Beograd, 1990.

37. Zajearci su u *Timo~aninu* od 31. maja 1890. g. imali prilike da pro~itaju slede}u ocenu obelodawenog ustava i abdikacije kraqa Milana: □ Stvoriv{i novim ustavom nove i zdravije uslove za politi~ki razvitak Srbije pod kojima }e kraq ubudu}e biti samo kraq, pravi izraz eqa i nada narodnih, pravedni sudija sva~ijih dela, kraq Milan }e se povu}i u gra|anski ivot, preporu~iv{i svom jedincu da se ~uva samozvanih prijateqa. □

Tre}eg maja 1890. g. u *Timo~aninu* je {tampana pesmica kojom se aludira na abdikaciju kraqa Milana: □ Qut iz dvora iza{o je svoga,

Vladar zemqe, naqu}en je jako,

Ne gledaju} ni desno, ni levo,

179

On u ba{tu od{eta polako.

Na licu mu i jarost i mr`wa,

Zami{qen je, ne govori, }uti... □

Pesma je potpisana sa □Pauk□

37a. Dok je Pa{i} bio u Rusiji, wegovi sledbenici i protivnici u varo{ici Boqevac se vladaju prema uverewu da su uzalud iveli oni koji se brzo zaborave pa stoga nije ni trebalo da se rode. Na dan 1. januara 1890. g. kr~ma u Boqevcu bila je prepuna. U op{toj galami svi su se trudili da zadive novinare koji su se, kao i grupa seqaka, zadràli da se ogreju. U neko vreme u{ao je podgori~ki paroh Boca. Uz svu skromnost koja ga je krasi-la, videlo se da je on vrlo zadovoljan {to upravo dolazi iz prestonice. Op{ta situacija u zemqi je dobra, kaè otac Boca, ali narod nam ne vaqa. A {to ne vaqa? Po{to sve poti~e od politike narod, naravno, ne vaqa zbog radikala jer su ga oni pokvarili. Liberali, koje narod ne}e, su u stvari, pravi melem za narod. Oni se zalaù da porez pla}a ko ho}e, a ko nema para, ne mora. Sam otac Boca nije platio za {est polugo|a! A u skup-

{tini □ svi su to videli □ milina je ~uti liberale dok govore, jer iznad wih lebdi Sveti Duh. Tri dana i tri no}i moè ih ~ovek slu{ati sa uivawem. [teta je, po wemu, {to vlada ne da ono {to kraqevsko namesni{tvo traì od we. □ E, kad vlada ne da □ onda vlada pada! □ □ Ako vlada pada, ne}e pasti narod i radikali □, uzvratio je jedan □ ~ove~uqak □ poznatom strana~kom devizom, a zatim dodao: □ Zli

jezici, o~e proto, pronose glasove da jedan, ba{ liberalac, ho}e da zavede slobodu s buxama i macka-ma, a mi kao prosti qudi bi rekli da se va{a sloboda isproba na vama liberalima, pa ako va{a koà moè da otrpi 25 batina, onda neka se ona zavede u narodu. □ Na to je otac Boca natakao ~itu na glavu, promrmqao ne{to u bradu i oti{ao bez pozdrava.

38. *Timo~anin*, list za narodne potrebe, vlasnik: Radikalna stranka u Timo~koj Krajini. [tampan je u Zaje~aru. Prvi broj iza{ao je 6. jula 1889. g, a posledwi 19. decembra 1891. g.

39. U kwizi *Srbija, zemqa i stanovni{tvo*, Beograd 1909, svoje putovawe u Timo~ku Krajinu pod stare dane Kanic je ovako opisao: □ Dvadeset i prvog oktobra ujutro posetili su me zaje~arski profesori i pro~itali mi ~lanak objavljen u *Timo~aninu* u kome se sa dobrodo{licom pozdravqa moj boravak u Crnoj Reci i Krajini. Na rastanku sam wima i na~edniku od sveg srca zahvalio za pàwu kojom sam za celo vreme mog boravka bio okruèn 180

i zatim se sa inspektorom èleznica Janom Jiri~ekom odvezao do rudnika ugqa na Vr{koj ^uki, odakle je trebalo po podne na qubazni poziv na~elnika general{taba Mi{kovi}a da produ-

im za Radujevac s trenom koji je pripremqen za wega. □

40. Dragoqub Pavlovi} je u svom feqtonu *Mila* dao sliku malog zaba~enag grada sa prili~nom zlom voqom pravog mondi-jaliste koji }e svoje {kolovawe nastaviti u Be~u, a politi~ku karijeru u Beogradu. Evo tog opisa: □ Varo{ N. znamenita je sa svoje istorijske pro{losti, ali bi se ogre{ili o svetiwu istorije kada bi je se dotakli u svome pri~awu. Sada bi se malo imalo {ta o woj re}i. Kad ne bi bilo nekoliko dvokatnica sa balko-nima, nove crkve sa kubetima i {kole polugimnazije {to je sagrajena kao i crkva, po pravilima nove arhitekture, i kaldrme po kojoj *ovek moè no}u vrat skrhati, mi bi je nazvali selom. To vam je uop{te jedna od onih srpskih palanki, u kojoj ive razne vrste }ifte i }iftice, gospoda i krupna i sitna, boga{tina i sirotiwa, popov{tina i kalu}eri, povrh kojih sedi smireni vladika sa wegova etiri kowa i patriotskim trbuhom. Kad idete kroz varo{, vide}ete jedan kalambur od ku}a, koje su pobe-gle unutra i napoqe jedna od druge, du}ane sa }epencima i kro-vovima, {to izgledaju kao tirolski {e{iri uzane ulice sa pr~varnicama, gde svakad sede po nekoliko bekrija da ju~era{wu zaradu stra}e, elem kao {to rekosmo,*

da nema one lepe crkve i {kole, da ne sretnete po koga sa cilindrom i rukavicama, u crnom ruhu, rekli biste da ste u Astrahanu. Ako nije petak, onda je u N. mrtvalo do zla Boga, vru}ina jer je leto pa ceo svet spava sem {egrta koji sede po }epencima pa klimaju nogama i mlate kowskim repovima te rasteruju muve sa cica i platna. A kad je pazarni dan □ petak □ onda celu pijacu zakr~e seqa~ka kola sa svojim proizvodima: stoji rika od marve i vika trgov~i}a koji se neprestano ispred svojih du}ana deru te dovikuju seqanke □ ajde, sna{o, da pazarimo pamuka, najvori, *ivita itd., tako da* ovek ne moè da proje od svetine koja se tamo gura.□

41. Kolo jaha~a □ Knez Mihajlo □ iz Zaje~ara osnovano je 1890.

godine. Dvadeset prvog maja slede}e godine organizovane su kowske trke sa preprekama. Po broju prijavqenih kowa moè se videti sa kakvim se potencijalom raspolaè u to vreme. U trci jednogodaca u~estvovalo je 36 grla, zetim 47 dvogodaca, 21 trogo-dac i 9 *etvorogodaca. Pobjednik je bio kowiki oficir Miloje Zdravkovi}*, ali zbog pada su kowa sam je odlu~io da se nagrada dodeli drugoplasiranom Milo{evi}u, marvenom lekaru.

42. Rezultati izbora u septembru 1890. g. prema *Timo~aninu* izgledaju ovako:

181

Mesto

radikali liberali

Vraògrnac

115 30
Vratarnica

151 20

Veliki Izvor

85

99

Brestovac

72 7

Prlita

62

11

Zvezdan

137 9

Gamzigrad

54 6
Zagraje

144 1

Nikoli~evo

85 13
Gri{te

281 1

Metovnica

66 49
Trnavac

25 95
Grqan

148 38

G. Bela Reka

164

2

D. Bela Reka

59

15

Lubnica

71 16
Lenovac

101 6
Rgotina

34 10
Slatina

15 58

Bor

68

0

Bu~je

165

5

O{treq

147 5

Kriveq

88 7

43. Mitrinolit Mihajlo je imao istaknutu ulogu u pripremi pobune 1884. g. koja iz mnogih razloga nije uspela, a sve prepreme za weno intenzivirawe prekinute su na vest da }e Srbija napasti Bugarsku. @arko Milo{evi} navodi: □Blagodare}i wemu, od Sveslovenskog komiteta izdejstvovana je pomo} izbeglim radikalima dok su istovremeno prikupqena sredstva za novu narodnu bunu. Sa 3000 dobivenih pu{aka trebalo je naoruàvati ~ete za upad u Srbiju.□ (@arko Milo{evi}: *Iz Pa{i}evog izbegli-}tva 1883-1885. g.* , Razvitak, br. 194-195, 1995.) 44. Pa{i} je kao pratilac kraqa Aleksandra (on tada ima 15

godina), zajedno sa Jovanom Risti}em posetio od 26. juna do 16.

avgusta 1891. godine Rusiju i Austrougarsku. Tada je razgovarao sa ruskim carem Aleksandrom III i austrougarskim carem Frawom Josifom.

45. Vasa Kazimirovi}: *Nikola Pa{i} i wegovo doba, 1845-1926*, Nova Evropa, Beograd, 1990.

182

46. Evo kako je u Krleinoj literarnoj imaginaciji izgledao Pa{i} (i {ta je zna~io wegov izgled) u momentima kada mu se obratio Supilo: □Stoji pred Supilom Baja be}jutno i ledeno, sa svojim krupnim stara~kim tijelom, patriarhalnom bradom, ribqim o~ima, lice bez izraza, lice vo{tano i prazno, nakit svjetlucavi na bijeloj odwegovanoj gospodskoj ruci, àket, ìlet, zlatni lanac, prstewe, rubqe, cipele, potezi od pegle na hla~ama, sve na svome mjestu □ uredno i nagla{eno ~isto.

Taj legendarni Baja slu}a gdje F. Supalo govori o nekakvom srpskohrvatskom jedinstvu, o nekakvom jugoslovenstvu i misli u sebi taj legendarni Baja o tom Austro - Kroatu: A {ta mu je opet to, to nekakvo wegovo crno □ ùto jugoslovenstvo. To mu je opet ta wegova Austrija izmislila, tu wegovu Jugoslaviju. Kakva Judo□slavija? Kakvi [okci? da oni ne bi □teli da nas po{oka~e, kao onaj [vaba [troco iz \akova?□

183

SADR@AJ

PREDGOVOR

5

NA PO^ETKU BE[E □ SEOBA

9

CRNA REKA ILI TIMO^KA KRAJINA

11

Duboki planinski koreni

13

Sultanovi popisiva~i u Crnoj reci i stale{ke podele u XV veku

15

Izneveravawe dravnih i zakonskih garancija u XV i XVI veku

18

Katoli~ki zlo~in nad balkanskim pobednicima 21

Kara Pan~ina gerila i novi ratovi

28

Pogibija Klevenhilerovog bataqona

30

Samo ratnici i gerilci □ bra}a Veqko i

Milenko Petrovi}

31

Na isto~noj granici

38

Sevastopoqske zvezde

Nevoqe Ali□Rize. Rakova~ki kamen i Makre{ 46

PA[I]JEVI PRETHODNICI

52

Svetozar Markovi}

52

Adam Bogosavqevi}

55

DETIWSTVO I [KOLOVAWE NIKOLE PA[I]A 61

184

PA[I]JEV POLITI^KI INDIVIDUALITET 65

Fatalisti~ki re~nik W. V. (□Furija i Crvi}□) 71

Timo~ka buna

72

Pop Marinko Ivkovi}, Quba Didi} i Aleksa Stanojevi}	75
Zavera u emigraciji	
82	
Srbija kao Pa{i}eva zvezda vodiqa	
86	
Posledwa kraqeva ofanziva	
93	
Povratak i nove zamke i te{ko}e	
96	
Demokratija na papiru	
100	
Za obnovu dravnne mo}i	
102	
Pa{i} u ulozi premijera	
105	
Raskid sa narodnom vojskom	
105	
□Ako vam smetam bacite me u more□	
108	
Zaje~ar posle izborne pobede	
110	
□Birajte onog kog }e va{a savest da potvrdi□	
112	
Kanic u Timo~koj Krajini. Prva uzvra}awa opozicije	113
Prva skup{tinska interpelacija pokrenuta od timo~kih poslanika	
115	
Proma{aji Gen~i}eve lokalne politike	
117	
Lokalna samouprava u Zaje~aru	
118	
Potere i zakon protiv hajduka, odmetnika, kriminalaca i lopova	
120	
Se}awe na zulum begova Fren~evi}, odbrana Crnore~kog okruga	
122	
Buxet Kraqevine Srbije, te{ki dani \or a Gen~i}a	124
Porodi~ne intervencije za odane i prve vesti o zaveri protiv kraqa	
Aleksandra	

128

□Omladina□ u kafani □Kukavica□

130

Lokalna razra~unavawa

Kanic u Timo~koj Krajini

132

Rasprava o smrti Adama Bogosavqevi}a.

Primeri vojne birokratije

134

Obra~un sa sve{tenikom Milanom Panteli}em.

Zaje~arci protiv kraqice Natalije

136

185

Rudarska okna u Min□kladencu

139

Pa{i} i kraq Aleksandar u Austriji

Cviji} u Zaje~aru

142

Pa{i}ev \orje

146

EPILOG

149

Biografski podaci pojedinih istorijskih li~nosti 159

Fusnote 165

186

Autor sa zahvaquje sponzorima koji su pomogli objavqivawe kwige:

FAKULTET ZA MENAXMENT

Zaje~ar

@ITOPROMET

Zaje~ar

VID - OPTIKA FILIMONOVII

Zaje~ar

VELEPROMET

Zaje~ar

Miodrag DIMITRIJEVI]

NIKOLA PA[I] U HODU ISTORIJE

Izdava~

kreativna radionica

Kru{evac

Za izdava~a

Mr Nenad @ivkovi}

Urednik

Radmila @ivkovi}

[tampa

□ Grafomed □ □ Aleksandrovac

Tirà

300

Marketing

tel: 037/460-216

e-mail: kiria@ptt.yu

CIP - Katalogizacija u publikaciji

Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32 : 929 Pa{i} N.

323 (497.11) □ 18/19 □

94 (497.11)

DIMITRIJEVI], Miodrag

Nikola Pa{i} u hodu istorije / Miodrag

Dimitrijevi}. - Kru{evac : Kreativna

radionica, 2004 (Aleksandrovac :

Grafomed). - 189 str. ; 21 cm

Tirà 300. - Biografski podaci pojedinih istorijskih li~nosti: str. 159-164.

ISBN 86-83773-20-5

a) Pa{i}, Nikola (1845-1926) b) Srbija -

Politi~ka istorija c) Timo~ka Krajina -

Politi~ke prilike - 19-20 v

COBISS.SR - ID 117517324